

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

KUZEY AFRİKA'DA KURULAN HÂRİCİ-SUFRÎ DEVLET: MİDRÂRİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
CELAL GÜRBÜZ

DANIŞMAN
Prof. Dr. MEHMET SALİH ARI

VAN-2023

KABUL VE ONAY

Celal GÜRBÜZ tarafından hazırlanan “Kuzey Afrika’da Kurulan Hâricî-Sufrî Devlet: Midrârîler” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	İmza
Danışman: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Başkan: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Üye : Dr. Öğr. Ü. Mehmet Şahin YAVUZER Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Üye: Dr. Öğr. Ü. Ahmet İĞDİ Muş Alparslan Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Yedek Üye : Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Yedek Üye : Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Tez Savunma Tarihi:	13/09/2023
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (13.09.2023)

(İmza)

(Celal GÜRBÜZ)

Yüksek Lisans Tezi

Celal GÜRBÜZ

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Eylül, 2023

KUZEY AFRİKA’DA KURULAN HÂRİCÎ-SUFRÎ DEVLET: MİDRÂRİLER

ÖZET

Bu çalışmada İslâm tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkmış olan Hâricîliğin Sufriyye fırkasına mensup Berberî Miknâse kabilesi öncülüğünde Kuzey Afrikâ’da kurulmuş olan Midrârîler Devleti siyasi, sosyal ve kültürel yönlerden ele alınmaktadır. Midrârîler Devleti Hâricîler’in kurduğu ilk devlet olması hasebiyle, Hâricîliğin Kuzey Afrika’da yer edinmesi ve Sufriyye mezhebinin gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır. Araştırma kapsamında bu devletin Hâricîliğin ve onun bir fırkası olan Sufriyye’nin yayılmasına etkisinin, Kuzey Afrikâ tarihindeki rolünün ve Berberîler’in İslâm’ı kabul etmesindeki payının ne olduğunun incelenmesi hedeflenmektedir. Bu amaçla araştırma dört bölüme ayrılmış ve araştırmanın birinci bölümünde Hâricîlik ve Sufriyye hakkında bilgi verilerek Hâricî-Sufriyye’nin Kuzey Afrika’ya girişi ve Hâricî-Sufriyye’nin Kuzey Afrika’da gerçekleştirdiği isyanlar aktarılmıştır. İkinci bölümde Midrârî Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreç kronolojik bir şekilde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Midrârî Devleti’nin diğer devletlerle ilişkileri incelenerek Kuzey Afrika’daki rolü saptanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın son bölümünde ise Midrârî Devleti’nin kültür ve medeniyeti incelenmiş ve bu devletin Kuzey Afrika kültür mirasındaki katkısı sosyal, kültürel ve ekonomik yönden ele alınmıştır.

Yapılan araştırma sonucunda Hâricîler’in Emevî Devleti’nin baskılarından kaçmak amacıyla Kuzey Afrika’ya sığındığı ve burada örgütlenerek devlet kurdukları, Kuzey Afrika’ya giden Sufriyye fırkası müntesiplerinin kurduğu Midrârî Devleti’nin ilk Hâricî devlet olduğu, Hâricîliğin Berberîler arasında yayılmasını sağladığı ve Kuzey Afrika tarihinde önemli izler bıraktığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Midrâr, Sicilmâse, Benî Vâsûl, Sufriyye, Hâricîler

Sayfa Sayısı: X +144

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

M.Sc. Thesis

Celal GÜRBÜZ

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

September,2023

**THE KHARIJID-SUFRI STATE ESTABLISHED IN NORTH
AFRICA: THE MIDRARIS**

ABSTRACT

In this study, the Midrari State, which was founded in North Africa under the leadership of the Berber Miknāse tribe belonging to the Sufriyya sect of Kharijites, which emerged in the early periods of Islamic history, is discussed from political, social and cultural aspects. Since the State of Midrarids was the first state established by the Kharijites, it is important for the Kharijite to gain a foothold in North Africa and for the development of the Sufriyya sect. Within the scope of the research, it is aimed to examine the effect of this state on the spread of Kharijism and its sect, the Sufriyya, its role in the history of North Africa and its effect on the Berbers' acceptance of Islam. For this purpose, the research is divided into four parts, and in the first part of the research, information about Kharijite and Sufriyya is given, and the entry of Khariji-Sufriyya to North Africa and the rebellions in North Africa are explained. In the second part, the process from the establishment of the Midrāri State to its collapse is discussed. In the third chapter, the relations of the Midrari State with other states were examined and its role in North Africa was tried to be determined. In the last part of the research, the culture and civilization of the Midrāri State were examined and the contribution of this state to the cultural heritage of North Africa was discussed in terms of social, cultural and economic aspects.

As a result of the research, the Kharijites took refuge in North Africa in order to escape from the oppression of the Umayyad State and they organized and established a state there, the Midrari State, which was founded by the followers of the Sufriyya sect that went to North Africa, was the first Kharijite state, that the Kharijite spread among the Berbers, and that in the history of North Africa. It was concluded that it left important traces.

Key Words: Midrarids, Sidjilmāsa, Bani Vasûl, Şufriyya, Khariji

Quantity of Page: X +144

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ.....	1
A. Kaynaklar.....	2
1. KUZEY AFRİKANIN FETHİ VE HÂRİCÎ-SUFRÎLİĞİN KUZEY AFRİKAYA GİRİŞİ.....	7
1.1. Hâricîlik ve Sufrîliğe Genel Bir Bakış.....	7
1.1.1. Hâricîliğin Doğuşu.....	8
1.1.2. Hâricîliğin Fırkalara Ayrılışı ve Sufrîyye	12
1.1.3. Sufrîyye Mezhebi.....	14
1.1.4. Sufrîyye Fırkasının Temel Görüşleri	17
1.2. İfrîkıyye ve Mağrib'in Tabii ve Beşeri Coğrafyası	21
1.3. Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hâricî-Sufrîliğin Kuzey Afrika'ya Girişi....	23
1.3.1. Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi.....	23
1.3.2. Valiler Döneminde İfrîkıyye ve Mağrib'in Durumu.....	32
1.3.3. Hâricî-Sufrî İsyanları	36
1.3.3.1. Musul Çevresindeki Sufrî İsyanları.....	37
1.3.3.1.1. Salih b. Müserrih İsyanı.....	37
1.3.3.1.2. Şebîb b. Yezîd eş-Şeybanî İsyanı	39
1.3.3.1.3. Dahhâk b. Kays eş-Şeybanî İsyanı	41
1.3.3.1.4. Şeyban b. Abdulaziz el-Harurî İsyanı.....	42
1.3.3.2. Kuzey Afrika Çevresi Sufrî İsyanları	43

1.3.3.2.1. Meysere el-Medgarî İsyanı	46
1.3.3.2.2. Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî İsyanı	47
1.3.3.2.3. Ukkâşe b. Eyyûb el-Fezârî ve Abdülvâhid b. Yezîd el-Hevvârî İsyanı	50
1.3.3.2.4. Âsım b. Cemil ve Abdulmelik b. Ebî'l-Ca'd el-Yefrenî İsyanı (Verfecûme Hareketi)	55
2. MİDRÂRÎ DEVLETİ	57
2.1. Hâricî-Sufrîler'in Mağrib-i Aksâ'da Toplanması ve Sicilmâse'nin Kuruluşu	57
2.2. İlk İmam İsa b. Yezîd (Mezyed) el-Esved el-Miknâsî (140-155/757-771)	60
2.3. Ebü'l-Kâsım b. Semkû (Semğûn) b. Vâsûl el-Miknâsî (155-168/772-785)	65
2.4. Ebü'l-Vezîr İlyâs b. Ebü'l-Kâsım (168-174/785-791)	69
2.5. Ebü'l-Muntasır (Ebü'l-Mansûr) Elyesa' b. Ebü'l-Kâsım (I. Elyesa') (174-208/791-824)	72
2.6. Ebû Mâlik el-Muntasır (Midrâr) b. Elyesa' b. Ebü'l-Kâsım (208-253/824-867)	74
2.7. Meymûn b. Sakıyye b. Midrâr b. Elyesa' b. Ebî'l-Kâsım (253-263/867-876)	77
2.8. Muhammed b. Meymûn b. Sakıyye b. Midrâr b. Elyesa' (263-270/876-883)	78
2.9. Elyesa' b. el-Muntasır b. Elyesa' b. Ebî'l-Kâsım (270-296/883-909)	78
2.10. Vâsûl el-Feth b. Meymûn b. Midrâr (298-300/911-913)	84
2.11. Ahmed b. Meymûn b. Midrâr (300-913/309-921)	85
2.12. Mu'tez b. Muhammed b. Sâvûr b. Midrâr (309-921/321-933)	86
2.13. Ebü'l-Muntasır Muhammed b. Mu'tez b. Sâvûr b. Midrâr (321-933/331-943)	87
2.14. el-Muntasır Semkû b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Sâvûr b. Midrâr (331/943)	88
2.15. eş-Şâkir (Billâh) Lillâh Muhammed b. el-Feth b. Meymûn b. Midrâr (331-943/347-958)	88
2.16. el-Muntasır Semkû b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Sâvûr b. Midrâr (352/963)	93
2.17. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez b. Sâvûr b. Midrâr (352-963/366-976)	95
3. MİDRÂRÎLER DEVLETİ'NİN DIŞ İLİŞKİLERİ	97
3.1. Midrârî Devleti'nin Abbâsîler ile İlişkileri	97

3.2. Midrârî Devleti'nin Ağlebîler ile İlişkileri	99
3.3. Midrârî Devleti'nin Endülüs Emevî Devleti ile İlişkileri	101
3.4. Midrârî Devleti'nin İdrisîler ile İlişkileri.....	104
3.5. Midrârî Devleti'nin Rüstemîler Devleti ile ilişkileri	106
3.6. Midrârî Devleti'nin Fâtımî Devleti ile İlişkileri	108
4. MİDRÂRÎLER'DE KÜLTÜR VE MEDENİYET	111
4.1. Sosyal ve Toplumsal Yapı.....	111
4.2. Ekonomik Hayat.....	113
4.3. İlmi ve Fikri Hayat.....	118
4.4. Devlet Yönetimi.....	123
SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA.....	132
EKLER.....	139
EK-1: Midrârî Hanedanlık Şeceresi.....	139
EK-2: Sicilmâse Kalıntıları.....	140
EK-3: Muhammed el-Feth'in Kestirdiği Altın Sikke	141
EK-4: Midrârîler Devleti ve Komşuları.....	142
EK-5: Sicilmâse Bölgesi.....	143
EK-6: Kuzey Afrika Ticaret Yolları	144

ÖZGEÇMİŞ

TEZ ORJİNALLİK RAPORU

KISALTMALAR

- b.** : bin, ibn (oğlu)
bk. : Bakınız
b.y. : Basım yeri yok
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
nşr. : Neşreden
thk. : Tahkik Eden
ts. : tarihsiz
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
y.y. : yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Devletlerin tarihleri ile ilgili yapılan çalışmalar tarih araştırmaları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Devletlerin siyasi tarihleri, ortaya koydukları medeniyet ürünleri ve diğer devletlerle olan münasebetleri gibi hususiyetler devletlerin yaşadıkları dönemi anlama ve yorumlama mevzusunda büyük imkân sunmaktadır. Bu araştırma Hâricîler'in Kuzey Afrika'da kurduğu ilk devlet olan Midrârîler Devleti'nin var olduğu dönem hakkında birçok bilgiye ulaşmamızı mümkün kılmaktadır.

İslâm tarihinin erken bir döneminde ortaya çıkan ve yayıldıkları bölgelerde gerçekleştirdikleri isyanlar ile gündeme gelen Hâricîler, bağımsız topluluklar şeklinde konar-göçer bir yaşam sürmekteydiler. Dinî düşünceleri kabile taassubuna ve nasların zahirinin sertlik eğilimi ile yorumlanmasına bağlı gelişen Hâricîler, kendi aralarında farklı fırkalara ayrılmışlardır. Büyük kesimi bedevî Arap kabilelerinden oluşan, aralarında birlik ve beraberlik sağlayamayan bu fırkaların bir devlet kurması mümkün görünmese de Abbâsî Devleti'nin kuruluş yıllarında yerleştikleri Kuzey Afrika'da Berberî kabilelerden aldıkları destekle devlet kurabilmeyi başarmışlardır. Sufriyye fırkasına bağlı Hâricîler Uzak Mağrib'deki Sicilmâse'de Midrârîler Devleti'ni (140/757) kurarken İbâdîyye fırkasına bağlı Hâricîler ise Orta Mağrib'deki Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurmuşlardır (160/777). Her iki Hâricî devletin de Kuzey Afrika'da kurulmuş olması Berberîler'in Hâricîliği kabul etmeye hazır oluşlarından kaynaklanmıştır.

Ebü'l-Kâsım Semkû önderliğinde Sicilmâse'de Midrârîler Devleti'ni kuran Sufriyeler, İbâdîlikten sonraki en ılımlı Hâricî fırkasını teşkil etmekteydi. Sufriyeler kurdukları bu ilk devlette, mezheplerinin görüşlerini pratiğe geçirmeye çalışmışlardır. Midrârîler Devleti sadece devlet tarihinin değil aynı zamanda tarihsel süreç içerisinde müntesiplerini kaybederek günümüze ulaşamayan Sufriyye fırkasının anlaşılabilmesi ve görüşlerin uygulaması açısından önemli bir örnektir. Şîî-Fâtımîler tarafından yayıflatılıp Endülüs Emevîleri eliyle yıkılan bu devlet İslâm coğrafyasının Kuzey Afrika bölgesi için de büyük önem taşımaktadır.

Ülkemizde Midrârîler Devleti ile ilgili şimdiye kadar müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Devletin kurucu unsuru olan Sufriyye fırkası ile ilgili çalışmalar da

oldukça azdır. Ülkemizde bu konudaki çalışmaların az olması konuyu araştırmaya değer kılmaktadır.

Bu çalışmada Midrârîler Devleti, siyasî, askerî, sosyal, ekonomik ve kültürel yönlerden ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun daha iyi anlaşılması amacıyla Hâricîlik ve onun bir fırkası olan Sufriyye hakkında bilgi verildikten sonra Kuzey Afrika'nın Midrârîler Devleti'nden önceki siyasî ve sosyal yapısı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Midrârîler Devleti'nin kuruluşu ve Midrârî emirlerinin dönemlerinde yaşanan olaylar incelenmiştir. Üçüncü bölümde Midrârîler'in diğer devletlerle ilişkileri, dördüncü bölümde ise Midrârîler Devleti'nin kültür ve medeniyeti ele alınmıştır.

Bu çalışmada hem konu seçiminde hem de yazım aşamasında, engin bilgi ve tecrübesiyle, benden yardım ve desteğini esirgemeyen, çalışmalarımı titizlikle takip eden değerli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Salih ARI Bey'e teşekkürü borç bilirim.

GİRİŞ

Arap yarımadasının Mekke şehrinde doğan İslam dini Hz. Peygamber'in vefatının ardından Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen fetihlerle hızlı bir şekilde yayılmıştır. İlk iki halife döneminde ivme kazanan fetihler, son iki halife döneminde bazı siyasi ve sosyal problemlerin eşliğinde gerçekleşmiştir. Bu sorunlar zamanla Müslümanlar arasında siyasi ayrılıkları körükleyerek Hâricîlik gibi fırkaların doğmasına sebep olmuştur

Siyasi ve sosyal sebeplerden neşet eden Hâricîlik zaman içerisinde kendi arasında bölünmeler yaşayarak fırkalara ayrılmıştır. Bu fırkaların mensupları Emevîler'in son dönemleri ile Abbâsîler'in ilk zamanlarında valilerin baskılarından kaçarak Kuzey Afrika bölgesine sığınmışlardır. Kuzey Afrika'nın yerli halkı olan Berberîler'den destek alarak burada örgütlenmişlerdir.

Benî Vâsûl ismiyle de bilinen Midrârîler, Berberî kabilelerden olan Zenâte kabilesinin Miknâse koluna mensuptur. Midrârîler, Emevî hanedanlığına karşı başlatılan Hâricî-Sufrî isyanlarına katılmış ve bu isyanlar neticesinde Emevîler'den kaçarak Sicilmâse şehrinin kurulduğu bölgeye yerleşmişlerdir. Kabilenin lideri Ebü'l-Kâsım b. Semkû b. Vâsûl 140/757 yılında Sicilmase şehrinin temellerini atarak Midrârîler Devleti'ni kurmuştur. Sicilmase şehrinde kurulan Midrârîler, 366/976 yılına kadar Mağrib-i Aksâ'da iki asır boyunca hüküm sürmüştür. Midrârîler Devleti, Hâricî-Sufrîler'in kurduğu ilk devlet olması hasebiyle Hâricîliğin Kuzey Afrika'da yer edinmesi açısından önem taşımaktadır.

Geçmişte yaşanan hadiselerin doğru bir şekilde değerlendirilmesinin toplumlar için büyük önem taşıdığı gerçeği göz önüne alındığında Hâricîliğin daha özelde ise Sufrîliğin ortaya çıkışı, Kuzey Afrika'ya girişi ve devletleşmesini hazırlayan sebeplerin belirlenmesi, Midrârîler Devleti'nin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel vb. yönlerden ele alınması, Midrârîler Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerini değerlendirilip Kuzey Afrika'daki konumu ve etkisinin belirlenmesinin önem arz ettiği görülmektedir.

Bu bağlamda hazırlanan tezin ana konusu Midrârî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreci kapsamaktadır. Midrârî Devleti'nin kuruluşunu

hazırlayan nedenlerin neler olduğu, kurulduktan sonra devletin izlediği siyaset, yöneticileri ile yöneticilik dönemlerinde yaşanan gelişmelerin neler olduğu, devletin yıkılışı ile yıkılışına sebep olan etmenler ve devletin yıkılışının bölgeye etkisinin neler olduğu tezin ana sorularının başında gelmektedir.

Devletin kurucu gücü olan Hâricîliğin Sufriyye kolu tez açısından önemli olduğundan Sufriğin doğuşu, gelişimi Kuzey Afrika’da yayılışı, Hâricî-Sufri’lerin katıldığı isyanlar ve Sufriyye fırkasının ana hatlarıyla birlikte aktarılmıştır.

Midrâîler bulunduğu bölge itibariyle Rüstemîler, Fâtımîler, İdrisîler ve Ağlebîler gibi devletlere komşuluk etmiştir. Ayrıca kurulduğu dönemin iki önemli devleti olan Abbâsîler ve Endülüs Emevîleri ile de siyasi ve ticari etkileşimde bulunmuştur. Midrâîler’in bu devletlerle kurduğu ilişkilerin seyri de tezin bir diğer konusunu teşkil etmektedir.

Tezin kapsamı içerisinde bulunan önemli bir diğer husus ise Midrâîler’in kültür ve medeniyeti konusudur. Bu bağlamda Midrâîler’de ekonomik hayat, sosyal ve toplumsal hayat, ilmi ve fikri hayat ile devlet yönetimi konuları birer başlık altında incelenmiştir.

A. Kaynaklar

Tarih araştırmalarında araştırılan dönemden kalan kaynaklara başvurmak büyük önem arz etmektedir. Fakat çalışma konusu ile ilgili kaynak taraması yapıldığında Midrâîler Devleti ve Sufriyye fırkasının araştırılan döneme ait kaynaklarının günümüze ulaşamadığı görülmüştür. Bu sebeple araştırılan döneme ait veya yakın olan İbâdî ve Fâtımî tarihçilerin eserlerine müracat edilmiştir. Bu eserlerde aktarılan bilgiler önemli görülmüştür.

Araştırmanın en eski kaynağı Halife b. Hayyat’ın (öl. 240/854-55) *Târîhu Halife b. Hayyat* eseri¹dir. Hâricîliğin ortaya çıkışı ve gelişimi, kollara ayrılışı, Sufriyye kolunun teşekkülü ve Hâricî-Sufri isyanları konusunda bu eserden istifade edilmiştir.

¹ Ebu Amr eş-Şeybanî Halife b. Hayyat, *Târîhu Halife b. Hayyat*: *Halife b. Hayyat Tarihi*, çev. Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001).

İbn Abdülhakem'in (öl. 257/871) *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*² isimli eseri de araştırmanın önemli kaynaklarından biridir. Araştırılan dönemde yaşamış olan İbn Abdülhakem günümüze ulaşmış bu eserinde Mısır ve Mağrib'in Müslümanlar tarafından fethini anlatmaktadır. Kuzey Afrika'nın fethi ve Hâricî-Sufrîliğin Kuzey Afrika'ya girişi konularında bu eserden yararlanılmıştır.

et-Taberî'nin (öl. 310/923) *Tarihü'l-ümem ve'l-müluk* isimli eseri³ de araştırmanın önemli bir kaynağını teşkil etmektedir. Haricî-Sufrîliğin doğuşu ve gelişimi ile Hâricî-Sufrîler'in gerçekleştirdiği isyanlar konlarında bu esere başvurulmuştur.

Fâtımî Devleti'nde başkadılık yapmış olan Fâtımî tarihçisi Nu'mân b. Muhammed'in (öl. 363/974) *Kitâbü İftitâhi'd-da've*⁴ ve *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*⁵ isimli eserleri araştırılan dönemde kaleme alınmış kaynaklardır. Müverrihin araştırılan dönemin tanığı olması sebebiyle bu eserlerde aktarılan bilgiler değerli görülmüştür. Fâtımî halifelerine yakınlığı ile bilinen Nu'mân b. Muhammed'in eserleri ilk dört Fâtımî halifesinin faaliyetleri ve hayatlarına dair kesitler, Kuzey Afrika ve Mısır'da Fâtımî Devleti'nin organizasyonuna dair önemli bilgiler içermekte, dinî meseleler ve devlet işleriyle ilgili Nu'mân b. Muhammed ile Halife Muiz-Lidînillâh arasında geçen konuşmaları ihtiva etmektedir. Nu'mân b. Muhammed eserlerinde Fâtımîler ve Midrârîler'in münasebetlerine yönelik bilgiler aktarmakta ve Midrârî yöneticileri hakkında bilgiler vermektedir. Nu'mân b. Muhammed'in araştırılan dönemde yaşamış olması anlattığı bilgilere önem kazandırmaktadır. Midrârî emirlerinin faaliyetleri ve Fâtımîler'le ilişkileri konularında bu eserlere başvurulmuştur.

² Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2004).

³ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Mearif, 1967).

⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr el-Kadî et-Temîmî el-Kayrevânî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-da've*, thk. Ferhât ed-Deşrâvî (Tunus: eş-Şirketü't-Tunusîyyetü't-Tevârih, 1986).

⁵ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr el-Kadî et-Temîmî el-Kayrevânî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, thk. el-Habib el-Faki vd. (Beyrut: Daru'l Muntazar, 1996).

Çalışmanın kaynaklarından bir diğeri Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (öl. 487/1094) *el-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli eseridir.⁶ İçerisindeki geniş mâlûmat, esere bir dünya coğrafyası olma özelliği kazandırmaktadır. Yazar eserine âlemin yaratılışıyla başlamakta ve kendi yaşadığı döneme kadar gelmektedir. Anlattığı her ülke ile ilgili geniş bilgiler vermekte, bu ülkelerin sınırları, yolları, nehirleri, iklim durumları ve şehirleri hakkındaki bilgiler yanında ülkelerin etnik ve dinî yapılarına, halklarının örf ve âdetlerine, yöneticilerine ve tarihlerinde cereyan eden büyük olaylara dair pek çok malumat aktarmaktadır. Bu eserde Midrâî Devleti tarihi ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. Müellifin araştırılan döneme yakın bir zamanda yaşaması bu bilgilere önem kazandırmaktadır.

İbâdî tarihçisi olan el-Vercelânî'nin (öl. 500/1106) *Kitabu Siyeri'l-e'imme ve ahhârihim*⁷ isimli eseri araştırılan döneme yakın Hâricî bir kaynak olması sebebiyle araştırma açısından önemli bir eserdir. el-Vercelânî, çalışma konusu ile ilgili çok fazla bilgiye yer vermese de Hâricîliğin Kuzey Afrika'ya yayılması ve Midrâî emirleri ile ilgili aktardığı bilgilere öncelik verilmiştir.

Araştırmmanın diğeri önemli bir kaynağı ise İbnü'l-Esir'in (öl. 630/1233) *el-Kamil fi't-tarih* isimindeki eseridir.⁸ Genel bir tarih kitabı mahiyetindeki bu eser Orta Çağ'ın en büyük ve en güvenilir eserlerinin başında gelmektedir. Bu eserden Hâricî isyanları, Kuzey Afrika ve Mağrib'de bulunan valilerin icraatları ile Midrâî Devleti yöneticilerinin faaliyetleri konusunda yararlanılmıştır.

İbn İzarî'nin (öl. 695/1295) *el-Beyânü'l-mugrib fî ahbari'l-Endelüs ve'l-Magrib* isimli eseri⁹ de çalışmanın ana kaynaklarından. Üç ciltten oluşan bu eserin birinci cildinde Kuzey Afrika'nın fethi, Emevî ve Abbâsî döneminde Kuzey Afrika valileri, Kuzey Afrika'da kurulan Müslüman hanedanlıklar hakkında bilgi verilmektedir. Eserin ikinci cildi ise Endülüs üzerine yoğunlaşmakta Endülüs ve çevresinde yaşanan gelişmeler aktarılmaktadır. Üçüncü cildinde ise Murabıtlar ve

⁶ Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1992).

⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-e'imme ve ahhârihim*, thk. İsmâil el-Arabî (Beyrut: Daru'l Garbi'l İslamî, 1982).

⁸ Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997).

⁹ Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib fî ahbari'l-Endelüs ve'l-Magrib*, thk. Georges Colin - E. Levi Provençal (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1983).

Muvahhidler dönemleri ele alınmaktadır. Bu esere Midrârîler Devleti ile ilgili genel bilgiler ve Kuzey Afrika coğrafyası hakkında başvurulmuştur.

İbnü'l-Hatîb (öl.776/1374-75) tarafından yazılan *A'mâlû'l-a'lâm fî men bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm* adlı eser¹⁰ başlangıçta çocuk yaşta hükümdar olan yöneticileri kaleme almak için yazılmışsa da eser İslâm tarihi mahiyeti de taşımaktadır. Midrârî emirlerine de yer verilen bu eserden Midrârî Devleti'nin yöneticileri ve Endülüs Emevî Devleti ile olan ilişkileri başta olmak üzere konu hakkında aktarılan bilgilerden yararlanılmıştır.

Bir diğer önemli kaynak ise İbn Haldun'un (öl. 808/1406) *el-İber* isimli eseridir.¹¹ İbn Haldun'un bu bölgede yaşamış olması onun aktardığı bilgilere değer katmaktadır. Afrika, Mağrib ve Berberî kabileler ile ilgili önemli bilgiler aktarılan bu eserden Kuzey Afrika coğrafyası, bölgedeki kabileler ve Midrârî Devleti hakkında aktarılan bilgilerden faydalanılmıştır.

Modern dönemde yapılan çalışmalardan olan Prof. Dr. Mehmet Salih Arı'ya ait *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler* isimli çalışma da araştırma sürecinde başvurulmuş önemli eserlerdendir.¹² Bu çalışmada Hâricî-İbâdîler'in kurduğu Rüstemîler Devleti geniş bir şekilde ele alınmıştır. Her iki devletin de yakın bir coğrafyada olmaları ve etkileşimde bulunmaları nedeniyle bu eser araştırma konusu için önem arz etmektedir. Konu ile yakından ilgili olan bu kitaptan Hâricîlik, Müslümanların Afrika'yı fethi ve Midrârîler'in Rüstemîler ile ilişkileri konularından faydalanılmıştır.

Ülkemizde konu ile ilgili çalışmalar oldukça azdır. Zira Türkiye'de Midrârî Devleti ile ilgili kapsamlı ve müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Konu ile ilgili Abdulhadi AY tarafından *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)*¹³ isimli bir yüksek lisans tezi çalışılmışsa da

¹⁰ Ebû Abdillâh Zü'l-Vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî İbnü'l-Hatîb, *A'mâlû'l-a'lâm fî men bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm ve ma yetealleku bi-zalike mine'l-kelem*, thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî - Muhammed İbrâhim el-Kettânî (y.y.: Darü'l Küttâb-Darü'l Beyzâ, 1964).

¹¹ Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, thk. Halil Şehâde (Beyrut: Darü'l Fikr, 1981).

¹² Mehmet Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler* (Van: Bilge Adamlar, 2009).

¹³ Abdulhadi Ay, *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Midrârîler Devleti tezin on sayfalık bir bölümünü teşkil etmekte ve tezde ayrıntılı bir şekilde ele alınmamaktadır.

Ülkemizde konu ile ilgili gerçekleştirilen diğer bir çalışma ise bir internet sitesinde paylaşılan araştırmadır.¹⁴ Bu çalışma da konu ile ilgili önemli bilgileri ana hatları ile belirtmekle beraber kapsamlı bir çalışma olmaktan uzaktır. Çalışmada Midrârîler özet denilebilecek bir formda sunulmuştur. Bu durum araştırma konusunun kapsamlı bir şekilde incelenmesi ihtiyacı olduğunu göstermekte, Midrârî Devleti'nin siyasi, askerî, sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerden araştırılmasını gerekli kılmaktadır.

Konuyla ilgili İslâm tarihi eserlerinde Midrârî Devleti'ne fazla yer verilmediği görülmüştür. Kaynakların geneli belli olayların üzerinde durmakta ve diğer olayların detaylarına değinmemektedir. Bu durum araştırmada bazı sınırlılıklarının varlığına sebep olmuştur.

¹⁴ Hüseyin Paça, “Midrârîler (Benû Vasûl)”, Tarih, <http://www.islamtarihi.net> (Erişim 21 Nisan 2023).

1. KUZEY AFRİKANIN FETHİ VE HÂRİCÎ-SUFRÎLİĞİN KUZEY AFRİKAYA GİRİŞİ

1.1. Hâricîlik ve Sufrîliğe Genel Bir Bakış

Midrârî Devleti Harîcî-Sufrîler tarafından Kuzey Afrika’da yaşayan Berberîler’in desteği alınarak kurulmuş bir devlettir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına Hâricîlik ve Hâricîliğin bir alt kolu olan Sufrîlik hakkında bilgi verilmesi gerekli görülmektedir.

Hâricî kelimesi sözlükte “çıkmak, uzaklaşmak, itaatten vazgeçip isyan etmek” gibi anlamlara gelen *hurûc* kökünden gelmektedir. Bu kökten türeyen “ayrılan, isyan eden” anlamında bir sıfat olan *hâric* kelimesine nispet ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmış bir terim olan *hâricî* kelimesi bir topluluğu belirtmek için *hâriciyye* ve *havâric* şeklinde kullanılmıştır. İslam tarihinde dinî ve siyasi konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan bu topluluk için çeşitli isimlendirmeler yapılmıştır. Bu fırkadan olmayan muhalif kimseler ile Hâricîler’in kendilerine isyan ettiği yöneticiler *Havâric* ismini “insanlardan, dinden, haktan ya da Hz. Ali’den uzaklaşıp yönetime karşı isyan ederek cemaatten ayrılanlar” anlamında kullanmışlardır.¹⁵ Örneğin Şehristânî, Müslüman toplumun ittifak ettiği bir devlet başkanına itaatten ayrılıp isyan eden herkesi Hâricî olarak tanımlamaktadır.¹⁶

Hâricîler’i tanımlamak için “Havâric” ismi dışında kullanılan farklı isimler de bulunmaktadır. Onlara “Hüküm ancak Allah’ındır” diyerek tahkimi reddettikleri için “el-Muhakkime”, Hz. Ali’den ayrıldıktan sonra gittikleri yer olan Kûfe şehri yakınlarında bulunan Harûra’ya nispetle “Harûriyye”, “Nefislerimizi Allah’a itaat uğrunda sattık. Yani, onları cennet karşılığı sattık.” sözleri sebebiyle “Şurrât” ve dinden çıkanlar anlamında “el-Mârîka” isimleri verilmiştir. Hâricîler başlarda bu isimleri benimsememiş olsalar da zamanla Mârîka dışındaki diğer isimleri

¹⁵ Ethem Ruhi Fırlı, “Hâricîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169.

¹⁶ Ebü’l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed Vekil (Kahire: Müessesetü’l-Halebi, 1968), 1/114.

kabullenmişlerdir.¹⁷ Mârika ismini kabullenmemeleri ise muhaliflerinin bu ismi kullanarak onların dinden çıktıklarını iddia etmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁸

1.1.1. Hâricîliğin Doğuşu

Hâricîliğin doğuşuna bakıldığında tarihçilerin tamamına yakınının Hâricîliğin başlangıcını, Sıffin Savaşı'nda ortaya çıkan hakem olayına dayandırdığı görülmektedir. Bu anlatımlara göre, 37/657 yılında Hz. Ali ile Muâviye b. Ebû Süfyân arasında yapılan Sıffin savaşında Muâviye'nin ordusu yenilmek üzere iken Muâviye'nin komutanlarından olan Amr b. Âs, Mushaf sayfalarını mızraklarının ucuna taktırarak her iki tarafı Kur'an'ın hakemliğine çağırmıştır. Hz. Ali Kur'an'ın hakemliğini kabul edince onun ordusundan bir kısım onun bu kararından dolayı ordusundan ayrılıp onu terk etmiş ve daha sonra ise Hz. Ali'ye karşı çıkmışlardır. Hz. Ali'den ayrılarak ona karşı çıkan bu topluluk Havâric fırkasını oluşturmuştur.¹⁹ Hâricîliğin doğuşu ile ilgili aktarılan bu rivayetler isabetli görünse de hakem olayının tek sebep olarak gösterilmesi bu hadisenin arkasındaki diğer nedenleri perdelemektedir. Zira bazı çağdaş araştırmacılar da hakem olayından önce Hz. Osman'ın halifeliğinin son yıllarında yaşanan gelişmelere dikkat çekerek bu dönemde yaşanan karışıklıkların Müslümanların zihinlerinde bazı fikir değişimlerinin yaşandığına dikkat çekmektedirler.²⁰ Bu değişimlerin Hâricîliğin sosyal arka planını oluşturduğunu ve hakem olayında ise patlak verdiğini, tahkim olayında birden bire ortaya çıkan bir fırka olmadığını söylemek daha doğru bir kanaat olarak görülmektedir. Bu sebeple Hâricîliğin ve Sufrîliğin doğuşunu iyi bir şekilde anlayabilmek için Sıffin Savaşı öncesi olaylara kısa bir şekilde göz atmak faydalı olacaktır.

İlk olarak kısa bir şekilde Hz. Osman'ın öldürülme sürecinde yaşananlar kısa bir şekilde ele alınacak akabinde Hz. Ali'nin halifeliğinde yaşanan gelişmelerin Hâricîliğin doğuşuna etkisi özetlenecek daha sonra ise Hâricîliğin fırkalara ayrılma

¹⁷ Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bîsr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn : İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 198.

¹⁸ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 28.

¹⁹ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 42-44; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/114-115.

²⁰ Fığlalı, "Hâricîler", 16/169; Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 29.

sürecinde Sufîyye'nin doğuşu ele alınarak Sufîler'in Emevî ve Abbâsî dönemindeki faaliyetleri aktarılacaktır.

Hiz. Osman'ın on iki yıllık halifelik sürecinin ikinci altı yılında yaşanan bazı memnuniyetsizlikler ile ilişkilendirilmiştir. Yaşanan bu memnuniyetsizlikler Hâricîliğin oluşumunu tetiklemiştir. Bu dönemde Hiz. Osman akrabalarına ve yakın çevresinden olanlara idari görevler verip devlet hazinesinden pay dağıtmıştır. Uygulanan bu politikalar başta olmak üzere gerçekleştirilen faaliyetler toplum arasında muhalif seslerin artmasına neden olmuştur.²¹ Hatta Mısır başta olmak üzere farklı bölgelerden gelen bir grup insan şikâyetlerini Hiz. Osman'a bildirerek onu halifeliği bırakmaya zorlamışlardır.²² Hiz. Osman onların bu isteklerine uygun hareket etmeyince muhalifler önce Hiz. Osman'ın evini muhasara etmiş sonrasında ise onu şehit etmişlerdir.²³

Hâricî müelliflerin ifadeleri de Hiz. Osman döneminin Hâricîliğin doğuşuna etki ettiğini göstermektedir. Nitekim Hâricî müellifler Hiz. Osman hakkındaki eleştirilerin üzerinde durmakta ve onu dünyayı fazla seven, bid'atler çıkaran ve altın ile gümüş biriktiren bir kişi olarak anmakta²⁴ ve onun öldürülmesinin haklı sebeplere dayandığını savunmaktadırlar.²⁵

Hâricîliğin doğuşunda Hiz. Ali'nin halifeliği dönemi önemli bir süreçtir. Bu dönemde Sıffîn savaşı öncesinde yaşanan olaylarda daha sonraları Hâricî liderler olarak adlandırılacak İlba' b. el-Heysem, Sâlim b. Sa'lebe, Adıyy b. Hatem, Şureyh b. Evfâ b. Dubey'a ve el-Eşter gibi isimlerin birlikte hareket etmelerine²⁶ bakıldığında Hâricî oluşumun belirginleştiği görülmektedir.

Hiz. Ali, Cemel vakasından sonra otoritesini güçlendirmek için kendisine muhalif olan ve Hiz. Ömer döneminden beri Şam valiliğini yürüten Muâviye b. Ebû

²¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-kebir: et-Tabakatü'l-kübra*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 3/60; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 2/522-523.

²² İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-kebir*, 3/61-62; Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 4/341-342.

²³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-kebir*, 3/62-63.

²⁴ Ebû'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdülvahid Şemmahî, *Kitâbü's-siyer*, thk. Ahmed b. Suud es-Siyâbî (Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1987), 1/34; Ebû Said Muhammed b. Said el-Ezdi el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, thk. Seyyide İsmail Kaşif (Uman: Vezâretu Turasi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatu Umân, 1980), 2/207.

²⁵ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/227.

²⁶ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 4/493.

Süfyan'ı görevinden almıştır. Onun yerine atadığı yeni Vali Sehl b. Huneyf görev yerine gitmek üzere yola çıkmış fakat Muâviye tarafından yolda geri döndürülmüş²⁷ ve Şam'da Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerini yakalamak için yeteri kadar çaba sarf etmediğini iddia ederek halkı Hz. Ali'ye karşı kışkırtmıştır.²⁸ Muâviye'nin propagandaları karşısında başka bir yolu kalmayan Hz. Ali savaş niyetinde olmasa da hazırlıklarını tamamlamış ve Sıffîn savaşı meydana gelmiştir.²⁹

Hicri 37/657 yılında³⁰ şiddetli çarpışmalarla gerçekleşen savaş, Hz. Ali tarafının lehine seyretmekteyken Muâviye'nin komutanlarından olan Amr b. Âs Mushaflarını kaldırıp Kur'an'ın hakemliğini talep etme fikrini ileri sürmüştür.³¹ Bu durum Hz. Ali'nin ordusunda ihtilaflara neden olmuştur. Bir kısım bu teklifi reddedip savaşa devam etmenin doğru bir karar olacağını söylerken diğer bir kısmı ise bu teklifi kabul edip savaşın durdurulması gerektiğini savunmuştur. Savaşın devam ettirilmesi düşüncesinde olan Hz. Ali kendisine yapılan baskılar neticesinde istemeyerek de olsa tahkimi kabul etmiştir. Tahkim'i kabul etmesi için Hz. Ali'ye baskı yapanlar hakem seçimi konusunda da ona baskı uygulayarak istedikleri kişiyi hakem olarak belirlemişlerdir. İki taraf arasında hakemlerle ilgili anlaşma imzalandıktan sonra tahkimi savunan kişiler kararlarından vazgeçerek savaşa geri dönmek istemişlerdir. Fakat Hz. Ali verdiği söze aykırı hareket edemeyeceğinden artık savaşa geri dönemeyeceğini belirtmiştir.³²

Verilen karar gereği yapılan anlaşmanın maddeleri okunurken başta tahkimden yana olup sonradan savaşı sürdürmeye devam edenlerden olan bir grup anlaşmaya "Allah'ın işinde hakeme mi müracaat ediyorsunuz? Hüküm yalnızca Allah'ındır" sözleriyle tepki göstererek metni okuyan kişiye saldırıda bulunmuş ardından 12000 kişilik bir grup Hz. Ali'nin ordusunu terk ederek Kûfe'ye bağlı bir köy olan Harura'ya gitmişlerdir. Burada kendilerine bir imam tayin ederek Hz. Ali'ye bağlılıklarını

²⁷ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 4/442.

²⁸ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 4/561-562; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (1975), 238.

²⁹ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 4/563-565.

³⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-kebir*, 3/30.

³¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-kebir*, 3/30; Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/48.

³² Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/49-51; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 2/667-669.

sonlandırmışlardır.³³ Bu ayrılığın önüne geçmek isteyen Hz. Ali kendileriyle görüşmek için birkaç kişiyi göndermiş, gerçekleşen görüşme neticesinde Harura'daki Hâricîler'in çoğu Kûfe'ye geri dönmüştür.³⁴ Fakat bir süre sonra tahkim meselesi ile ilgili süren tartışmalar sebebiyle Abdullah b. Vehb er-Râsibî öncülüğünde tekrar Kûfe'den ayrılmış, Nahrevan'a gitmişlerdir.³⁵ Nahrevan'daki Hâricîler asıl hatanın Hz. Ali'de olduğunu ve bir daha asla onunla bir arada bulunmayacaklarını ifade etmişlerdir.³⁶ Bu olayla birlikte İslam tarihinde Hâricîliğin fiili ayrılığı gerçekleşmiştir.

Nahrevan'a giden Hâricîler'in sadece kendileriyle aynı fikirde olmadığı için Abdullah b. Habbab b. Eret ile hamile eşini ve bu olayı incelemesi için Hz. Ali'nin görevlendirdiği kişiyi öldürmeleri Hâricîlik meselesinin Şam üzerine yürümekten daha önemli bir mesele olduğunu göstermiş ve Hz. Ali Şam'a gidecek ordusunun yönünü Nahrevan'a çevirmiştir. Nahrevan'a ulaşan Hz. Ali önce Hâricîler'i ikna etmeye çalışmıştır. Ama Hâricîler'in önemli bir kesimi savaştan yana olmuştur. Yapılan savaşta aralarında liderlerinin de olduğu Hâricîler'in çoğu öldürüldüyse de³⁷ Hâricî hareketi durdurulamamıştır. Hz. Ali'nin öldürülmesine kadar Hâricîler isyan faaliyetlerine devam ettiler. Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra ise Emevî döneminde Kûfe ve Basra gibi merkezlerde isyan hareketlerini devam ettirmişlerdir.³⁸

Özet olarak aktarılan bu bilgilerden hareketle Hâricîliğin fikri oluşum sürecinin Hz. Osman'ın halifelik döneminde başladığı, Hz. Ali'nin hilafetinde bu fikri oluşumun eyleme dönüştüğü ve Hâricîliğin bir fırka olarak vücut bulduğu görülmektedir. Gerçekleştirdikleri isyan faaliyetleri bastırılmak istense de özellikle Emevîler döneminde Hâricîler'in el ve ayaklarını kesmek gibi sert önlemlere³⁹ rağmen isyanların devam etmiştir. Hâricîlik artık engellenemeyecek bir hareket halini almıştır.

³³ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/63-65; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 2/678; Kenan Ayar, "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 75-76.

³⁴ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-kebir*, 3/30.

³⁵ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/75; Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/239.

³⁶ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/78.

³⁷ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/81-87.

³⁸ W. Montgomery Watt, "Khârijite Thought in the Umayyad Period", *Der İslam* 36/3 (1961), 215-217.

³⁹ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî el-Müberred, *el-Kamil fi'l-edeb*, thk. Muhammed Ebu Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l Fikri'l Arabî, 1997), 3/181.

1.1.2. Hâricîliğin Fırkalara Ayrılışı ve Sufîyye

Hâricîler zaman içerisinde kendi aralarında fikir ayrılıkları yaşayarak farklı fırkalara bölünmüşlerdir. Bu sürecin başlangıcına bakıldığında Basra'da bulunan Hâricî topluluğu arasındaki Nâfi b. Ezrak ve beraberindekilerin başkaldırıları görülmektedir. O sıralarda Basra'da ciddi karışıklıklar gerçekleşmiştir. Emevî hilafetinde bulunan Yezid b. Muaviye'nin ölümüyle şehir halkı valiye karşı ayaklanmış, şehrin hapishanelerinde mahkûm olan yaklaşık dört yüz Hâricî hapisten kaçmıştır.⁴⁰ Şehirde Benî Temim ve Kays kabileleri ile Ezd ve Rebia kabileleri savaşmış ve şehir halkı bu meselelerle meşgul olmuştur. Bu kargaşa ortamının yarattığı boşluktan istifade eden Nâfi b. Ezrak ve onun etrafında toplanmış olan Hâricîler, Hâricîler'in bir kısmına eleştirilerde bulunarak artık Allah yolunda huruc etmediklerini, insanları dine davet etmediklerini bu yönde bir çabalarının olmadığını söyleyerek ayaklanmışlardır.⁴¹ Nâfi b. Ezrak 64/684 yılının Şevval ayında yanında yaklaşık üç yüz Hâricî ile birlikte Basra'dan ayrılarak Ahvaz'a gitmiştir.⁴² Hâricîler'in önemli isimlerinden Abdullah b. Saffâr ve Abdullah b. İbâd onun bu ayrılığını tasvip etmemiş, kendileri gibi düşünenlerle birlikte Basra'da kalmışlardır.⁴³

Nâfi b. Ezrak Basra'da diğer Hâricîler'den farklı fikirler savunmuştur. Kendileri gibi düşünmeyen muhaliflerinin durumunun kâfirlerin durumu gibi olduğunu hatta onların çocuklarının da kâfirlerin çocukları ile aynı olduklarını, hepsinin cehennem ehli olduklarını ve öldürülmeleri gerektiği gibi aşırı fikirler ileri sürmüştür. Ayrıca muhaliflerinin yaşadıkları bölgelerin dâru'l küfr olduğunu, muhaliflerinin kestiği hayvanların etini yemenin caiz olmadığı, onların kadınları ile evlenilmemesi gerektiği, miraslarından pay almanın helal olmadığı, kendilerine katılmayan kişilerin öldürülebileceğini ve takiyye yapmanın haram olduğunu savunmuştur.⁴⁴ Bu fikirler onunla hareket etmeyip Basra'da kalan Hâricîler tarafından tepki gördüğü gibi Nâfi ile birlikte Ahvaz'a gelmiş olan Necde b. Amir ve yanındaki grup tarafından da eleştirilmiştir. Bu fikirleri tepki ile karşılayan Necde b. Amir bir

⁴⁰ Müberred, *el-Kamil fi'l-edeb*, 3/206.

⁴¹ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/567.

⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/255.

⁴³ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/567; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/255-256.

⁴⁴ Müberred, *el-Kamil fi'l-edeb*, 3/206-207.

süre sonra yanındakilerle birlikte Nâfi b. Ezrak'tan ayrılarak Yemame'ye gitmiştir.⁴⁵ Nâfi b. Ezrak savunduğu fikirlerle Hâricîliğin ilk fırkasını oluştururken onun aşırı görüşleri aynı zamanda başka fırkaların da oluşumunu tetiklemiştir. Gerçekleşen fikir ayrılıkları neticesinde ortaya çıkan bu ilk iki alt fırkaya Nâfi b. Ezrak ve Necde b. Amir'e nispetle Ezârika ve Necedât ismi verilmiştir.⁴⁶

Bu fırkalaşmanın ardından fırka liderleri mektuplar ile iletişimlerini sürdürmüşlerdir. Bu mektuplarda kendi fikirlerinin doğruluğunu savunarak karşı tarafı kendi fikirlerini kabul etmeye çağırmışlardır. İlk mektuplaşmalar Nâfi b. Ezrak ve Necde b. Amir arasında gerçekleşmiştir. Daha sonra ise Nâfi b. Ezrak Basra'da olan Hâricîler'e de mektup göndermiştir. Gelen mektup ilk olarak Abdullah b. Saffâr'a ulaşmıştır. Abdullah b. Saffâr bu mektubu okuduğunda mektubun Basra Hâricîler'ini fikir ayrılıklarına düşüreceğini düşünerek mektubu saklamaya karar vermiştir. Fakat bir süre sonra Abdullah b. İbâd mektubun varlığından haberdar olunca mektubu onunla paylaşmıştır. Mektubu okuyan Abdullah b. İbâd, Nâfi b. Ezrak'ın kendilerine müşrik bir topluluğa yapılacak muameleyi uygun gördüğünü dile getirmiştir. Ona göre müşrik bir topluluk olsalardı Nâfi b. Ezrak'ın söyledikleri en doğru fikirler olacaktı. Abdullah b. İbâd bu konuda Nâfi b. Ezrak'ı haksız bulmuş ve birlikte yaşadıkları Basra halkının şirkten uzak ama nimetler ve hükümlere karşı nankörlük işlemekte olan bir halk olduğunu bu nedenle ancak kendileriyle savaşma halinde kanlarının helal olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷

Abdullah b. İbâd'ın paylaştığı düşünceleri dinleyen Abdullah b. Saffâr, Nâfi b. Ezrak'ın görüşlerini ifrat Abdullah b. İbâd'ın görüşlerini de tefrit derecesinde değerlendirerek Abdullah b. İbâd'a “Sen meseleyi daralttın Nâfi ise bu meselede aşırılık gösterdi. Allah ikinizden de uzaktır” diyerek kendisi gibi düşünen bir toplulukla oradan uzaklaşmıştır.⁴⁸ Yaşanan bu olay neticesinde Ezârika ve Necedât dışındaki Hâricîliğin temel fırkalarından olan İbâdîyye ve Sufîyye fırkaları doğmuştur.

⁴⁵ Müberred, *el-Kamil fi'l-edeb*, 3/207; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/256.

⁴⁶ Ethem Ruhi Fıglalı, “Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 271.

⁴⁷ Müberred, *el-Kamil fi'l-edeb*, 3/207-212.

⁴⁸ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/568; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/256.

Dört ana fırka dışında birçok Hâricî fırka teşekkül etmiştir. Bu fırkaların sayısı hakkında farklı rivayetler söz konusudur. Şehristânî, Hâricî fırkalarını sekiz ana fırkaya ayırmaktadır. Ona göre bu fırkalar Muhakkimetü'l-Ûlâ, Ezârika, Necedât, Acârîde, Se'âlibe, Beyhesiyye, İbâdiyye ve Sufriyyedir. Bu fırkalarında kendi içerisinde bölünmeler yaşadığını belirten Şehristânî Acârîde'nin yedi, Se'âlibe'nin sekiz İbâdiyye'nin ise üç kolundan bahsetmektedir.⁴⁹ Eş'arî, Hâricî fırkalarının sayısının daha fazla olduğunu aktarmaktadır. Eserinde on iki Hâricî fırkasının ismini zikretmektedir. Fakat o bu fırkaların temelde dört ana fırkaya dayandığını, temel fikirlerini bu dört fırkadan aldığını ve bu dört fırkadan ayrıldıklarını söylemektedir. Ona göre söz konusu olan dört ana fırka ise Ezârika, Necdiyye, İbâdiyye ve Sufriyyedir. Ayrıca o diğer Hâricî fırkaların tamamının Sufriyye'den ayrıldığı belirtmektedir.⁵⁰ Bağdadî ise Hâricî fırkalarının sayısının yirmi olduğunu belirtmektedir.⁵¹ Kaynaklarda geçen bilgilerden hareketle Sufriyye'nin Hâricîliğin temel ve büyük fırkalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Birçok Hâricî fırkanın Sufriyye'den ayrılması Sufriğin Hâricî düşüncesi ve geleneği içerisinde önemli ve belirleyici rol oynadığını göstermektedir.

1.1.3. Sufriyye Mezhebi

Kaynaklarda fırkayı tanımlamak için çoğunlukla “Sufriyye” ismi kullanılmaktadır.⁵² Fakat bilinen bu ismin dışında kaynaklarda fırkanın farklı isimleri de anılmıştır. Fırkayı adlandırmak için kullanılan diğer isimler “Ziyadiyye”, “Asfariyye” ve “Nükkar” isimleridir.⁵³ Bu isimlerin her biri farklı bir nedenle kullanılmıştır. Ziyadiyye ismi kaynaklarda fırkanın kurucusu olduğu zikredilen isimlerden biri olan Ziyad b. el-Asfar'a dayanmaktadır. Fırkanın kurucusu olarak Ziyad b. Asfar'ın zikredildiği kaynaklarda fırka Ziyad b. el-Asfar'a atfedilerek “Ziyadiyye” ismi ile anılmıştır.⁵⁴ Bununla birlikte Ziyad b. el-Asfar'ı fırkanın

⁴⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/115-139.

⁵⁰ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 162.

⁵¹ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed et-Temimi Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkatı'n-naciye minhum* (Beyrut: Daru'l Afaki'l Cedide, 1977), 54.

⁵² Müberred, *el-Kamil fi'l-edeb*, 3/121-122; Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 5/568; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/256.

⁵³ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibar bi zikri'l-hıtat ve'l-asar: el-Hıtatü'l-Makriziyye*, thk. Halil el-Mansur (Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 4/185-186.

⁵⁴ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 162; Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/433.

kurucusu olarak kabul edip fırkayı Sufriyye ismiyle adlandıran müellifler de olmuştur.⁵⁵ Ziyad b. el-Asfar'ı fırkanın kurucusu olarak kabul eden müelliflerden olan Şehristânî fırkanın ismini “Sufriyyetü’z-Ziyadiyye” olarak ifade etmektedir.⁵⁶ Fırkaya tanımlamak için kaynakların zikrettiği diğer bir isim olan “Nükkar” ismi ise fırka müntesiplerinin Hz. Ali hilafetinin yarısını, Hz. Osman’ın halifelik sürecinin üçte birini ve Hz. Ayşe’nin görüşlerinin altıda birini benimseyip geri kalanları ise reddetmelerinden kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Bu isimlerin dışında fırkanın muhalifleri fırkayı “Sufriyye” değil de sıfıra nisbetle “Sıfriyye” şeklinde adlandırmışlardır. İsmin muhaliflerce bu şekilde kullanılmasının sebebi ise fırka mensuplarının dinden uzaklaştıklarını kastetmek olmuştur. Zebidi’de geçen bir anlatım bu kullanımı desteklemektedir. Buna göre hapiste bulunan bir Sufri ile muhalifi arasında çıkan tartışmada muhalifi “Sufri” kelimesini sıfır manasında kullanarak “Sen dinde bir hiçsin (sıfırsın)” demiştir. Bu şekildeki kullanımla Sufri’lerin dinden uzaklaştıkları ima edilmiştir.⁵⁸

Fırkayı tanımlamak için değişik isimler kullanılmışsa da bu isimler arasında Sufriyye ismi daha çok yaygınlaşmıştır. Bu ismin kullanımı ve yaygınlık kazanmasının nedeni konusunda ihtilaflar bulunmaktadır. Bu konuya değinen araştırmacı Mehmet Dalkılıç bunu üç muhtemel sebebe dayandırmaktadır. Bunlardan birincisi fırkanın kurucusu olarak adı geçen kişilerin isimlerinde “Sufr” kökünden türeyen kelimelerin bulunmasıdır.⁵⁹ Fırkanın kurucusu konusunda kaynaklar birbirine ihtilaf etse de yukarıda ismi geçen Ziyad el-Asfar ve Abdullah b. Saffâr⁶⁰ öne çıkmaktadır. Makrizî fırkanın kuruculuğunda ismi geçen bu iki kişi haricinde üçüncü bir isimden bahsetmektedir. Fırkanın Abdullah b. Saffâr ve Ziyad b. el-Asfar’a dayandırıldığını belirterek Nu’mân b. Sufr ismindeki bir kişinin de Sufriyye fırkasının kurucusu olarak zikredildiğini ifade etmekte ve onu “Sufriyye” isminin atfedildiği üç kişiden biri olarak

⁵⁵ Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne’l-fırak*, 70.

⁵⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 1/137.

⁵⁷ Makrizî, *el-Mevaiz ve’l-i’tibar*, 4/185.

⁵⁸ Ebü’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebidî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicazî (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1973), 12/334.

⁵⁹ Mehmet Dalkılıç, “Hâricilerin İtidal Arayışı ve Sufriyye”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 24.

⁶⁰ Müberred, *el-Kamil fi’l-edeb*, 3/212; Taberî, *Tarihü’l-ümem ve’l-mülûk*, 1967, 5/568; İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-tarih*, 1997, 3/256.

tanıtmaktadır.⁶¹ Fırkanın önemli isimleri oldukları anlaşılan bu kişilerin isimlerinde “Sufî” kökünden türeyen kelimelerin bulunması “Sufîyye” isminin kaynağı hakkındaki bu görüşü güçlendirmektedir.

İkinci sebep olarak ise fırkaya mensup olan kişilerin fiziksel özellikleri gösterilmektedir.⁶² Bu görüşe göre fırka mensuplarının çok fazla ibadet edip yeme ve içmeden kendilerini uzak tutmaları nedeniyle yüzlerinde meydana gelen sararma onlara sarı anlamına gelen “Sufî” kelimesinden türeyen bu ismin verilmesine neden olmuştur.⁶³ Son sebep olarak ise “Sufîyye” isminin Hâricîliğin bir kolunu değil tamamını ifade etmek için kullanılan bir kavram olduğu şeklindeki görüştür.⁶⁴ Araştırmacı Halit Kars, Sufîyye fırkasının önemli isimleri olarak anılan kişilerin aynı zamanda Hâricîliğin ilk dönemindeki önderler olmasının bu fikri desteklediğini ifade etmektedir.⁶⁵ Bu durum aktarılan düşüncüyü desteklese de kaynaklardaki bilgiler Sufîyye’nin Ezârikâ’nın aşırı fikirlerine muhalefeti ile şekillendiğini göstermekte,⁶⁶ “Sufîyye” kelimesinin kullanımı ile ilgili bu yönde bir bilgi vermemektedir. Bu hususlar göz önüne alındığında bu düşünceye ihtiyatlı davranmak, “Sufîyye” isminin fırkanın şekillenmesinde önemli isimler olan kişilerin isimlerindeki “Sufî” kelimesinden ve fırka mensuplarının züht ve takvaya düşkünlüklerinden geldiğini kabul etmek daha isabetli görünmektedir.

Kaynaklarda fırka hakkındaki bilgilerin yetersiz olması Hâricîliğin dört ana fırkalarından biri olan Sufîyye hakkında bazı konuların aydınlatılamamasına sebep olmaktadır. Örneğin fırkanın Hâricîlikten koparak ortaya çıkış süreci, kurucusunun kim olduğu veya kurucu olarak ismi geçen kişilerin hayatları, fırkanın isminin kaynağı, tarihsel süreçteki rolü vb. hususlar ihtilaflar barındırmaktadır.⁶⁷

⁶¹ Makrizî, *el-Mevaiz ve 'l-i'tibar*, 4/185.

⁶² Dalkılıç, “Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufîyye”, 26.

⁶³ Müberred, *el-Kamil fi'l-edeb*, 3/212; Makrizî, *el-Mevaiz ve 'l-i'tibar*, 4/185; Zebidî, *Tâc'ül-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, 12/334.

⁶⁴ Keith Lewinstein, “Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak: Gulat Araştırmacıları ve Sufîyye”, çev. Mehmet Dalkılıç, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), 171; Dalkılıç, “Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufîyye”, 27.

⁶⁵ Halit Kars, *Hâricî Fırkalarından Sufîyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 41.

⁶⁶ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 162; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/137.

⁶⁷ Konu ile ilgilenen araştırmacı Lewinstein muğlak noktaları kendi bakış açısı çerçevesinde ele almıştır. Konu hakkında geniş bilgi için bkz.: Lewinstein, “Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak”, 147-172.

1.1.4. Sufriyye Fırkasının Temel Görüşleri

Devletlerin düşünceler ve ideolojiler çerçevesinde kuruldukları ve bu fikirleri yaşattıkları gerçeği göz önüne alındığında Midrâfîler'in kurucu fikri unsuru olan Sufriyye fırkasının düşüncelerini, ayırt edici fikirlerini aktarmanın tezin bütünlüğü açısından önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepten ötürü Sufriyye fırkasının temel görüşleri fazla detaya girilmeden maksadı karşılayacak ölçüde aktarılacaktır.

Sufriyye mezhebi Hâricî fırkalarının aşırı düşüncelerinden ayrılarak kendi çizgisini oluşturmuş bir fırkadır. Ezârika fırkasının görüşlerini aşırı sert ve katı olarak değerlendirirken İbâdiyye fırkasını ise aşırı ılıman bulmakta ve kendisini bu iki ucun arasına konumlandırmaktadır.⁶⁸

Hâricî fırkalarının farklı görüşler beyan ettikleri konuların başında “Kaade” gelmektedir. Kelime manası oturanlar olan bu terim Hâricî olmasına rağmen Hâricîler'in yerleştiği bölgeye hicret etmeyip düşman olarak belirtilen gruplarla savaşmayanlar için kullanılmıştır. Bu konuda beyan edilen görüşler fırka mensuplarının birbirlerine karşı ilişkilerini düzenlemekte ve muhaliflerine karşı tavır ve tutumlarını belirtmektedir.⁶⁹ Hâricî fırkalarından Ezrika bu konudaki en sert görüşü takınan fırkadır. Ezârika muhaliflerine isyan etmeyi cihat olarak değerlendirmiş ve bu konuda kendilerine destek vermeyenleri kâfir saymıştır.⁷⁰ Bu konuda Sufriyye ise Ezârika'ya göre daha ılımlı bir tutum sergilemiştir. Sufriyye'ye göre din ve itikat konularında ihtilafı olmayan Müslümanlar muhaliflerle yapılan savaşlara destek vermeseler dahi tekfir edilmezler.⁷¹

Sufriyye'nin görüşüyle Hâricîler'den ayrıldığı bir diğer konu ise ist'irâz konusudur. “İsti'râz”, bir kimseden bir konudaki duygu ve düşüncelerini açıklamasını istemek manasına gelmektedir. Bu konu Ezârika fırkası tarafından kendilerinden oldukları iddiası ile karargâhlarına gelen kişilerin samimiyetlerini denemek için ortaya çıkmıştır. Denemeye tabi tutulan kişiden ordugâhtaki esirlerden birini öldürmesi istenilmiş ve bunu yapmadığı takdirde ise münafık ve müşrik addedilerek öldürülmüştür. Bu konu ile kendi düşüncesinden olmayanlara karşı tavrını ortaya

⁶⁸ Dalkılıç, “Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufriyye”, 44.

⁶⁹ Mustafa Öz, “Kaade”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/589.

⁷⁰ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 146.

⁷¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/137; Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/433.

koyan Ezârika fırkası muhaliflerinin eşleri ve çocuklarıyla birlikte öldürülmesini savunmuştur.⁷² Sufriyye fırkası bu uygulamaları tasvip etmemiş ve müşriklerin eş ve çocuklarının kâfir olarak kabul edilemeyeceğini savunmuş, onların öldürülmelerine de karşı çıkarak bunu caiz görmemiştir. Ayrıca müşriklerin çocuklarının cehennemde ebedi kalmayacaklarını ileri sürmüştür.⁷³

Sufriyye fırkasının fikir beyan ettiği bir diğer konu ise takıyye meselesidir. Takıyye, bir kimsenin canına veya malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizlemesi anlamında kullanılmaktadır.⁷⁴ Takıyye genel olarak Hâricî ilkelerine aykırı bir durumdur. Ezârika fırkası takıyye yapmayı kesin bir şekilde caiz görmemektedir. Hatta Nâfi b. Ezrak takıyye yapanları kâfir olarak görmüştür.⁷⁵ Fakat Sufriyye fırkası takıyyeyi amelde olmaması şartıyla sadece sözde olacak şekilde kabul etmiştir.⁷⁶ Bu durum fırka mensuplarının toplum içerisinde sorunsuz bir şekilde yaşamalarını kolaylaştırmıştır.⁷⁷

Hâricîlik içerisinde ihtilaflı konulardan diğer bir tanesi büyük günah işleyen kişilerin durumlarının ne olacağı konusudur. Büyük günah, dinin kesin bir delil ile yasakladığı ve hakkında dünyevi ya da uhrevi bir cezanın bulunduğu davranış olarak tanımlanmaktadır.⁷⁸ Bu konu Sufriyye içerisinde de çok fazla konuşulmuştur. Fırka mensupları bu konuda kendi aralarında ihtilaflı görüşler paylaşmışlardır. Sufriyye içerisindeki önemli bir kesim zina, hırsızlık, iftira vb. davranışlarda bulunan birinin tekfir edilmeyeceğini, işlediği suça göre zani (zina eden), sarik (hırsız) ya da kâzif (iftiracı) şeklinde adlandırılması gerektiğini savunmuştur.⁷⁹ Bu konuda da ılımlı tavır sergilediği görülen Sufriyye mensupları büyük günah işleyen kişinin dinden çıkmadığını fakat günahkâr olduğunu savunmuşlardır. Hatta fırka mensuplarının bir kısmı büyük günah işleyen bir kişinin cezası uygulanıncaya kadar iman dairesinde olup olmadıkları konusunda yorum yapmadıklarını ifade etmişlerdir.⁸⁰ Bununla

⁷² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/121-122; Mustafa Öz, “İsti'râz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/374.

⁷³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/137; Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 162.

⁷⁴ Mustafa Öz, “Takıyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/453.

⁷⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/121-125.

⁷⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/137.

⁷⁷ Dalkılıç, “Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufriyye”, 44.

⁷⁸ Adil Bebek, “Kebîre”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/163.

⁷⁹ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 164; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/137.

⁸⁰ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 182.

birlikte Sufîyye'nin içerisinde bu konuda farklı düşünenler de olmuştur. Eş'arî'de geçen bir rivayette Sufîyye'den bazı kimseler her büyük günahı küfür olarak nitelendirmiş ve her küfrün şirk olduğunu söylemişlerdir.⁸¹

Bağdadî, Sufîyye fırkasının büyük günah işleyenlerin durumu hakkında üç ayrı gruba bölündüğünü ifade etmektedir. Bunlardan birinci grup Ezârika fırkası ile benzer bir görüş taşımakta ve günah işleyenlerin dinden çıktığını söylemektedir.⁸² Yukarıda Eş'arî'den aktarılan rivayet ile bu grubun görüşünün birbirine paralellik arz etmesi Sufîyye içerisinde böyle bir düşüncenin varlığını desteklemektedir.

Bağdadî'nin aktardığı ikinci grup ise hakkında açık bir ceza bulunmayan günahları işleyenlere küfür sıfatının verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu kimseler aynı zamanda işlediği günahı dolaylı ceza almış kişinin küfre girdiğini ve imandan çıktığını ileri sürmüşlerdir.

Üçüncü grup ise günah işleyen kişiyi tekfir etmenin ancak hâkim tarafından işlenen günah için ceza verildiği takdirde mümkün olabileceğini savunmuştur.⁸³

Sufîyye fırkasının şirk ve küfür konusundaki görüşlerine bakıldığında ise fırkanın küfrü ikiye ayırdığı görülmektedir. Fırka Allah'ın varlığını onun yaratıcılığını inkâr etmeyi küfür olarak değerlendirirken nimetin değerini bilmemeyi de nimeti inkâr olarak görüp bunu küfrün diğer bir şekli olarak kabul etmiştir. Aynı şekilde şirki de iki şekilde ele alarak putlara tapmayı şirkin birinci türü olarak kabul etmişlerdir. Şeytana itaat olarak değerlendirilecek davranışları da şirkin ikinci türü olarak benimsemişlerdir.⁸⁴

Sufîyye fırkasının bu konudaki diğer bir görüşü ise her günahın küfür, her küfrün şirk ve her şirkin de şeytana ibadet etmek olduğu ilkesidir.⁸⁵

Fırkanın berâet konusundaki görüşü de önem arz etmektedir. Kişinin hukukî ya da cezai sorumluluğunun olmaması veya ortadan kalkması anlamındaki bu hukuk kavramını ifade eden berâet müşriklerle her türlü ilişkiyi kesme onlardan uzak durmak

⁸¹ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 184.

⁸² Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 70.

⁸³ Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 70-71.

⁸⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/137.

⁸⁵ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 184.

manasında kullanılmıştır.⁸⁶ Sufriyye fırkası berâet konusunu da iki çeşit olarak ele almıştır. Bunlardan birincisi had uygulamasını gerekli kılacak davranışları işleyenlerden uzaklaşmak, ikincisi ise Allah'ı inkâr edenlerden uzaklaşmaktır. Sufriyeler Allah'ı inkâr edenlerden uzaklaşmayı farz kabul ederken had uygulamasını gerekli kılacak davranışları işleyenlerden uzaklaşmayı da sünnet olarak kabullenmişlerdir.⁸⁷

Hâricîliğin ana konularından bir diğeri ise imâmet konusudur. Hâricîler'in bu konudaki genel fikri imâmet görevini yerine getiren kişi imâmete layık olması halinde Kureyş kabilesinden olabileceği gibi Kureyş kabilesi dışından da seçilebileceği yönündedir. Ayrıca Hâricîler zalim olan imamın imâmetini caiz görmemişlerdir.⁸⁸ Allah'ın hükmünü uygulamayan doğru yoldan sapan imamın görevinden uzaklaştırılması ve gerekirse öldürülmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁸⁹ Bu konuda Sufriyye mensupları imamlığın toplumun en dindar ve en iyisine layık olduğunu herhangi bir gruba ait olmadığını gerekirse bir kölenin de imam olabileceğine inanmışlardır.⁹⁰ Uygun özelliklere sahip bir imamın bulunmaması durumunda ayaklanmayı esas almışlardır. İnsanların başında bir imamın bulunmasını da zorunlu görmemişlerdir. Ayrıca Sufriyye mensubu bir grubun tanımadığı bir imamın arkasında namaz kıldığı aktarılmaktadır.⁹¹ Sufriyye fırkası imam olarak seçilen kişinin doğru yoldan ayrıldığını gördüğünde imamı azletmiş, yaptığı yanlışla göre bazen öldürülmüş ve yerine başka birini seçmiştir.⁹²

Sufriyye fırkasının diğer Hâricîler'e nazaran recm konusunda daha katı bir tutum içerisinde olmuştur. Ezârika gibi sert görüşleriyle bilinen fırka zina edene recmi gerekli görmezken⁹³ Sufriyye zina edene recmi zorunlu görmüştür.⁹⁴

Sufriyye fırkasının paylaştığı görüşlere bakıldığında Hâricîlik gibi aşırı fikirleri ile bilinen bir fırkanın içerisinde Sufriiliğin recm konusu hariç tutulduğunda Hâricîliğe nazaran ılımlı görüşleri temsil ettiği, görüşlerinin Ezârika fırkasının ileri sürdüğü

⁸⁶ Ali Bardakoğlu, "Berâet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/470.

⁸⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/137.

⁸⁸ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 194.

⁸⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/116.

⁹⁰ A.M. Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârides", *Encyclopédie Berbère* (Paris-Louvain-Walpole, MA: Peeters, 2010), 32/5007.

⁹¹ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 196; Dalkılıç, "Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufriyye", 48.

⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/186.

⁹³ Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 64.

⁹⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/137.

düşünceleri kabul etmemenin neticesinde şekillendiği görülmektedir. Özellikle muhaliflerin kadın ve çocuklarını öldürmemek, muhaliflere karşı savaşlarda kendilerine destek olmayanlara karşı inanç birliğini öne çıkararak tekfir etmemesi gibi hususlar Sufriğin ayırıcı yönlerini oluşturmuştur.

1.2. İfrîkıyye ve Mağrib'in Tabii ve Beşeri Coğrafyası

İfrîkıyye ve Mağrib'in coğrafyası hakkında İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları ortak bir tanımlama yapamamışlardır. Söz konusu coğrafya hakkında kaynaklarda farklı anlatımlar bulunmuştur. Bazı kaynaklar “İfrîkıyye” ve “Mağrib” kelimelerini aynı anlamlarda kullanırken bazı kaynaklar ise farklı tanımlar yapmaktadır.⁹⁵ Konu bütünlüğü açısından önem arz ettiğinden dolayı kaynaklarda İfrîkıyye ve Mağrib'in sınırları hakkında aktarılan bilgilere kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Kaynaklarda İfrîkıyye sınırları ile ilgili üç ayrı rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerden ilki İfrîkıyye'nin Mağrib'de bulunan bir şehir olduğunu ve Kayrevan'ın bu şehrin olduğu bölgeye kurulduğunu ifade etmektedir.⁹⁶ İkinci rivayet ise İfrîkıyye ve Mağrib'in eş anlamlı kelimeler olduğunu aynı yeri betimlemek için kullanıldığını göstermektedir.⁹⁷ Üçüncü rivayet ise İfrîkıyye'nin araları iki buçuk aylık mesafe olan çölün doğusundaki Berka ile çölün batısındaki Tanca⁹⁸ şehirleri arasındaki bölge için kullanıldığını ifade etmektedir. Bu rivayete göre geniş bir alanı kaplayan İfrîkıyye'nin güneyi Sûdan'ın üst taraflarına dayanmakta kuzeyi ise Akdeniz sahillerine uzanmaktadır.⁹⁹

Mağrib konusunda da kaynaklar ortak bir coğrafi sınır çizmemektedir. Bazı rivayetlerde Mağrib'in Tanca'dan başlayan Atlas Okyanus'u boyunca devam eden güneyi Sûdan çölleri kadar ulaşan bölge olduğu aktarılmıştır.¹⁰⁰ Bazı rivayetlerde

⁹⁵ Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi* (Manisa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphane ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007), 9-10.

⁹⁶ Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-memalik* (Beyrut: Darû Sadr, 1889), 87; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan* (Beyrut: Darû Sadr, 1990), 1/229.

⁹⁷ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi İstahri, *Mesalikü'l-memalik* (Beyrut: Darû Sadr, 2004), 36-38.

⁹⁸ Tanca: Mağrib denizi (Atlas Okyanusu) sahilinde yer alan İfrîkıyye'nin son sınırında bulunan şehirdir. Bu şehirde Berberiler yaşamaktadır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 4/43.

⁹⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 1/228-229.

¹⁰⁰ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 10.

ise Mağrib için Mısır'ın batısında bulunan Berka şehrinden başlayarak Atlas okyanusuna kadar uzanan yer kastedilmiştir.¹⁰¹ Diğer bazı rivayetlerde ise yine Mısır'ın batısından başlayan Mağrib, Endülüs'ü de kapsamaktadır. Bu rivayetlerde Mağrib doğu ve batı olarak ayrılmaktadır. Doğu Mağrib ile İfrîkıyye'nin de dâhil olduğu Atlas okyanusuna kadar olan bölgeyi tanımlamaktadır. Batı Mağrib ise Endülüs'ün olduğu bölge için kullanılmaktadır.¹⁰²

İslam coğrafyacıları İslâm'ın ilk dönemlerinde fethedilen ve Mısır'ın batısına düşen bölge için Mağrib ismini kullanmışlardır. Bölgenin bu şekilde taksimi ilk devirlerde Hicaz Yarımadası ve Mısır'ın esas alınarak güneşin doğuş ve batışına göre yapılmıştır. İfrîkıyye coğrafyasının belirlenmesinde ise siyasi coğrafya esas alınmıştır. İslâm fetihlerinin gerçekleştiği dönemde bölge için coğrafi olarak Mağrib ismi kullanılırken siyasi olarak ise İfrîkıyye ismi kullanılmıştır. Zaman içerisinde bölgenin coğrafi özelliği öne çıkmıştır. Bunun neticesinde kıtanın bütünü tanımlamak için “İfrîkıyye”(Afrika) ismi kullanılmıştır. Mısır ve Mağrib'in de dahil olduğu kıtanın kuzeyi için günümüzde Kuzey Afrika anlamına gelen “Şimâlî İfrîkıyye” ismi kullanılmaktadır.¹⁰³

İslam kaynaklarında Doğu İslam dünyasının sınırı olarak kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ Mağrib ismiyle anılmaktadır. Günümüzde bu bölgede Libya, Tunus, Cezayir, Moritanya ve Fas devletleri bulunmaktadır. Bazı kaynaklar Endülüs'ü de Mısır'ın batısında yer alması sebebiyle Mağrib coğrafyasından saymışlardır.¹⁰⁴ İslam fetihleri esnasında Endülüs'ün siyasi yönden Kayrevân'dan idare edilmesi de bu kabulün sebeplerinden biridir.¹⁰⁵

İslam tarihçileri ve coğrafyacıları Mağrib'i çeşitli bölümlere ayırmışlardır. Bu bölümler arasında en çok bilinenleri ise Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib), Mağrib-i Evsat (Mağrib) ve Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) şeklinde yapılan taksimdir.¹⁰⁶

¹⁰¹ İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 85-90.

¹⁰² İstahrî, *Mesalikü'l-memalik*, 36-39.

¹⁰³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 11; Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 33-34.

¹⁰⁴ İbrahim Harekât, “Mağrib”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/314.

¹⁰⁵ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 10.

¹⁰⁶ Harekât, “Mağrib”, 27/314; Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 34.

1.3. Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Hâricî-Sufrîliğin Kuzey Afrika'ya Girişi

1.3.1. Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi

Müslümanların Afrika bölgesini fethetme düşüncesi Amr b. Âs'ın 22/643 yılında Trablusgarp'ı fethetmesiyle başlamıştır. Amr b. Âs Trablusgarp'ı fethettiğinde o dönemde İslâm dünyasının Halifesi olan Ömer b. el-Hattâb'a bir mektup yazar. Yazdığı mektupta Trablusgarp'ı fethettiklerini ve Trablusgarp'a dokuz günlük bir mesafede olan İfrîkıyye'yi fethetmek için izin istediklerini ifade eder. Kendisine ulaşan mektubu okuyan Hz. Ömer, Amr b. Âs'a: "İfrîkıyye nedir? Orası parçalanmış, halkının birlik içerisinde olmadığı, yöneticilerine ihanet etmiş ve hıyanete uğramış bir bölgedir. Çünkü burasının halkı, Rum hükümdarına bir şeyler ödüyorlar, sonra da onu kandırıyorlardı. Ayrıca Endülüs hükümdarı da onlarla anlaşmış ve onları aldatmıştı." diyerek bu talebe izin vermez, Amr b. Âs'ın geri dönmesini ister.¹⁰⁷

Hiz. Ömer'in vefatından sonra halifelîge gelen Hiz. Osman, Mısır valiliğinde bulunan Amr b. Âs'ı azlederek yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i tayin etti. Abdullah b. Sa'd bu göreve geldikten sonra İfrîkıyye'nin kenar bölgelerine bazı atlı birlikler gönderdi. Birçok ganimetle geri dönen bu birliklerin ardından halifeye bir mektup yazarak İfrîkıyye'nin fethi için izin istedi. Bu durumu sahâbilerle istişare ederek değerdendiren halife, Abdullah b. Sa'd'a istediğı izni verdi. Hiz. Osman 27/647 yılında¹⁰⁸ Medine'de toplanan Müslümanlardan kurulan ordunun başına Hâris b. el-Hakem'i komutan tayin ederek Abdullah b. Sa'd'a destek olarak gönderdi. Destek birlik kendisine katıldıktan sonra ordu İfrîkıyye'ye doğru yola çıktı. O zamanlar İfrîkıyye sultanları Kartacanna şehrinde bulunuyorlardı. İfrîkıyye sultanı Cercir (Gregorios) ismindeki bir kişiydi. Herakleios onu halefî olarak atamıştı. Trablus ile Tanca arasındaki bölge onun idaresi altındaydı. Yirmi bin askerden oluşan İslâm ordusu ile Cercir'in karşılaşması neticesinde meydana gelen savaşta İslam ordusu galip geldi ve birçok ganimet elde etti. İslam ordusunda bulunan Abdullah b. Zübeyr, Cercir'i öldürdü. İfrîkıyye'nin ileri gelenleri İslam ordusunun kendilerinin bu bölgede

¹⁰⁷ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 199-200; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Cabir Belazürî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 258.

¹⁰⁸ Belazürî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, 259.

yaşamalarına izin vermesi ve geri dönmesi amacıyla cizye ödemeyi teklif ettiler. İslam ordusu bu teklifi kabul ederek başlarına kimseyi atamadan Mısır'a geri döndü. Elde edilen yüklü ganimet taksim edildi.¹⁰⁹

İfrîkıyye'nin İslâm hâkimiyetine girmesi yolunda hazırlayıcı olan bu seferler gerekli zeminin oluşmasını sağlamış ve Müslümanlar arasında İfrîkıyye fethine dair bir inanç oluşturmuştur. Zira Hz. Ömer'in daha önce bu bölgeye girmesine karşın tereddütlerini bilen Müslüman askerler bu seferler ile Hz. Ömer'in bu düşüncesinin kendilerinde oluşturduğu endişeyi gidermişlerdir.

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'ten sonra Bizans İmparatoru Müslümanların fethettiği bölgedeki halktan Müslümanlara verilen cizyenin aynı miktarını kendisine de ödemesini isteyerek buraya bir patrik gönderdi. Ağır bir vergi yükü altında olan halk isyan etmeye başladı.¹¹⁰ Hz. Osman bu durumu kontrol altına almak için İfrîkıyye'ye Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in gerçekleştirdiği sefere katılmış ve bölgeyi görmüş olan Muâviye b. Hudeyc'i gönderdi.¹¹¹ Muâviye b. Hudeyc 34/654 yılında İfrîkıyye seferi için hareket etti. Muâviye ile birlikte gönderilen ordunun içerisinde Ensâr ve Muhâcir'den pek çok kişi bulunmaktaydı. Abdülmelik b. Mervân'da ordunun içerisinde bulunanlardan biriydi. Bölgeye gelen Muâviye ordusunu Karn Dağı'nın eteklerine kurdu. Burada iken Abdülmelik b. Mervân'ı bin kişilik bir birlik ile Celûlâ'ya¹¹² gönderdi. Abdülmelik günlerce orayı kuşattı. Zorlu bir sürecin ardından şehrin duvarlarını yıkarak orayı fethetti sonra elde ettiği ganimetlerle Karn'a Muaviye'nin yanına döndü. Muâviye b. Hudeyc, Hz. Osman'ın şehadetinden sonra bölgeye 40/660 ve 50/670 yıllarında iki sefer daha gerçekleştirdi.¹¹³

Bu komutanların döneminde yapılan seferler Müslümanların bölgenin stratejik ve coğrafi konumu hakkında bilgi edinmelerini sağlamıştır. Bu dönemde İfrîkıyye'ye güçlü akınlar gerçekleştirilmişse de Müslümanlar buraya kalıcı bir şekilde

¹⁰⁹ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 199-200; İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 210-211; Belazürî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, 259-260; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 2/462-463; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail bin Ömer İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi : el Bidaye ve'n-nihaye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 7/249.

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 2/465.

¹¹¹ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 1994, 8/108.

¹¹² Celûlâ: Kayrevan'a 24 mil mesafede yer alan eski bir İfrîkıyye şehridir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 2/107-108.

¹¹³ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 220-221.

yerleşmemişlerdir. Müslümanların buraya kalıcı yerleşmesi Kayrevan şehrinin kurulmasından sonra gerçekleşecektir.¹¹⁴

Muaviye b. Ebî Süfyan hilafeti aldığıında İfrîkıyye bölgesine düzenlenen seferleri devam ettirmiştir. 50/671 senesinde Muâviye b. Hudeyc'i azlederek onun yerine Mesleme b. Muhalled'i Mısır ve İfrîkıyye valiliğine tayin etmiştir.¹¹⁵ Mısır valiliğini bizzat yerine getirirken İfrîkıyye'yi ise idari yönden kendisine bağlı bir vali ile idare etmiştir. Böylece Mesleme hem Mısır'ın hem de İfrîkıyye'nin birlikte emrine verildiği ilk vali olmuştur.¹¹⁶ Bu dönemde İfrîkıyye bölgesi Mısır merkezli idare edilmeye başlanmıştır.

Bölgenin fethedilmesinde dönüm noktası sayılabilecek gelişme aynı yıl içerisinde Ukbe b. Nâfi'nin Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından İfrîkıyye valiliğine tayin edilmesidir. Ukbe b. Nâfi 50/671 yılında bu görevi devralmıştır.¹¹⁷ Ukbe İslâm ordusunun karşısında ayaklanan bölgelere sefer düzenleyerek birçok yeri İslâm hâkimiyeti altına aldı. Fizan'a kadar ilerledi. Yolu üzerindeki halkı İslâm dinine davet ederek onların Müslüman olmasını sağladı. Sudan'a kadar ilerleyen Ukbe, Gadamis, Kafsa ve Kastiliyye gibi yerleri fethetti. Bu fetihlerin ardından ordusunu Kayrevan şehrinin kurulacağı yere götürdü.¹¹⁸

Ukbe b. Nâfi kendisiyle birlikte gelen 12000 kişilik birliğine bölgede İslâm'ı kabul eden Berberîler'in de katılmasıyla ordusu oldukça kalabalıklaşmıştı. Bu kalabalık ordunun yönetileceği bir merkez ihtiyacı doğmuştu. Ayrıca bölgedeki halkın orduların bölgeden çekilmesiyle beraber tekrar isyan etmeleri de yapılan fetihlerin kalıcı olmasını engellemekteydi. Ukbe yerli halkın sürekli isyanlarından kurtulmak ve askerlerini yerleştireceği bir ordugâh kurmak amacıyla Kayrevan'ı inşa etmeye başladı.¹¹⁹

¹¹⁴ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 36-37.

¹¹⁵ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 1994, 8/82.

¹¹⁶ Belazürî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, 261; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/62.

¹¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/62. İbn Abdilhakem, Ukbe B. Nâfi'nin 46/667 yılında bölgeye vali olarak atandığını söylemektedir. Bk.: İbn Abdilhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Mağrib*, 222.

¹¹⁸ İbn Abdilhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Mağrib*, 222-223.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/63.

Kayrevan'ın kurulması Müslüman askerlerin ihtiyaçlarını karşılamasını kolaylaştırmış, ordunun bir merkezden koordine edilmesini sağlamış ve bölgedeki İslam fetihlerinin kalıcı olmasını sağladığı gibi yeni fetihleri ise hızlandırmıştır.

Kayrevan şehrinin kurulduğu bölge stratejik açıdan önem arz etmektedir. Zira bu yer Orta Mağrib'in kilit noktası sayılabilecek bir konumdaydı. Ordugâh şehri için seçilen bu yerin sahile yakın olmaması şehri Bizans saldırılarına karşı korunaklı bir mekân kılmaktaydı. Bu durum Ukbe b. Nâfi'nin askeri dehasını göstermektedir.¹²⁰ Kayrevan şehri inşa edilirken bir taraftan da çevrede Bizans'ın elinde bulunan yerlere birlikler göndererek akınlara devam etmekte ve akınlarda elde edilen ganimetlerle şehrin kurulmasına katkı sağlamaktaydı. Onun bu çalışmaları bölgedeki Berberîler'in büyük çoğunluğunun İslam'ı kabul etmesini sağladı. Bu akınların sonucunda Müslümanlar hâkimiyet alanlarını epey genişletip büyük bir güç kazandılar.¹²¹

Kayrevan şehrinin kurulmasından bir süre sonra Mısır Valisi Mesleme b. Muhalled, Ukbe b. Nâfi'yi azlederek onun yerine Ebü'l-Muhacir'i atadı. Mesleme, Ebü'l-Muhacir'i tayin ederken Ukbe'ye iyi muamelede bulunmasını ve onu güzel bir şekilde azletmesini istemiştir. Fakat Ebü'l-Muhacir bu uyarıları dikkate almamış Ukbe'yi alaya almış ve onu zincirleyerek hapse atmıştır. Ukbe b. Nâfi azlinden ve kendisine yapılan kötü muamelenin üzerinden bir süre geçtikten sonra Muaviye b. Ebî Süfyan'ın yanına giderek kendisine İfrîkıyye'de birçok yeri fethettiğini, İfrîkıyye'de bir şehir kurduğunu ve insanları bu şehre yerleştirdiğini fakat Mesleme'nin kendi kölesi olan Ebu Muhacir Dinar'ı kendi yerine atadığını ve kendisini azlederek kötü muameleye maruz kaldığını ifade etmiştir. Onu dinleyen Muaviye, Mesleme b. Muhalled el-Ensârî'nin mazlum İmam Osman b. Affan'a destek verdiğini ve onunla birlikte zorluklara katlandığını belirterek Ukbe'den özür dilemiştir. Kendisini tekrar görevine atayacağını söylemiştir. Muaviye'nin 60/680 yılında vefat etmesi üzerine Ukbe'nin atanması yarıda kalmıştır. Muâviye'nin yerine geçen oğlu Yezid, Ukbe'nin yeniden atanmasını sağlamıştır.¹²² Ukbe'nin doğrudan halife tarafından İfrîkıyye

¹²⁰ Muhammed İsa Harirî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye bi'l-magribi'l-İslâmî: hadaretuha ve alâkâtuha el-hariciyye bi-Magrib ve'l-Endelüs* (Kuveyt: Darü'l Kalem, 1987), 26.

¹²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/63.

¹²² İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 224-225.

valiliğine atanması İfrîkıyye'nin doğrudan hilafete bağlı bir bölge statüsüne geldiğini göstermektedir.

Ukbe b. Nâfi, 62/682 yılında ikinci defa İfrîkıyye valisi olarak atandığında Kayrevan'a giderek kendisini azlederken kötü muamelede bulunan Ebü'l-Muhacir'e kendisine yaptığının misli ile karşılık verdi. Onu zincire vurarak hapsedti. Daha sonra Kayravan'da kadın ve çocuklarla birlikte ve malların yanında bir grup asker bırakıp, kendi yerine Züheyr b. Kays el-Belevî'yi vekil tayin etti. Yeni fetihler gerçekleştirmek için harekete geçti. Ukbe büyük bir ordu ile birlikte Bâgaye şehrine girinceye kadar yoluna devam etti. Bu şehirde Bizanslılardan oluşan büyük bir kalabalık toplanmıştı. İki ordu bu şehirde karşılaştınca çetin bir savaşa giriştiler. Zorlu geçen bir çarpışmanın ardından Ukbe b. Nâfi ve askerleri galip geldi. İslâm ordusu bu galibiyetten yüklü miktarda ganimet elde etti.¹²³

Bu galibiyetin ardından ilerleyişine devam etti. Zab denilen bölgeye yöneldi. Burası içerisinde birçok şehir ve kasaba olan geniş bir yerleşim alanıydı. Bu bölgenin en büyük şehri olan Erebe'ye yöneldi. Erebe'de kendisine karşı koyan Bizans birlikleri ile savaştı ve onları mağlup etti. Daha sonra ise Tahert'e gitmek üzere yola koyuldu. Tahert'teki Bizans topluluğu İslâm ordusunun gelişini haber alınca tek başına direnemeyeceklerini düşünerek bölgenin yerli halkı olan Berberîler'den destek talebinde bulundular. Ukbe b. Nâfi, Tahert'e ulaştığında şehri birlikte savunan Bizanslılar ve Berberîler ile şiddetli bir savaşa girdi. Müslümanlar bu savaşta düşmanın kalabalığından dolayı zorlandılarsa da onları yenmeyi başardılar. Bizanslılar ve Berberîler'i bozguna uğratarak mallarını ve silahlarını ganimet olarak ele geçirdiler. Elde ettiği ganimetlerle ordusunu güçlendiren Ukbe buradan ayrılarak Tanca yakınlarına kadar ilerledi. Burada Yulyan (Julian) adında bir Bizans komutanı ile karşı karşıya geldi. Yulyan ona karşı gelmekten çekindi ve onun idaresine girmeyi kabul etti. Ukbe, Yulyan'dan bölgede bulunan birlikler hakkında bilgi aldıktan sonra Tanca'nın batısına düşen Sûs şehrine doğru hareket etti. Sûs şehrinde büyük kalabalıklardan oluşan Berberî askerler ile karşılaştı. Onları bozguna uğratarak yoluna devam etti. İlerleyişine devam eden Ukbe b. Nâfi, Atlas Okyanusuna varıncaya kadar devam etti. Okyanusun kıyısına vardığında Allah'a şöyle yalvardı: “Rabbim, şayet

¹²³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/205.

önümdeki şu deniz olmasaydı ben bu ülkede senin yolunda cihat etmek üzere devam edip gidecektim.” Ukbe buradan geri dönerken yolu üzerindeki Bizans ve Berberî toplulukları onunla savaşmayı göze alamıyor ve önünden kaçıyorlardı. Ukbe bu durumu görünce bölgede ona karşı koyacak bir askeri birliğin kalmadığı düşüncesiyle Kayrevan ile Sicilmâse arasında bulunan Tubne¹²⁴ şehrinde ordusunu birliklere bölerek dağıttı. Kendisi de yanında bıraktığı bir grup asker ile birlikte Tehuza şehrine gitti. Buradaki Bizans askerleri Ukbe’nin gelişini haber alınca kalelerine sığındılar. Ukbe onları İslâm’ı kabul etmeye davet ettiyse de onlar bu davete olumlu cevap vermediler.¹²⁵

Ukbe’nin ordusunu bölmesini fırsat bilen Bizans ordusu Ukbe’nin ordusu içerisindeki yaşlı bir Berberî kabile reisi olan Küseyle b. Lemzem’e kendilerine katılma teklifinde bulundular. Küseyle daha önce Ebü’l-Muhâcir’in valiliğinde İslâm’ı kabul etmişti. Berberîler’in büyüklerinden olan Küseyle sözü dinlenen bir kişiydi. Ukbe tekrar Afrika valiliğine geldiğinde Ebü’l-Muhâcir onun Berberîler arasındaki konumunu Ukbe’ye hatırlatarak ona göre davranmasını söylemişti. Fakat Ukbe kendisine yapılan bu uyarıyı dikkate almadığı gibi Küseyle’yi küçümseyici davranışlarda bulunmuştu. Küseyle kendisine yapılan küçümseyici davranışları unutmadı ve Ukbe’ye karşı Bizanslılarla hareket etmeyi kabul etti. 63/683 yılında kendisine destek verenlerle birlikte Bizans askerlerini de yanına alıp Ukbe’ye saldırdı. Ukbe yanındaki az sayıdaki asker ile hazırlıksız yakalandığı bu savaştan sağ çıkamadı. Yanındaki birçok kişi ile birlikte öldürüldü. Küseyle, Ukbe’yi öldürdükten sonra Kayrevan’a doğru ilerledi. Kayrevan’da vekil olarak bırakılmış olan Züheyr b. Kays el-Belevî Kayrevan’dan ayrılarak Berka’ya gitti. Kayrevan şehrini işgal eden Küseyle İfrîkiyye’nin tamamına yakınına istila etti.¹²⁶

Bu süreçte Emevî hilafeti Hicaz ve Mağrib’de gerçekleşen ayaklanmalar ile uğraşmaktaydı. Hicaz’da Abdullah b. Zübeyr, Irak’ta ise Muhtar b. Ebî Ubeyd es-

¹²⁴ Tubne: Mağrib sınırında ve Zâb Nehri kıyısında bulunan bir şehirdir. Kayrevân ve Sicilmâse arasındaki şehirlerin en büyüğüdür. Yakut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldan*, 1990, 4/21.

¹²⁵ İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-tarih*, 1997, 3/205-206.

¹²⁶ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve’l-Mağrib*, 227-228; İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-tarih*, 1997, 3/207-208.

Sekafî, Emevî hilafetine karşı başkaldırmıştı. Bu dönemde söz konusu ayaklanmalarla uğraşılması Mağrib'deki askeri faaliyetlerin aksamasına neden oldu.¹²⁷

Küseyle'yi engellemek isteyen Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan, 69/688 yılında hazırlıklarını tamamlayarak Berka'da bulunan Züheyr b. Kays'ı Küseyle ile savaşmak üzere bir orduyla sefere gönderdi. Züheyr'in gelişini haber alan Küseyle Kayrevan dışındaki bir bölgeye gitti ve burada Züheyr ile karşılaştı.¹²⁸ İki ordu arasında meydana gelen savaşta Küseyle ve beraberindekilerin büyük çoğunluğu öldürüldü. Züheyr elde ettiği zaferden sonra Kayrevan'a döndü. Bölgenin kontrolü açısından kilit nokta olan Kayrevan'da Müslümanların hâkimiyeti tekrar sağlanmış oldu.¹²⁹

Züheyr b. Kays, Küseyle ile savaş halindeyken Bizanslılar deniz yoluyla bölgeye çok sayıda asker sevk etmekteydi. Bu askerler sahildeki yerleşim alanlarına baskınlar gerçekleştiriyordu. Küseyle'nin öldürülmesinden sonra bir süvari birliği ile Bizanslıların üzerine yürüyen Züheyr yapılan savaşta yanındaki askerlerle birlikte şehit oldu.¹³⁰

Züheyr b. Kays'ın şehit olmasından sonra Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan Mağrib bölgesine yeni bir ordu gönderme hazırlığına başladı. Hicaz'da ayaklanmış olan Abdullah b. Zübeyr öldürülmüş ve Emevî otoritesi güçlendirilmişti. Bunun etkisiyle Müslümanlar Abdülmelik b. Mervan'ın etrafında birleşmişlerdi. Abdülmelik büyük bir ordu hazırlayarak ordunun başına İfrîkiyye valisi olarak tayin ettiği Hassan b. Nu'man el-Gassanî'yi atadı. Ordu 74/694 yılında Mağrib'e ulaşmak üzere yola çıktı.¹³¹

Hassan, Kayrevan'a vardığında ilk olarak sakinlerinin çoğunlukla Rum olduğu ve daha önce Müslümanların hiç sefer düzenlemediği Kartaca üzerine yürüdü. Buraya hüküm sürmekte olan kişi Afrika bölgesinin en büyük hükümdarıydı. Hassan onunla

¹²⁷ Harîrî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 33.

¹²⁸ Ebû İshak er-Rakîk İbrâhîm b. el-Kâsım Rakîk el-Kayrevanî, *Târîhu İfrîkiya ve'l-Magrib*, thk. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azeb (Kahire: Darü'l-Ferhânî, 1994), 44-46.

¹²⁹ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 228; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/208. İbn Abdülhakem, Züheyr b. Kays'ın 64/684 yılında sefere çıktığını aktarmaktadır.

¹³⁰ Belazürî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, 262; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/209.

¹³¹ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 228; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/415. İbn Abdülhakem, Hassan b. Nu'man'ın 73/693 yılında İfrîkiyye valiliğine atandığını söylemektedir.

savaştı ve burayı fethetti.¹³² İlk olarak bir sahil şehri olan Kartaca'yı fethetmesinde Bizanslıların deniz yoluyla göndereceği desteği engelleme düşüncesi etkili olmuştur.¹³³ Hassan, Kartaca'yı fethettikten sonra yakınlarda Bizanslılar ile Berberîler'in toplandıkları yerlerin tamamını fethetti. Daha sonra ordusundaki yaralı askerlerin çokluğu sebebiyle Kayrevan'a döndü.¹³⁴

Küseyle'nin öldürülmesinden sonra Berberîler "Kâhine" ismiyle bilinen Berberî bir kadının etrafında birleştiler. Kâhine, etrafında bulunan Berberîler'i örgütleyerek bölgedeki büyük bir alanı hâkimiyeti altına almıştı. Hassan b. Nu'man ordusundaki yaralı askerlerin iyileşmesiyle birlikte Berberîler'in ilerlemesini engellemek için harekete geçti. Kâhine'nin ordusu ile bir nehrin yakınında karşı karşıya geldi. İki taraf arasında çetin bir çarpışma başladı. Müslümanlar bu savaşta bozguna uğradı ve birçok şehit verdi. Hassan, kaybın daha da büyümesini önlemek amacıyla geri çekilmek zorunda kaldı. Emevî Halifesi Abdülmelik'e durumu bildirdi.¹³⁵ Abdülmelik bir süre bulunduğu yerde beklemesini emredince yanındaki askerlerle birlikte Berka'ya çekildi. Beş yıl boyunca burada bekledi. Burada beklemesinden ötürü buraya "Hassan'ın Sarayları" manasında "Kusûru Hassan" denildi. Kâhine bu süre zarfında Afrika'nın tamamına yakını ele geçirdi. Halka kötü muamelede bulundu.

Beş yılın ardından Hassan'a haber gönderen Halife Abdülmelik, kendisine katılmak üzere bölgeye büyük bir ordu gönderdiğini ve Kâhine ile tekrar savaşmasını emrettiğini bildirdi. Kâhine, Hassan'ın gelişini duyunca Müslümanların savaşı kazanmaları durumunda bölgedeki imkânlardan faydalanamamaları amacıyla askerlerine kale ve şehirleri yakmalarını, ağaçları kesmelerini şehirleri emretti. İki ordu karşılaştığında büyük bir savaş gerçekleşti. Müslümanlar savaşta üstünlük sağladı ve çok sayıda Berberî'yi öldürdü. Kâhine'nin öldürülmesiyle birlikte Berberîler savaşı durdurarak eman istediler. Hassan, düşmanlarla cihat etmek üzere Berberîler'in aralarından on iki bin kişilik bir ordu oluşturmalarını şart koştu. Onlar da bu şartı kabul ettiler. Hassân bu on iki bin kişinin başına Kâhine'nin iki oğlunu komutan yaptı. Bu

¹³² İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve 'l-Magrib*, 228; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi 't-tarih*, 1997, 3/415; Harîrî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 36.

¹³³ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 41.

¹³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi 't-tarih*, 1997, 3/415.

¹³⁵ Rakik el-Kayrevanî, *Târîhu İfrikıya ve 'l-Magrib*, 47.

olayın ardından İslâm'ın Berberîler arasında yayılması hız kazandı. Hassan, 74/694 yılında gerçekleşen bu olaydan sonra Kayrevan'a döndü ve Abdülmelik b. Mervan'ın vefat etmesine kadar Afrika'nın yöneticiliğini sürdürdü.¹³⁶ Hassan b. Nu'man, Kâhine'yi öldürdükten sonra bölgede istikrar önemli bir ölçüde sağlanmış oldu. Kayrevan'a giderek bazı icraatlarda bulundu. Bunların başında mescit inşası gelmektedir. Mescid inşası dışında divan defterleri düzenlemiş, İfrîkıyye'de Müslüman olmayan halka vergiler koymuştur. Bu düzenlemeleri yaptıktan sonra elde ettiği ganimetleri yanına alarak Abdülmelik b. Mervan'ın yanına gitti.¹³⁷

Hassan b. Nu'man'dan sonra 78/698 yılında Musa b. Nusayr, İfrîkıyye valisi olarak görevlendirilmiştir. Musa b. Nusayr, Mağrib'e geldiğinde Hassan b. Nu'man'ın Abdülmelik b. Mervan'ın yanına giderken yerine vekil bıraktığı Ebû Salih'ten görevi devralmıştır.¹³⁸

Mağrib'de birçok yerin fethini gerçekleştiren Musa b. Nusayr'ın fethettiği yerlerin başında Tanca gelmektedir. Daha önce Müslümanlar Tanca yakınlarına kadar gitmişlerse de Tanca'yı fethedememişlerdi. Musa b. Nusayr büyük bir ordu ile bu önemli yeri kuşatmış ve fethetmiştir. Tarık b. Ziyâd'ı buraya vali tayin ederek Kayrevan'a dönmüştür.¹³⁹ Bölgedeki fetihleri tamamlamak isteyen Musa b. Nusayr birçok beldeye seferler düzenleyerek Mağrib'in tamamını fethetmiştir. Onun döneminde Afrika'da Müslümanlara karşı koyacak bir güç kalmamıştır.¹⁴⁰ Mağrib'in fetihlerini tamamlayınca Arap ve Berberîler'den oluşan ordusuyla 93/712 yılında yönünü Endülüs'e çevirmiş¹⁴¹ ve Endülüs fethini de gerçekleştirmiştir.¹⁴²

Musa b. Nusayr'ın fethettiği yerlerden biri de bu çalışmanın konusu açısından önemli olan Sicilmâse şehridir. Musa b. Nusayr, 83/702 yılında halkı Berberî olan Hevvâre, Zenâte ve Kûtâme kabilelerinin yaşadığı Sicilmâse üzerine yürümüştür. Bu kabileler İslâm ordusunun gelişini haber alınca savaş hazırlıkları yaparak Tââmûn

¹³⁶ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısr ve'l-Magrib*, 228-229; Belazürî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, 262; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/416-417.

¹³⁷ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısr ve'l-Magrib*, 229-230.

¹³⁸ Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ Antakî, *Tarihü'l-Antakî: Târîhu Yahya b. Saîd el-Antakî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Trablus: Jarrous Press, 1990), 231.

¹³⁹ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısr ve'l-Magrib*, 232.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/21.

¹⁴¹ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısr ve'l-Magrib*, 235.

¹⁴² İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 1994, 9/279.

ismindeki komutanlarının öncülüğünde Musa b. Nusayr'a karşı koymuşlardır. Yapılan savaşta İslâm ordusu galip gelmiş Berberî komutan Tâmu'n yakalanarak öldürülmüş ve beş bin Berberî asker esir alınmıştır. Musa b. Nusayr, Sicilmâse'yi fethettikten sonra şehirde yeni bir isyana mahal vermemek için şehre içlerinden bir Berberî'yi vali tayin etmiş ve şehrin bazı ileri gelenlerini rehin almıştır.¹⁴³

Mağrib'in fethedilmesi Müslümanlar açısından zor bir süreç olmuştur. Mağrib'in fethinin tamamlanmasına kadar Berberîler on iki defa irtidat etmişlerdir.¹⁴⁴ Bölgenin hilâfet merkezine uzak olması, Bizans'ın bölgedeki varlığı, uzun süredir yabancı hâkimiyetinde yaşayan Berberîler'in şehirlerini var gücüyle savunmaları ve tabiat şartları bu bölgedeki İslâm fetihlerinin diğer bölgelere nazaran uzun sürmesindeki başlıca etkenler olmuştur.¹⁴⁵

1.3.2. Valiler Döneminde İfrîkiyye ve Mağrib'in Durumu

İfrîkiyye tarihinde valiler dönemi önemli bir süreçtir. Bu dönemde yaşananlar sonraki olaylar açısından önem arz etmektedir. Valiler dönemi denilince genellikle, 96-184/715-801 yılları arasındaki zaman dilimi kast edilmektedir. Bu dönem içerisinde yerli halka karşı iyi davranışlar sergileyen adil valiler olduğu gibi haraç ve cizye konusunda Berberîler'e zımmîler gibi muamelede bulunup onların tepkisini çeken valiler de olmuştur.¹⁴⁶ Kendinden sonra yaşanan olaylara sebebiyet vermesi nedeniyle belli başlı valileri dönemlerinde yaşanan iyi ve kötü yönleriyle ele almak faydalı olacaktır.

Bu valilerden ilki Muhammed b. Yezîd el-Kureşî'dir. Musa b. Nusayr'dan sonra 97/716 yılında Süleyman b. Abdülmelik tarafından İfrîkiyye valiliğine atanmıştır.¹⁴⁷ Hoş bir tabiata sahip olan Muhammed b. Yezid yerli halka karşı oldukça güzel bir tutum sergilemiştir. Onun zamanında Berberîler'in büyük kesimi İslâm'ı benimsemiştir.¹⁴⁸ Afrika'nın sınır bölgelerine birlikler göndererek fetih hareketlerini

¹⁴³ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/41.

¹⁴⁴ Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadîrî Ugan (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 1/418.

¹⁴⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/480.

¹⁴⁶ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 45.

¹⁴⁷ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 381; İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 241.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/82.

sürdürmüştür. Bu fetihlerden elde ettiği ganimetleri Berberîler arasında dağıtmıştır.¹⁴⁹ Berberîler'e karşı iyi tutumundan dolayı onun döneminde Berberîler'in olumsuz bir tepkisi görülmemektedir.

Süleyman b. Abdülmelik'in vefatıyla yerine Ömer b. Abdülaziz geçince İfrîkıyye valiliğine 100/719 yılında İsmâil b. Ubeydillah b. Ebi'l-Muhâcir'i görevlendirmiştir. İsmâil b. Ubeydillah iyi bir yönetici olarak, tebaasına olan iyi ve adil muamelesiyle anılmıştır. Berberîler'in gönüllerini almak isteyen İsmâil b. Ubeydillah'ın zamanında Müslüman olmayan Berberî'nin kalmadığı belirtilmiştir.¹⁵⁰ Zira o tabiûndan on seçkin kişiyi Berberîler'e İslâm'ı anlatmak üzere Mağrib'in muhtelif bölgelerine göndermiştir.¹⁵¹ Bu uygulamaları Berberîler'in gönlünü kazanmasında etkili olmuştur. Onun döneminde Afrika'da huzur ve sükûnet hâkim olmuştur.¹⁵² İsmâil b. Ubeydillah, Ömer b. Abdülaziz'in vefatına kadar İfrîkıyye vilayetinin valiliğinde kalmıştır.¹⁵³

İsmâil b. Ubeydillah'tan sonra 102/721 yılında İfrîkıyye valiliğine Haccac b. Yusuf es-Sekâfî'nin kâtipliğini ve şurta emirliğini yapmış olan azatlı kölesi Yezîd b. Ebî Müslim atandı.¹⁵⁴ Yezîd b. Ebî Müslim kendinden önceki valiler gibi iyi Berberîler'e karşı olumlu bir tutum sergileyemedi. Aksine yerli halka karşı haksız davranışlarda bulundu. Yezid, kendi askeri birliklerini diğer insanlardan ayırt etmek amacıyla Bizanslılar'ın özel muhafızlarının ellerini damgalaması gibi damgalamak istedi. Bu askerlerin sağ avuçlarına isimlerini, sol avuçlarına ise kendisinin muhafızı olduklarını belirten "harasî" kelimesini damgalattı.¹⁵⁵ Ayrıca Haccac'ın Irak'ta zimmet ehli olup sonradan Müslüman olanlara yaptığı muamelenin aynısını yerli halka yapmaya karar verdi. Afrika'da Müslüman olan zımmîleri cizye ve haraç ile yükümlü tuttu. Onun bu uygulamaları Berberîler arasında tepkilere neden oldu. Yezid'in kendilerini Hristiyanlar gibi gördüğünü söyleyen Berberîler onu öldürmeye karar verdiler. Gerçekleştirdikleri bir suikast ile Yezid'i öldürdüler. Onu öldürdükten sonra

¹⁴⁹ İbn İzarî, *el-Beyânü 'l-mugrib*, 1/47.

¹⁵⁰ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 387; İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve 'l-Magrib*, 241-242; İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi*, 1994, 9/299.

¹⁵¹ İbn İzarî, *el-Beyânü 'l-mugrib*, 1/48.

¹⁵² Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 45.

¹⁵³ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve 'l-Magrib*, 242.

¹⁵⁴ Rakik el-Kayrevanî, *Târîhu İfrîkıya ve 'l-Magrib*, 62; İbn İzarî, *el-Beyânü 'l-mugrib*, 1/48.

¹⁵⁵ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve 'l-Magrib*, 242; Belazürî, *Fütuhu 'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, 264; İbn İzarî, *el-Beyânü 'l-mugrib*, 1/48.

da başlarına vali olarak daha önceki valilerden olan Muhammed b. Yezîd'i getirdiler. Yaşanan bu olayı Emevî Halifesi Yezîd b. Abdülmelik'e haber verdiler. Halife'ye yazdıkları mektupta özür dileyerek: "Biz taat ve itaati bırakmış değiliz, fakat Yezîd b. Ebî Müslim bize Allah'ın ve Müslümanların razı olmayacağı kötülükleri yaptı, biz de onu öldürüp eski valiyi tekrar getirdik." dediler. Yezîd b. Abdülmelik de onlara verdiği cevapta Yezîd b. Ebî Müslim'in yaptıklarını kendisinin de razı olmadığını belirterek Muhammed b. Yezid'in valiliğe devam etmesini istedi.¹⁵⁶

Yezîd b. Ebî Müslim'in Berberîler'a karşı uyguladığı bu davranışlar Afrika'daki huzur ve sükûnet ortamını bozmuş, Berberîler arasında huzursuzluk doğurmuştur. Berberîler kendilerine yapılan bu muameleleri kabullenmemiş ve sert tepki göstermişlerdir.

Bölge halkının öfkesi biraz dindikten sonra Halife Yezîd b. Abdülmelik, Bişr b. Safvan el-Kelbi'yi 102/721 yılında Muhammed b. Yezîd'in yerine İfrîkıyye valisi olarak atamıştır.¹⁵⁷ Bişr b. Safvan Kayrevan'a geldiğinde Musa b. Nusayr'ın oğlu Abdullah b. Musa b. Nusayr'ın ketledilen Vali Yezîd b. Ebî Müslim'in öldürülmesinde insanları kışkırtıp galeyana getirdiğine dair söylentilerle ilgilenmiştir. Edindiği bilgileri Yezîd b. Abdülmelik'e mektupla bildirmiştir. Yezîd b. Abdülmelik kendisine gönderdiği cevapta Abdullah b. Musa'yı öldürmesini emredince Bişr b. Savfan bu emri yerine getirerek Abdullah b. Musa'yı öldürüp Musa b. Nusayr ailesinin mal varlığına el koymuştur. Bişr b. Safvan 105/724 yılında yanına hediyeler alarak Yezîd b. Abdülmelik'in yanına gitmek üzere yola çıkmıştır. Yolun yarısında kendisine Halife Yezîd'in vefat ettiği haberi ulaşmıştır. Bu durum üzerine o yanındaki hediyelerle birlikte yeni Halife Hişâm b. Abdülmelik'in huzuruna çıkmış, hediyeleri ona sunmuştur. Yeni halife onu kabul etmiş ve valiliğine devam etmesini onaylamıştır. Bişr bölgedeki karışıklıkları bitirmek ile uğraşmış ve İfrîkıyye'nin sahil bölgelerindeki fetihlere ağırlık vermiş ve Akdeniz adalarına yönelik fetihler gerçekleştirmiştir.¹⁵⁸ Böylece hem halkın gündemini değiştirmiş hem de yeni fetihlerde bulunmuştur. Böylece karışıklıkları bitirmekte başarılı olmuş ve valiliği sürecinde Mağrib'de sükûneti sağlamıştır.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/146.

¹⁵⁷ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/49.

¹⁵⁸ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 243-244.

Bişr b. Savfan 109/728 yılında Sicilya adasına düzenlediği sefer dönüşünde Kayrevan'da vefat etmiştir. O vefat edince onun yerine Mağrib valiliğine Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî atanmıştır.¹⁵⁹ Ubeyde b. Abdurrahman döneminde iki temel olay önem çıkmaktadır. Bunlardan ilki Bişr b. Safvan'ın Akdeniz adalarına yönelik fetih hareketlerini devam ettirmesi diğeri ise milliyetçi hareketlerde bulunmasıdır.

Emevî halifeleri milliyetçi bir politika izleyerek Müslüman oldukları halde Arap olmayan halklardan cizye almış, devlet yönetiminde onlara yer vermemişlerdir. Arap olmayan Müslümanların kendilerine yönelik bu ikinci sınıf tebaa muamelesi Arap olmayan Müslümanların Emevî hilâfetine karşı memnuniyetsizliğine sebep olmuştur. Giderek büyüyen tepkiler Emevî idaresine karşı ayaklanmalara ve isyan hareketlerine zemin oluşturmıştır.¹⁶⁰ Afrika Emevîler'in son dönemlerinde Kelbî (Yemenî) ve Kaysî Arapların çekişmesine sahne olmuştur. Emevî halifeleri bu çekişmeyi göz önüne alarak valiler atamaktaydı. Afrika'daki Arapların çoğunluğu Kelbî Araplardı. Bölgedeki olayları yatıştırmak istenildiğinde Kelbî valiler atanırdı. Fakat Kaysî valiler atandığında da genellikle iç çatışmalar ve problemler yaşanıyordu.¹⁶¹ Ubeyde b. Abdurrahman, Emevîler'in bu politikasını İfrîkiyye'de Berberîler'e uygulamıştır. Kendisi Kaysî Araplardandı. Valiliğe atanır atanmaz kendinden önce Bişr b. Safvan'ın atadığı Kelbî valileri görevlerinden alarak onların yerlerine Kaysî valiler atamıştır.¹⁶²

Ubeyde b. Abdurrahman'ın tepkilere neden olan olumsuz bir uygulaması da mevâliye karşı kötü tutum takınmasıdır. O, Berberîler'e haksız muamelelerde bulunmuştur. Özellikle çölde yaşayan Berberîler'e baskınlar düzenlemiş, onların çocuk ve kadınlarını esir almıştır. Onun bu haksız davranışları Berberîler'in daha sonraki süreçte Hâricîliği benimsemelerine zemin hazırlamıştır.¹⁶³

Ubeyde b. Abdurrahman'ın mevâliye karşı sert tutumu ve Kelbîler'e zulmederek Kaysîler'den yana taraf tutması onun görevinden azledilmesine sebep olmuştur. Ubeyde'nin azlettiği kişilerden biri olan Ebu'l-Hattar el-Hüsâm b. Dırâr el-

¹⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/187.

¹⁶⁰ Yıldız, "Berberîler", 5/481.

¹⁶¹ Harirî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 51.

¹⁶² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/50.

¹⁶³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 194; Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 47.

Kelbî, Emevî halifesine bir şiir yazarak onun yaptığı haksızlıkları anlatmıştır. Bu şikâyetleri okuyan Halife Hişâm b. Abdülmelik onu görevinden almıştır.¹⁶⁴

Ubeyde azledildikten sonra 116/735 yılında İfrîkıyye valiliğine daha önce Mısır harac âmili olan Ubeydullah b. el-Habhâb el-Kaysî atandı.¹⁶⁵ Ubeydullah valiliğe başladığında oğlu İsmail'i Tanca'ya yönetici olarak tayin etti. Ardından Ömer b. Abdullah el-Muradî'yi Tanca'ya vali olarak atadı. el-Muradî, Tanca'da kötü bir yöneticilik sergiledi. Halka haksız davranışlarda bulundu. Öşür ve zekât toplamada kötü uygulamalarda bulundu. Berberî Müslümanlar'ın Müslümanlar için fey durumunda olduğunu zannederek, Berberî Müslümanlara ait malların beşte birini almaya kalkıştı. Daha önce hiç kimsenin yapmadığı bu uygulama Müslüman Berberîler'in öfkelerini daha da büyüttü. İfrîkıyye'de büyük bir fitneye sebep oldu.¹⁶⁶ İfrîkıyye valilerinin bu haksız uygulamaları hem Berberîler'in hem de Hâricîler'in Kuzey Afrika'da Emevî yönetimine isyan etmelerine neden oldu.¹⁶⁷

Valiler döneminde Emevî idaresi tarafından atanan valilerden olan Muhammed b. Yezîd el-Kureşî, İsmâil b. Ubeydillah ve Bişr b. Safvan, Berberîler'e karşı adil davranışlarda bulunmuşlarsa da Yezîd b. Ebî Müslim, Ubeyde b. Abdurrahman ve Ömer b. Abdullah el-Muradî onlar kadar iyi bir yönetim sergileyememişlerdir. Bu yöneticilerin yerli halka karşı ayrımcılığa dayalı olumsuz faaliyetlerde bulunmaları, Berberîler'in Emevî idaresine karşı olumsuz tutum geliştirmelerine sebep olmuştur. Bu durum Berberîler'i Hâricîliği kabul etmeye hazır hale getirmiştir.

1.3.3. Hâricî-Sufrî İsyanları

Hâricîler memnuniyetsizlik duydukları siyasi yönetimlere karşı isyan etmeyi bir prensip haline getirmişlerdir.¹⁶⁸ Diğer Hâricî fırkalara nazaran ılımlı bir grup olan Sufrîyye fırkası da memnuniyetsizlik duydukları yönetimlere karşı isyan etmişlerdir. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde farklı zamanlarda siyasî eylemlerde bulunan Hâricî-Sufrîler genellikle Musul ve Kuzey Afrika'da varlık göstermişlerdir. Hâricî-Sufrîler'in isyan faaliyetlerini üç başlık altında ele alınabilir. Bunlarda birincisi Haccac b. Yusuf

¹⁶⁴ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/50-51.

¹⁶⁵ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 414; İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 245; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/220.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/225; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/51-52.

¹⁶⁷ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 48.

¹⁶⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/114.

es-Sekâfi'nin Irak valiliği yaptığı dönemde başlayan ve Sufîler'in Kuzey Afrika'ya yönelmelerine sebep olan faaliyetlerdir. İkincisi Kuzey Afrika bölgesinde gerçekleştirdikleri isyanlar üçüncüsü ise Abbâsî dönemindeki isyanlardır.¹⁶⁹

Sufî Hâricîler'in Kuzey Afrika bölgelerine yönelmesine neden olduğundan Kuzey Afrika bölgesi isyanlarını ele almadan önce Musul çevresindeki Sufî isyanlarını aktarmak faydalı olacaktır. Bu sebeple önce Musul bölgesindeki Sufîliğin ilk ayaklanmaları olan isyanları aktarıp daha sonra Kuzey Afrika bölgesinde valilerin olumsuz icraatları nedeniyle gerçekleşen isyanlar aktarılacaktır. Ardından Midrâfi Devleti'nin kuruluşu öncesinde Abbâsî dönemindeki Sufî isyanları aktarılacaktır.

1.3.3.1. Musul Çevresindeki Sufî İsyânları

1.3.3.1.1. Salih b. Müserrih İsyanı

Salih b. Müserrih, Sufîyye içerisinde isyan eden ilk kişidir.¹⁷⁰ O, kaynaklarda ibadete düşkün bir kimse olarak belirtilmiş, farklı zamanlarda Dârâ, Musul ve Cezire gibi yerleri dolaşarak Kur'an-ı Kerim okuyan ve fıkıh ile uğraşan topluluklar içerisinde bulunan, bu topluluklardaki kişilere kıssalar anlatan bir kimse olarak tanıtılmıştır.¹⁷¹

Salih b. Müserrih, Emevî Halifesi Abdülmelik'in haccettiği 75/694 yılında bazı arkadaşları ile birlikte hac için Mekke'ye gitmiştir. Bu esnada Salih'in birlikte haccettiği arkadaşlarından olan Şebîb b. Yezîd'in Halife Abdülmelik'e suikast düzenleyeceği söylentileri yayılmıştır. Bu söylentileri duyan Abdülmelik, Mekke'den döndükten sonra Haccac b. Yusuf es-Sekafi'yi Salih b. Müserrih ve arkadaşlarını yakalamakla görevlendirmiştir.¹⁷² Bu yakalanma haberini Kufe'de alan¹⁷³ Salih buradan ayrılarak arkadaşlarını Emevî hilafetine karşı ayaklanmaya, zulme karşı çıkmaya ve kendilerine haksızlık edenlere karşı cihat etmeye çağırmaya başlamıştır.¹⁷⁴ Bu amaçla muhtelif yerlerdeki arkadaşlarına mektuplar yazmıştır. Arkadaşlarından biri olan Şebîb b. Yezîd, Salih'in mektubuna verdiği cevapta kendisinin Müslümanların piri olduğunu, isyan etme kararında ise kendisine destek vereceğini belirtmiştir. Salih, Şebîb'in mektubuna yeni bir mektup ile cevap vererek isyan etmek

¹⁶⁹ Dalkılıç, "Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufîyye", 39-40.

¹⁷⁰ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/215.

¹⁷¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/436.

¹⁷² Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/215.

¹⁷³ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/215.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/436.

için hazırlıklı olduğunu ve kendisini de yanında görmek istediğini yazmıştır. Bunun üzerine Şebîb b. Yezîd, Salih'in yanına gelerek Salih'ten başlarına geçerek isyanı başlatmasını istemiştir. Bunun üzerine Salih, 76/695 yılında farklı yerlerdeki destekçilerine elçiler göndererek isyan ettiğini duyurmuştur.¹⁷⁵

Salih b. Müserrih isyan başlattığı zaman yanındakilere seslenerek kendilerini öldürmek isteyen muhalifleri öldürmek konusunda acele etmemelerini, kimseyi haksız yere öldürmemelerini ve mallarını haksız yere almamalarını tembihlemiştir. Böyle davranmazlar ise karşı taraftan bir farklarının olmayacağını ifade ederek arkadaşlarına amaçlarının haksızlığı engellemek olduğunu bunun ötesine geçmemelerini söylemiştir.¹⁷⁶

İsyan başladığında ilk olarak Cezire Valisi Muhammed b. Mervan'a ait bineklere el koyuldu. Muhammed b. Mervan, Salih b. Müserrih ve taraftarlarının üzerine gönderilmek üzere bin kişilik bir birlik hazırlayarak komutasını Adiy b. Umeyra'ya verdi. Salih b. Müserrih kendileri üzerine gelen bu birliğin komutanına haber göndererek kendi fikirleri hakkındaki görüşlerini sordu. Adiy b. Umeyra bu fikirleri benimsemelerinin mümkün olmadığı cevabını verince Salih b. Müserrih sabah vakti ansızın Adiy b. Umeyra ve birliğine bir baskın düzenledi. Saldırıya karşılık vermeye fırsat bulmayan Adiy ve birliği yenilgiye uğradı. Bu yenilgi Cezire Valisi Muhammed b. Mervan'a ulaştığında öfkelenen Muhammed b. Mervan daha büyük bir orduyu Salih b. Müserrih'in üzerine gönderdi. Bin beş yüz kişilik iki birlikten oluşan ordu iki komutan ile harekete geçti. Salih bu birliklerden biriyle kendi komutasındaki taraftarlarıyla karşılaşırken diğer birliğin üzerine ise Şebîb'i gönderdi. Tarafların karşılaşması neticesinde çetin bir çatışma oldu. Her iki taraftan da çok fazla ölü ve yaralı asker bulunuyordu. İki taraf da bir birine üstünlük sağlayamayınca savaşmayı bırakıp geri çekildi. Daha sonra aralarında istişarede bulunan Salih ve Şebîb oldukları yerde beklemek yerine ilerlemeyi kararlaştırdılar. Musul ve Cezire bölgelerini aşarak "Deskere" denilen bir bölgeye vardılar. Onların bu hareketini haber alan Haccac bu defa Kûfelilerden oluşan üç bin kişilik bir orduyu onların üzerine gönderdi. Bu defa çıkan çatışmada Salih diremedi ve Haccac'ın askerleri tarafından öldürüldü(76/695). Şebîb ise sağ kalanları bir araya toplayarak bir sipere sığındı.

¹⁷⁵ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/218-219; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/436.

¹⁷⁶ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/220.

Sığındıkları yer ateşe verilse de yanlarında bulunan keçeleri ıslatarak siperin çıkış tarafındaki ateşe serip buradan kurtulmayı başardılar.¹⁷⁷

Salih b. Müserrih'in diğer Hâricî liderlere göre daha hoşgörülü ve yumuşak huylu bir kişilik olduğu kaydedilmektedir.¹⁷⁸ Bu kişiliğine rağmen bir isyan girişiminde bulunması Emevî yönetiminin Hâricîler'e karşı olumsuz tutumunun verdiği boyutu göstermektedir. Kaynaklar isyanına sebep olarak hac esnasındaki olayları gösterse de bu isyan faaliyetinde farklı nedenlerin de olduğu aşîkârdır. Bu isyan Hâricî-Sufrîler'in Emevî yönetiminden memnun olmadıklarını göstermekte ve Emevî idaresine karşı bir siyasi hâkimiyet kurma girişimin ilk adımını teşkil etmiştir. Salih b. Müserrih'in başlattığı bu isyan faaliyeti diğer Sufrîleri harekete geçirme konusunda önem arz etmektedir.

Salih b. Müserrih ölmeden önce yanındakilere Şebîb b. Yezîd'den cesur ve fakih bir kimse olarak bahsetmiş ve onu kendisinden sonraki lider olarak önermiştir.¹⁷⁹

1.3.3.1.2. Şebîb b. Yezîd eş-Şeybanî İsyanı

Salih b. Müserrih'in ölümünden sonra Şebîb b. Yezîd, Sufrîler'in biatını alarak isyan girişimlerine liderlik yapmıştır.¹⁸⁰ Şebîb isyanlara öncülük görevini üstlenince destek ihtiyacını gidermek için taraftar aramaya başlamıştır. Musul'da karşılaştığı Selâme b. Sinân et-Teymî'ye kendisiyle birlikte isyanlara katılma teklifinde bulunmuştur. Selâme, Şebîb'e daha önce isyan eden kardeşi Fedâle'yi Halife Abdülmelik'ten maddi çıkar elde etmek için katleden Anezeliler'den intikam almak için otuz adam vermesini şart koşmuştur. Onun bu şartını kabul eden Şebîb, Selâme'ye otuz asker göndermiştir. Selâme intikamını alınca Şebîb ile birlikte isyan faaliyetlerine katılmıştır.

Şebîb b. Yezîd'in devam ettirdiği isyan hareketini bitirmek isteyen Haccac, Süfyân b. Ebî'l-Aliye el-Has'amî'yi görevlendirerek daha önce Salih b. Müserrih ile savaşan Haris'in askerlerinin kendisine katılmasını ve birlikte hareket etmelerini istedi. Süfyân, Şebîb'i takip etmekteydi ve ona yetiştiğini düşününce aceleci davrandı.

¹⁷⁷ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/220-223; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/436-438.

¹⁷⁸ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/431.

¹⁷⁹ Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firak*, 89.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/438.

Şebib'e saldırma hazırlığına başladı. Şebib ise onu tuzağa düşürmek için önce savaştan kaçıyor gibi davranarak yükseklerle dorğu çekildi. Kardeşini elli atlı asker ile birlikte pusuya yatırdı. Şebib ile pusuya yatan askerler arasında kalan Süfyân mağlup oldu. Buradan canını zor kurtaran Süfyân savaş alanından kaçmayı başardı. Olanları Haccac'a yazdığı bir mektup ile bildirdi. Haccac, bu haberin ardından beş yüz kişilik bir birlik oluşturup Şebib'i takip etmekte görevlendirdi. Kendisini takip etmekte olan bu birlikten haberdar olan Şebib yaptığı olanlarla bu birliği de yendi. Haccac bu defa daha büyük bir ordu hazırladı. Dört bin kişilik bu ordunun başına ise Osman b. Cezl b. Said ismindeki bir komutan atadı. Şebib'in izini süren bu birlik onu sürekli yer değiştirirken buldu. Şebib sürekli yer değiştirerek Cezl'i temkinli davranmaya itti. Şebib'in bu taktiği karşı taraf üzerinde etkili oldu ve Cezl herhangi bir sonuç alamadı. Bu durumun uzadığını gören Haccac, Cezl'in yerine Said b. Mücalid'i görevlendirdi. Said bir an önce Şebib'i yenme ve bu işi sonlandırma arzusundaydı. Bu amaçla Şebib'e saldırıda bulundu. Fakat başarılı olamadı, çarpışmada hayatını kaybetti, Cezl ise yaralandı. Şebib bu esnada sürekli farklı şehirlere uğramaktaydı.¹⁸¹ Farklı şehirlere uğrayarak ihtiyaçlarını giderdiği gibi Emevî karşıtı bir propaganda yürüterek taraftar kazanmış olmalıdır. Zira buradan sonra Kûfe'ye giden Şebib ve taraftarları Kûfe'de rahatça dolaşmaktadırlar. Bu durum onların sayıca kalabalıklaştıklarını göstermektedir.¹⁸²

Şebib, Kûfe'ye yöneldiğinde Haccac bu haberi alır almaz yerine vekil bırakarak Şebib'den önce Kûfe'ye varmıştır. Şebib akşam vakti Kûfe'ye girmiş ve Haccac'ın sarayının kapısına kadar giderek burada birkaç kişiyi öldürmüştür. Haccac, burada Şebib'e bir karşılık verememiş, Şebib, Kûfe'den ayrıldıktan sonra askerlerine çağrıda bulunup büyük bir ordu toplayıp Şebib'in peşine göndermiştir. Şebib daha önce uyguladığı taktiği uygulayıp sürekli yer değiştirmiştir. Fırsat buldukça da üzerine gelen birliklerle çarpışmıştır. Bu şekilde Haccac'ın birliklerinden birini dağıtmayı başarmıştır.¹⁸³ Elde ettiği bu zaferler onu iyice cesaretlendirmiştir.

¹⁸¹ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/224-236; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/436-444.

¹⁸² Mehmet Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 102.

¹⁸³ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/236-244.

Haccac'ın gönderdiği diğer birlikler de ona karşı bir sonuç elde edemeyince bu defa Haccac bizzat kendisi orduyu yönetmiştir. Gönderdiği askerlerle yapılan savaşlarda direnen Şebib girdiği son çarpışmada atıyla geçmeye çalıştığı nehirde boğulmuştur.¹⁸⁴

Şebib b. Yezîd askeri yeteneği sayesinde Emevî ordusunu zorlamıştır. Kûfe şehri yakınlarında hâkimiyet sağlamıştır.¹⁸⁵ O isyan süreci boyunca Emevî ordusunun yirmi dört komutanını öldürmüştür.¹⁸⁶ Sufîler onun zamanında Emevî ordusuna karşı direnebileceklerini inancına sahip olmuşlardır. Direnişlerinde güç kazanmaları Emevî yönetiminin buradaki Sufîler'e karşı uyguladığı baskının artmasına sebep olmuştur. Haccac'ın sürekli daha kalabalık ordular göndermesi bunu göstermektedir.

Onun ölümünden kırk iki yıl sonra 119/736 yılında oğlu Sahari b. Şebib isyan etmiştir. Fakat isyanın üzerinden çok süre geçmeden öldürülmüştür.¹⁸⁷

1.3.3.1.3. Dahhâk b. Kays eş-Şeybanî İsyanı

Dahhâk b. Kays, Velid b. Yezîd'in öldürülmesinin ardından meydana gelen karışıklıktan istifade ederek ayaklanan Said b. Behdel'in başlattığı isyana destek verenler arasındaydı. Said veba hastalığından ölünce Dahhâk isyanın öncülüğünü üstlenmiştir. Dahhâk, 127/744 yılında Said'in yerine geçtiğinde farklı bölgelerdeki Sufîler'e haber göndererek onları isyan hareketine destek vermeye çağırmıştır. Onun bu daveti sonucunda Şehrîzur'da dört bin kişilik bir Sufî ordusu hazırlanmıştır.¹⁸⁸

Bölgede Sufîler'den oluşan büyük bir ordu hazırlanınca aralarında çatışma bulunan Velid'in atadığı ve Yemenîler'in desteklediği Vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz ile yeni Halife Mervan'ın atadığı Mudarîler'ce desteklenen Vali Nadr aralarındaki çatışmayı sonlandırarak Dahhâk'a karşı birleşmişlerdir. Dahhâk, kendisine karşı birleşen iki valinin ordusu ile karşı karşıya gelince kendilerinden sayıca fazla olan bu orduyu yenmeyi başarmıştır. Dağılan ordunun büyük kesimi Vasıt şehrine kaçmıştır. Dahhâk elde ettiği galibiyetten sonra önce Kûfe'ye gitmiş ve yerine

¹⁸⁴ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/279-282; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/460-463. Şebib b. Yezîd isyanı hakkında detaya girilmeden bilgi verilmiştir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk.: Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/224-282; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 3/438-463; Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*, 99-106.

¹⁸⁵ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyan*, 2/432.

¹⁸⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/128.

¹⁸⁷ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 7/137-138.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/341.

bir vekil bıraktıktan sonra Vasıt'a gitmiştir. Mervan'ın Valisi Nadr, Şam'a giderken Abdullah b. Ömer ise hazırladığı bir ordu ile Dahhâk ile savaşmaya devam etmiştir. Bu savaşlarda Dahhâk'ın savaş konusundaki üstünlüğünü gören Abdullah b. Ömer'in komutanı Halife Mervan'a karşı Dahhâk ile birleşmeyi düşünmüştür. Bu fikri Abdullah b. Ömer'e teklif etmişse de onu beklemeden Dahhâk'a biat etmiştir. Onun ardından Abdullah b. Ömer de istediği bölgelerin elinde kalması şartıyla Dahhâk'a katılmıştır.¹⁸⁹

Dahhâk bu süreçten sonra Mervan'ın gönderdiği askerle savaşmaya başlamıştır. 127/744 yılının Zilkade ayında yaşanan savaşta Mervan'ın gönderdiği ordu Dahhâk'ı mağlup etmiştir. Dahhâk'ın birçok askeri öldürüldüğü bu savaştan sonra Sufrîler Kûfe'den çıkartılmıştır. Bu süreçten sonra iki taraf arasında çarpışmalar devam etmiştir.¹⁹⁰

Daha sonraki süreçte Dahhâk, Musul şehrine yönelerek burayı kuşatmıştır. Buradaki valiyi öldürmüştür. Buradan Cezire bölgesine geçme planları yaparken Mervan onu engellemek üzere bölgeye ilave birlikler göndermiştir. 129/746 yılında çıkan çatışmalarda Dahhâk direnememiş ve Mervan'ın askerleri tarafından öldürülmüştür.¹⁹¹

Dahhâk öldürölünce ordusu aralarında bulunan el-Hayberî ismindeki bir Sufrî'ye biat etmişlerse de aynı yıl içerisinde o da öldürölümüştür.¹⁹²

1.3.3.1.4. Şeyban b. Abdulaziz el-Harurî İsyanı

el-Hayberî 129/746 yılında katledilince Sufrîler, Şeyban b. Abdölaziz'in etrafında örgütlenmişlerdir.¹⁹³ Dahhâk b. Kays zamanında sayıları yüz yirmi dokuz bini¹⁹⁴bulan ordudan Şeyban b. Abdölaziz zamanında kırk bin kişi kalmıştır. Taraftarlarının pek çoğu ondan ayrılmıştır. Şeyban yanındaki askerlerle birlikte Musul'a giderek burada Dicle Nehri kenarında beklemiştir. Bir süre burada çatışmalar yaşamıştır. Şeyban'ın yanındaki ordunun dağılmış olmasından istifade etmek isteyen

¹⁸⁹ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 7/317-323.

¹⁹⁰ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 7/327-329; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/341-343.

¹⁹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/452-453.

¹⁹² Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 6/346-348; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/452-453.

¹⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/356.

¹⁹⁴ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 7/345.

Mervan buradaki Hâricîler'i tamamen yok etmek istemiştir. Bu amaçla Yezîd b. Ömer el-Hubeyra'yı Irak'a göndermiştir. Irak'a ulaşan Yezîd b. Ömer karşılaştığı Hâricî gruplarla savaşarak onları mağlup etmiştir. Irak'taki Hâricîler yok edilince buradaki askerlerin bir kısmı Şeyban b. Abdülaziz ile savaşmak üzere destek olarak gönderilmiştir. Şeyban bu haberi alınca bir birliği gelen destek birliğinin üzerine göndermiş ve çıkan savaşta Şeyban'ın gönderdiği birlik yenilgi yaşamıştır. Birliğinin bu yenilgisi üzerine bölgede direnemeyeceğini anlayan Şeyban buradan ayrılmıştır. Gittiği yer hakkında farklı anlatımlar bulunmaktadır. Bu rivayetlere göre Bahreyn,¹⁹⁵ Sicistan veya Uman'a gitmiş ve gittiği yerde öldürülmüştür. Hâricî-İbâdîler'in bulunduğu Uman'a gittiği anlatılan rivayete göre Uman'da bulunan İbâdîler ile bir anlaşmazlığa düşmüştür. Bu anlaşmazlığın neticesinde 134/751 yılında çıkan çarpışmada İbâdîler'in imamı Cülündî b. Mes'ud tarafından öldürülmüştür.¹⁹⁶

Musul çevresinde bulunan Sufîler ilk defa Salih b. Müserrih önderliğinde burada siyasi hâkimiyet kurma denemesinde bulunmuşlardır. Bu ayaklanmadan istenilen sonucu almamışlarsa da bu isteklerinden vazgeçmemişlerdir. Şebîb b. Yezîd ve Dahhâk b. Kays etrafında örgütlenerek burada varlıklarını kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bir süre Emevî ordusu karşısında direnebilmişlerse de bu bölgede tutunamamışlardır. Bu durum karşısında isyan hareketindeki bazı Sufîler bu bölgeyi terk etmeye başlamışlardır. Dahhâk b. Kays isyanı sırasında sayıları yüz yirmi dokuz bine ulaşan Sufî topluluktan Şeyban b. Abdülaziz isyanı döneminde bunların kırk bini bölgede kalabilmiştir. Emevî ordusunun bölgedeki Hâricîler'i yok etmesi için gönderdiği askerler karşısında Şeyban'da isyan hareketinde başarıya ulaşamayınca kalan Sufîler de bölgeden gitmek zorunda kalmışlardır. Bu durum Sufîler'in Kuzey Afrika gibi Emevî hilafet merkezine uzak olan yerlere göç etmesine sebep olmuştur.

1.3.3.2. Kuzey Afrika Çevresi Sufî İsyanları

Hâricî-Sufîler'in Emevî merkezine yakın yerlerde siyasi faaliyetlerini yürütmelerinin Emevî eliyle engellenmesi onların Kuzey Afrika'ya göç etmelerine ve siyasi faaliyetleri için burada örgütlenmelerine yol açmıştır. Sufîler için cazip bir yer olan Kuzey Afrika'da Berberîler'in Sufîyye'yi benimsemesi ve destek vermesi Sufîliğin burada yayılmasını ve yaşam bulmasını kolaylaştırmıştır. Bu bölgedeki

¹⁹⁵ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 7/351.

¹⁹⁶ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 7/463; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/358.

Sufrîler'in siyasi faaliyetlerini anlatmadan önce Sufrîyye'nin bu bölgeye girişi ve yayılışı hakkında bilgi verilecektir.

Sufrîliğin Kuzey Afrika'ya gelişinin başlıca sebebi yukarıda da ifade edildiği gibi Emevî hilafetine yakın merkezlerde Hâricîler'e yönelik gerçekleştirilen baskılar ve bilhassa Haccac dönemindeki sert politikalarlardır. Sufrîler, bu baskılar karşısında varlıklarını korumak, mezheplerinin içerdiği düşünceleri hayata geçirebilmek ve görüşlerini yayabilmek için merkezden daha uzak bölgelere gitmek zorunda kalmışlardır.¹⁹⁷ Kuzey Afrika onlar için en uygun bölgelerden biriydi. Hem merkeze uzak olması hem de yerli halkın Müslüman olmamasının mezhebin yayılışını kolaylaştıracak olması Kuzey Afrika'yı Sufrîler için önemli kılmıştır. Fetihlerden sonraki ilk dönemde Kuzey Afrika bölgesine atanan ve adaletli davranışlarıyla tanınan Muhammed b. Yezîd ve İsmail b. Ebî'l-Muhâcir gibi valilerin iyi uygulamalarının duyulmuş olması da Sufrîler'in bu bölgeye gelişinde etkili olması muhtemeldir.

Hâricî-Sufrîler'in Kuzey Afrika bölgesine geldikleri zaman için kesin bir tarih verilmesi de Hicrî birinci yüz yılın sonları ile ikinci yüz yılın başlarında buraya geldikleri söylenebilir.¹⁹⁸ Bu zaman diliminde bölgeye yönelen Hâricîler kendi mezheplerine ait propaganda faaliyetleri sürdürmüşlerdir. Bölgede kendi mezhebini yaymakta başarıya ulaşan fırkalar Sufrîyye ve İbâdiyye fırkaları olmuştur. Her iki fırkanın bölgedeki yayılışı tarihsel açıdan paralellik arz etmektedir. Sufrîyye'ye ait düşünceleri bölgede dillendiren ilk kişi Abdullah b. Abbas'ın azatlısı ve öğrencisi olan İkrime el-Berberî olmuştur. İkrime bu bölgede Sufrîliği anlatırken onunla beraber dolaşan Seleme b. Said ise İbâdiliği anlatmıştır. Bu bilgileri aktaran İbâdî müverrih Vercelânî, Rüstemîler'in kurucusu Abdurrahman b. Rüstem'in oğlu Abdülvehhâb'ın Kayrevan'da bulundukları bir esnada bir atın üzerinde bulunan iki kişinin yanlarına geldiğini ve bunların Seleme ile İkrime olduklarını, Seleme'nin İbâdiliği İkrime'nin ise Sufrîliği anlattığını aktarmaktadır.¹⁹⁹

İkrime'nin bu bölgeye geliş hakkında ise farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin birine göre Mısır'da Ebu'l-Esved isiminde bir kişi ile karşılaşmasında

¹⁹⁷ Musa Lekbal, *el-Magribü'l-İslâmî* (Cezâir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye, 1981), 153.

¹⁹⁸ Lewinstein, "Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak", 149; Ahmet İğdi, *Kuzey Afrika'da İbâzî Tarihçiler ve İbâzî Tarih Yazıcılığı (9-16. Yüzyıllar)* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 40.

¹⁹⁹ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-e'imme ve ahbârihim*, 40-41.

Ebu'l-Esved, İkrime'nin Mağrib'in durumu hakkındaki sorusuna Mağrib halkının gaflette olduğu ve din konusunda bilgisizliklerinin bulunduğu cevabını vermiştir. Bu konuşmadan sonra Mağrib'e uğrayan İkrime burada Sufri görüşleri yaymıştır.²⁰⁰ Mağrib'e uğramasındaki sebeple ilgili diğer bir rivayet ise maddi sıkıntıları gösterilmektedir. O, Mağrib dışındaki yerlere de seyahatler gerçekleştirmiş ve Horasan'da bulunduğu bir esnada kendisinin neden Mekke ve Medine'yi bırakıp Horasan'a geldiği sorusuna kızlarının ihtiyaçlarını karşılamak için yollara düştüğünü söylemesi onun seyahatlerinin sebeplerinin maddi sıkıntıları olduğunu göstermektedir.²⁰¹

Geliş sebebi ne olursa olsun Mağrib'i Sufri akideleri ile tanıştırdığı açıktır. Kendisinin de bir Berberi olması görüşlerinin Berberiler arasında yayılmasını kolaylaştırmıştır.²⁰²

Bölgedeki önemli Berberi kabilelerinin Sufriye'yi kabul etmesi Sufriye'nin Mağrib'deki gelişimi açısından önemli bir gelişme olmuştur. Mağrib-i Aksâ'da bulunan Madgare, Zenâte ve Bergavâta gibi kabileler arasında yayılmıştır. Bu kabileler Sufriğin yayılmasına katkı sağlamış bu mezhebi uzak ve yakın Mağrib'e yaymışlardır. Onların çabaları neticesinde Sufriye mezhebi Zap ve Tilimsân gibi farklı bölgelere yayılmıştır. Midrâî Devleti'nin kuruluşunda da bu kabilelerin önemli rolü olmuştur.²⁰³

Hâricî düşüncesindeki sosyal adalet ve siyasi eşitlik anlayışı ile Emevî hilafetine karşı tutumları Emevî valilerine öfkeli olan Berberiler'in bu fırkayı benimsemelerini kolaylaştırmıştır.²⁰⁴ Emevî valilerinin bölgede Berberiler'e karşı haksız uygulamaları ve ırkçı uygulamaları Berberiler'in ırkçılığa karşı çıkan ve eşitliği savunan Hâricî mezheplerine uymasına sebep olmuştur. Böylece Berberiler kısa zamanda Hâricîliği kabullenmiş ve Hâricîlik, Berberiler'in Müslümanlık biçimi olarak

²⁰⁰ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5/20.

²⁰¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/27; Tayyar Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/41.

²⁰² Yıldız Harun, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayıncılık, 2010), 146.

²⁰³ Ahmed b. Sehl er-Razî, *Ahbâru Fah ve haberu Yahya b. Abdullah ve ehihi İdris b. Abdullah (intişâru'l-hareketü Zeydiyye fi'l-Yemen ve'l-Mağrib ve'l-Deylem)*, thk. Mahir Cerrar (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 1995), 66.

²⁰⁴ Harirî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 55.

şekillenmiştir.²⁰⁵ Sufriyye fırkası Berberîler arasında Emevîler'e karşı birleştirici bir rol oynayarak isyanların öncülüğünü yürütmüştür.²⁰⁶ Mağrib bölgesinde Hâricî-Sufriîler'in hem Emevîler'e hem de Abbâsîler'e karşı isyan faaliyetleri olmuştur.

1.3.3.2.1. Meysere el-Medgarî İsyanı

Hâricî-Sufriîlik, Mağrib'de Berberîler arasında destek bulunca artan taraftarların da etkisiyle bölgede Emevî idaresine karşı isyan faaliyetleri gerçekleşmeye başladı. Sufri-Hâricîler, Mağrib'de ilk defa 122/740 yılında Meysere el-Medgarî liderliğinde isyan ettiler.

Meysere, Kuzey Afrika'da Sufriîliği kabul eden ilk Berberî kabilelerinden olan Medgare (Madgara) kabilesine mensuptur. Kayrevan pazarında sakalık yaptığı için kendisine "Sekkâ" ismi verilmiştir.²⁰⁷ Aşağı tabakadan olması sebebiyle "Hakîr" lakabı ile de bilinmiştir.²⁰⁸ Bu ismin ona hasımları tarafından verilmiş olması muhtemeldir. Onun önderliğinde gerçekleşen isyan hakkında anlatılanlar onun Medgare kabilesinin reisi olduğunu göstermektedir.²⁰⁹

116/735 yılında Kuzey Afrika valiliğine atanan Ubeydullah b. Habbâb oğlu İsmâîl'i Tanca'ya yönetici olarak tayin etmiş, beraberinde de Ömer b. Abdullah el-Murâdî'yi göndermişti. İsmâîl b. Ubeydullah Tanca'da kötü bir politika izlemiş ve Berberî Müslümanlardan, bunların Müslümanlar için fey durumunda olduklarını zannederek, mallarının beşte birini almak istemişti. Bu, kendisinden önce hiç kimsenin yapmadığı bir şeydi. Bu duruma öfkeli olan Berberîler 122/740 yılında askerlerin Sicilya'ya gönderilmesini fırsat bilerek Ubeydullah b. Habbâb ile yaptıkları anlaşmayı bozup ayaklandılar. Vali'nin yönetiminden rahatsız olan Müslüman ve Müslüman olmayan Berberîler'in bütününe yakını bir araya toplandılar. Fitnenin iyice büyümesi sonucunda Tanca'da bulunan Berberîler, Hâricî-Sufriîler'den olan Meysere el-Medgarî'yi kendilerine önder olarak seçtiler. Tanca'yı ele geçirmek üzere harekete geçtiklerinde Ömer b. Abdullah el-Murâdî onları engellemek üzere karşılarına çıktı. Fakat isyancılara karşı direnemeyen Ömer b. Abdullah el-Murâdî öldürüldü ve

²⁰⁵ Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 233.

²⁰⁶ Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib* (London: Cambridge University Press, 1987), 39.

²⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/425.

²⁰⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz İbnü'l-Kutıyye, *Târîhu iftitahi'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyari (Kahire-Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, 1989), 2/39.

²⁰⁹ Ahmet Kavas, "Meysere el-Medgarî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/507.

Berberî-Sufrî isyancılar Tanca'yı ele geçirdiler. Burada Meysere'ye halife olarak biat almaya devam ettiler. Şehri ele geçirmeleri bölgedeki diğer Berberîler'in de onlara katılmalarını sağladı ve oldukça kalabalıklaştılar.²¹⁰ Meysere Tanca şehrini aldıktan sonra Tanca'ya Abdul'alâ b. Hudeyc'i vekil bırakıp Sus şehrine gitti. Sus şehrini ele geçirerek burada bulunan İsmail b. Ubeydullah'ı da öldürdü.²¹¹ Bu durumun oluşturacağı tehlikeyi öngören Ubeydullah b. Habbâb Sicilya üzerine gönderdiği orduyu geri çağırdı. Bölgede hazır bulunan askerleri de Hâlid b. Ebî Habib komutasında Meysere üzerine gönderdi. Sicilya'dan gelen ordu da Hâlid'in peşinden Meysere ile savaşmak üzere Tanca'ya ilerledi. Meysere ve Hâlid Tanca yakınlarında karşı karşıya gelince şiddetli bir çarpışma gerçekleşti. Meysere bir süre sonra çarpışmaya ara vererek Tanca'ya geri çekildi. Meysere geri çekildikten sonra ordusunda bulunan kişiler tarafından eleştirildi. Biat alırken kabul ettiği şartlara uymadığını ve geri çekilmesinin yanlış olduğunu söyleyen taraftarları kendisine biat ettikleri halde onu öldürdüler. Onun yerine ise aralarındaki Sufrîler'den olan Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî'ye biat ettiler.²¹²

Meysere'nin öldürülmesi Sufrîler arasında bir ayrılığa sebep olmuştur. Onun ölümünün ardından Sufrîler'in büyük çoğunluğu Hâlid b. Humeyd etrafında birleşirken bir grup Sufrî ise Sâlim Ebu Yûsuf el-Ezdî etrafında toplanmışlardır. Bu iki grubun ayrılık nedenleri hakkında bir bilgi verilmemektedir. Rivayetin aktarılmasında her iki grubun fırka olarak nitelendirilmesi ayrılıklarının bazı görüşleri sebebiyle olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Daha sonraki süreçte Mağrib'e atanan valiye karşı birleşmişlerdir.²¹³

1.3.3.2.2. *Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî İsyanı*

Meysere'nin öldürülmesinden sonra isyan hareketlerinin öncülüğünü önemli Berberî kabilelerinden Zenâte kabilesine mensup olan Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî devralmıştır. Hâlid b. Humeyd, Meysere'nin geri çekilmesiyle sonuçlanmayan savaşı devam ettirmek üzere işe koyulmuştur. Ubeydullah b. Habbâb'ın Hâlid b. Ebi Habib komutasında gönderdiği ordu ile tekrar karşılaşan isyancılar bu defa onları ağır bir

²¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/224-225; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/51-53.

²¹¹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/156.

²¹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/224-225.

²¹³ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 423.

yenilgiye uğratmış ve ordunun komutanı Hâlid b. Ebi Habib'i öldürmüşlerdir.²¹⁴ Bu savaşta Hâlid b. Ebî Habib'in ordusunda Kureyş ve Ensar neslinden önde gelen çok sayıda kişi bulunuyordu. Gerçekleşen savaşta onların birçoğu öldürülmüştür. Bu sebeple bu savaşa "Gazvetü'l-Eşraf" ismi de verilmiştir.²¹⁵

Bu çarpışmalar Hâricî-Sufrîler'in Berberîler'in desteğini alarak Emevî yönetimine karşı Kuzey Afrika bölgesinde gerçekleştirdikleri ilk ayaklanmaları olmuştur. Bu isyan hareketi bölgede büyük yankılar uyandırmıştır. Bu isyanı duyan diğer şehirlerdeki farklı gruplar da ayaklanma girişimlerinde bulunmuşlardır. Endülüs halkı bu isyandan etkilenecek ayaklananların başında gelmişlerdir. Onlar bu isyandan sonra başlarındaki Ukbe b. Haccâc'ı indirerek onun yerine Abdülmelik b. Katan'ı vali yapmışlardır. Meysere isyanı ile gelişen bu olaylar Emevî Valisi Ubeydullah b. Habbâb'ı oldukça zor duruma sokmuş, onun azledilmesine neden olmuştur. Bu haberler Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e ulaşınca: "Araplara reva görülen bu hareketin intikamını alacağım, oraya bir ordu göndereceğim ki, bir ucu oraya ulaşacak, bir ucu burada kalacak." diyerek Ubeydullah b. Habbâb'a mektup gönderip onu yanına çağırıştır. Ubeydullah b. Habbâb 123/741 yılında Hişâm'ın yanına dönmüştür. Hişâm b. Abdülmelik, Ubeydullah b. Habbâb'ı azlederek onun yerine Külsûm b. İyâz el-Kuşeyrî'yi vali tayin etmiştir. Bölgedeki isyanları bastırmak üzere onu büyük bir ordu ile Mağrib'e göndermiş ve yolu üzerindeki birliklerin ona katılmasını emretmiştir.²¹⁶

Külsûm b. İyâz, Kayrevan'a gelmeden önce Belc b. Bişr komutasındaki bir birliği öncü kuvvet olarak göndermiştir. Belc b. Bişr'in çoğunluğu mevali olan İfrîkiyye ordusundaki askerlere yönelik küçümseyici ifadeler kullanması Külsûm b. İyâz'ın Kayrevan'a geldiğinde büyük bir problemle karşılaşmasına sebep olmuştur. Belc'in bu tutumu Şam'dan gelen ordu ile İfrîkiyye'de bulunan ordunun arasında anlaşmazlıklar meydana getirmiştir. İfrîkiyye ordusunun komutanı Habib b. Ebî Ubeyde, Külsûm b. İyâz'a bu durumu mektupla bildirmiş, Belc'in ordusunu kendi ordusundan ayırmasını tehditvari bir dil ile bildirmiştir.²¹⁷ Gönderdiği mektupta Belc b. Bişr'in olumsuz tutumundan bahsettikten sonra "Ülkemizi terk et yoksa atlarımızın

²¹⁴ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/156.

²¹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 246; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/224-225.

²¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/225; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/156.

²¹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 247-248.

yularını sana döndürürüz” demiştir.²¹⁸ Külsûm b. İyâz ondan özür dileyerek kendisin oraya geleceğini söyleyip herhangi bir şey yapmamalarını istemiştir. Fakat Külsûm bölgeye gidişinden sonra da Belc'in küçümseyici tavrı devam edince iki taraf arasındaki ihtilaf büyümüş ve bir savaşın eşiğine gelinmiştir. Külsûm bir yandan bu durumu yatıştırmaya çalışırken bir yandan da İfrîkıyye halkından isyancı Berberî ve Sufriîler'e karşı kendisine teçhizat ve asker desteği sağlamasını isteyerek savaş hazırlıklarını gerçekleştirmiştir. Bu arada Hâricî ve Berberîler'in Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî komutasında kendileri üzerine sefere çıktıkları haberi alınınca bu mesele güçlkle de olsa sakinleştirilerek isyancılara karşı savaş hazırlığına ağırlık verilmiştir. Külsûm b. İyâz, Hâricî-Sufriî liderliğindeki isyancıların ele geçirdiği Tanca şehrinden kendilerine doğru gelen isyancıların üzerine yürümüştür. Tanca yakınlarında iki ordu karşı karşıya gelince büyük bir çarpışma meydana gelmiştir. Külsûm bu savaşa büyük bir ordu ile girmişse de isyancıları yenememiş, savaş Hâlid b. Humeyd komutasındaki Hâricî-Sufriîler'in zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu savaşta Külsûm b. İyâz ve yanındakilerin büyük çoğunluğu öldürülmüştür. Savaştan sağ kurtulan Belc b. Bişr yanındaki askerlerle birlikte kaçmıştır. Hâlid b. Humeyd'in gönderdiği bir birlik tarafından takip edilince Mağrib'de kalmayı göze alamamıştır. Kaçan askerlerin bir kısmı Kayrevan'a gitmişse de Belc b. Bişr, Endülüs Valisi Abdülmelik b. Katan'dan yardım dileyip ve Endülüs'e sığınmak istemiştir.²¹⁹ Endülüs valisi başta Belc'i şehre almayı istemese de sonra sadece bir yıl kalması şartıyla onu şehre kabul etmiştir. Bir yıllık süre dolduğunda vali şehri terk etmesini isteyince yanındaki askerlerle birlikte valiye bir saldırıda bulunarak onu öldürmüş ve bir yıla yakın bir süre Endülüs'e hükmetmiştir.

Bu savaşta Hâlid b. Humeyd'in galibiyet elde etmesi Sufriî isyancıların bölgedeki halk tarafından büyük bir destek aldığını göstermektedir. Bölge halkının Emevî valilerine olan öfkesi onları Hâricî-Sufriîler'e destek olmaya yöneltmiş olmalıdır. Zira Külsûm b. İyâz, Şam'dan geldiğinde yanında on iki bin asker ile bölgeye gelmiştir.²²⁰ Her ne kadar Belc b. Bişr ve Habib b. Ebî Ubeyde arasındaki anlaşmazlık olumsuz etkide bulunmuş olsa da Külsûm b. İyâz'ın bu kadar büyük bir

²¹⁸ Rakik el-Kayrevanî, *Târîhu İfrîkıya ve'l-Magrib*, 65; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/226.

²¹⁹ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 247-248.

²²⁰ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/156.

orduya rağmen ağır bir yenilgi alması isyancıların on binlerle ifade edilebilecek bir sayıya eriştiklerine işaret etmektedir.

Bu isyan Hâricî-Sufrîler'in bölgedeki hâkimiyetlerini arttırmış ve büyük güç kazanmalarını sağlamıştır. İsyân Kuzey Afrika'nın bütününde ve Endülüs'te büyük yankı bulmuştur.²²¹

1.3.3.2.3. *Ukkâşe b. Eyyûb el-Fezârî ve Abdülvâhid b. Yezîd el-Hevvârî İsyânı*

İsyânların bölgede Emevî hilafetinin otoritesini sarsmasıyla farklı yerlerdeki Sufrîler de ayaklanma başlatmışlardır. Külsûm b. İyâz, Hâlid b. Humeyd ile savaşmak üzere Kayrevan'dan ayrılırken Tarblusgarp bölgesindeki Kabîs şehrinde bulunan Sufrîler, Ukkâşe b. Eyyûb el-Fezârî öncülüğünde ayaklanmışlardır. Ukkâşe, Külsûm b. İyâz'ın Hâlid b. Humeyd üzerine yürümesini de fırsat bilerek ayaklanmış ve destekçi bulmak üzere kardeşini Kabîs'e yakın bir yer olan Sebret'e gönderip buradaki Zenâte kabilesinden olan Berberîler'i de kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Kardeşi Sebret halkını ve Valisi Habib b. Meymûn'u şehrin camisine toplayarak kuşatma altına almıştır. Bu haber Trablusgarp Valisi Safvân b. Ebî Mâlik'e ulaşınca şehre bir sefer düzenleyip kuşatmayı gerçekleştiren Berberîler'in özellikle Zenâte kolundan olanlardan çok fazla kişiyi öldürüp şehri tekrar hâkimiyeti altına almıştır. Ukkâşe'nin kardeşi bu yenilgi üzerine Kabîs'e kaçmıştır.²²²

Külsûm'ün Kayrevan'da vekil bıraktığı Abdurrahman b. Ukbe el-Gifarî Mesleme b. Sevâde komutasında bir birliği Ukkâşe'nin üzerine göndermiştir. Ukkâşe ile karşılaşan Mesleme mağlubiyet yaşamış ve Kayrevan'a geri dönmek zorunda kalmıştır.²²³ Bu esnada Hâlid b. Humeyd ile savaşan Külsûm b. İyâz öldürüldüğü haberi Emevî halifesine ulaşmıştır. Külsûm b. İyâz'ın öldürüldüğü haberi Emevî Valisi Hişâm b. Abdülmelik'e ulaşınca Halife Hişâm 123/741 yılında daha önce Mısır valiliğini yapan²²⁴ Hanzale b. Safvân el-Kelbî'yi Afrika valiliğine atamıştır.²²⁵ Hanzale b. Safvân 124/742 yılında Kayrevan'a gelerek göreve başladığında²²⁶ ilk iş

²²¹ Lütfi Şeyban, "Zenâte", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/246.

²²² İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 247.

²²³ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 425.

²²⁴ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 250.

²²⁵ Belazürî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, 265; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/226; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/58.

²²⁶ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 425.

olarak Kayrevan'ı tehdit eden Ukkâşe'ye karşı savaş hazırlıklarına başlamıştır. Abdurrahman b. Ukbe komutasındaki bir orduyu Kabis'e Ukkâşe ile savaşmak üzere göndermiştir. Abdurrahman b. Ukbe bu savaşta galibiyet elde etmiş ve Ukkâşe nin birçok askerini öldürmüştür. Yenilgi yaşayan Ukkâşe kurtulan askerleriyle birlikte geri çekilmiş ve yeni bir savaş hazırlığına başlamıştır. Bu amaçla kendisi gibi Sufriyye mezhebine bağlı olan Hevvâre kabilesinden Abdülvâhid b. Yezîd el-Hevvârî ile birleşmiştir. İkiisi birlikte bir isyan planı hazırlamışlardır. Hazırladıkları plan doğrultusunda ikisi birlikte Hâricî-Berberîler'den oluşan büyük bir ordu ile Abdurrahman b. Ukbe komutasındaki ordunun üzerine yürümüşlerdir. 124/742 yılında gerçekleşen bu çatışmada Abdurrahman b. Ukbe ve arkadaşlarının çoğu öldürülmüştür.²²⁷

Ukkâşe ve Abdülvâhid bu galibiyetin ardından bu defa Kayrevan'a doğru ilerleyerek Hanzale b. Safvân'ı öldürmeyi hedeflemişlerdir. Yaptıkları plan doğrultusunda Kayrevân'a iki ayrı yönden saldırmak için ikiye ayrılmışlardır. Ukkâşe, Meccâne tarafından Kayrevân'a ilerlerken, Abdülvâhid de Bâce bölgesindeki dağ yolundan ilerlemiştir. Hanzale ilk olarak Ukkâşe ile karşılaşmayı uygun görmüştür. Ukkâşe, Kayrevan'a yaklaştığında onun üzerine yürüyerek ordusunu Kayrevan yakınlarındaki el-Karn denilen bölgede savaş düzenine sokmuştur. Burada gerçekleşen savaşta Hanzale, Ukkâşe'yi yenmiştir. Bu savaşta çok sayıda Hâricî-Berberî öldürülmüştür. Ukkâşe savaş alanından kaçarak kurtulmayı başarmıştır. Hanzale onun arkasından birlik gönderdiyse de Abdülvâhid'in Kayrevan'a doğru ilerlemesinden dolayı geri Kayrevan'a geri dönmüştür. Abdülvâhid'in şehre saldırmasından önce Kayrevan'a dönen Hanzale şehrin silah depolarını açarak burada bulunan bütün silahları halka dağıtmaya başlamıştır.²²⁸

Abdülvâhid Kayrevân'a üç mil uzaklıktaki "Asnâm" denilen yere geldiğinde burada konaklamıştır. Abdülvâhid'in çok fazla savaşçı topladığını aktaran kaynaklar bu esnada onun yanında üç yüz bin kişilik bir ordu olduğunu söylemektedir. Hanzale bu denli kalabalık bir ordu karşısında zafer elde edebilmek için halkı savaşın içine katmaya çalışmıştır. Kayrevân'da âlimlere cihada teşvik eden konuşmalar yaptırmıştır. Âlimler Hâricîler'in kadınları esir, çocukları köle edeceğini, erkekleri de

²²⁷ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 250-251.

²²⁸ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/58-59.

katledeceklerini hatırlatıyorlardı. Bu çalışmalarının neticesinde halk kılıçlarını kuşanarak Hâricîler'in üzerine yürümüştür. Kadınları bile onları savaşa teşvik edip, cesaret vermiştir. Meydana gelen savaşta her iki taraf da son gücüne kadar direnmiştir. Sonunda Hanzale Hâricîler'i yenilgiye uğratarak zafer elde etmiştir. Bu savaşta Abdülvâhid'in yanındaki askerlerin çoğu katledilmiştir. Savaş alanından kaçanlar ise takip ettirilerek yakalananlar öldürülmüştür. Bu savaşta Abdülvâhid de öldürülmüştür. Başı kesilerek halk arasında dolaştırılmıştır. Hanzale bir mektup yazarak bu zaferi Halife Hişâm b. Abdülmelik'e bildirmiştir.²²⁹

Bu savaştan bir süre sonra Hanzale'nin gönderdiği birlikler Ukkâşe'yi de yakalamışlardır. Kayrevan'a getirilen Ukkâşe, Hanzale tarafından öldürülmüştür. Ukkâşe'nin öldürülmesinden sonra Sufîriler başka birinin etrafından toplanamamışlardır. Hanzale bu adımıyla Sufîriler'i dağıtıp isyanları bastırmayı başaramamıştır.²³⁰ Kaynaklar bu savaşta Hâricî ve Berberîler'den çok fazla sayıda kişinin öldürüldüğünü söylemektedir. Verilen bilgilere göre Hanzale savaş sonrasında öldürülenleri saydırmıştır. Bu sayıma göre yüz seksen bin kişi öldürülmüştür.²³¹ Bu savaş için "Bedr savaşından sonra Arabın Asnâm'da yaptığı savaştan daha şiddetlisi yoktur" yorumu yapılmıştır.²³²

Bu isyan hareketi Sufîriler'in siyasi hâkimiyet kurma noktasında Mağrib'de gerçekleştirdikleri en büyük ayaklanma olmuştur. İsyan hareketinde Berberîler'in desteği alınarak üç yüz bin kişilik sayılara ulaşılmıştır. Fakat bu büyük sayıya rağmen Emevî idaresine karşı başarılı olamamışlardır. Farklı liderlerin etrafında ayaklanan Sufîriler'in erken süreçte bir araya gelmemeleri, münferit hareket etmeleri ve Emevî hilafetinin isyanlara karşı bütün imkânlarını kullanması, büyük ordular göndermesi isyancıların başarısız olmalarına sebep olmuştur.

Hanzale b. Savfân'ın bu zaferi elde etmesinden Abdurrahman b. Habib b. Ebî Ubeyde el-Fihri'nin 126/744 yılında İfrîkiyye'yi istila etmesine kadar geçen süre

²²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/226-227.

²³⁰ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 425; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/227; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/59.

²³¹ Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdi İbn Tagriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1932), 1/296.

²³² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/59.

zarfında kaynaklarda herhangi bir olaya rastlanmamaktadır. Kaynakların bu sessizliği İfrîkıyye’de bu yıllar arasında huzur ve sükûnetin hâkim olduğunu göstermektedir.²³³

Hanzale, Karn ve Asnâm’da isyancılara karşı açık bir başarı kazanınca riyâset konusunda kendisiyle mücadele etmeye hevesli olan Abdurrahman b. Habib ile karşı karşıya gelmiştir.²³⁴ Kayrevan şehrini kuran Ukbe b. Nafi’nin torunlarından olan Abdurrahman b. Habib b. Ebî Ubeyde el-Fihri, İfrîkıyye valilerinden olan Külsûm b. İyâz el-Kuşeyrî’nin 123/741 yılında öldürülmesinden sonra Belc b. Bişr ile birlikte Endülüs şehrine kaçanlar arasındaydı.²³⁵ Abdurrahman Endülüs’e hâkim olmak istemiş, ancak bunu yapamamıştı. Hanzale b. Safvân İfrîkıyye valiliğine atanınca Ebû'l-Hattâr Hüsam b. Dırâr el-Kelbî’yi Endülüs valiliğine tayin etmişti. Bu durumda Abdurrahman iyice ümidini kesmiş ve Ebû'l-Hattâr’ın kendisine bir kötülük yapmasından çekinmekteydi. Bu sebepler onun Velid b. Abdülmelik’in halifeliği döneminde 126/743 senesinde Endülüs’ten ayrılarak İfrîkıyye’ye dönmesine neden olmuştur. İfrîkıyye’ye gelmeden önce Tunus şehrine geçip buradaki halktan Hanzale b. Safvân’a karşı destek talep etmiştir. Onun bu talebine olumlu cevap veren halk ile birlikte Hanzale’nin üzerine yürümüştür.²³⁶ Hanzale kendisinin üzerine yürümekte olan Abdurrahman b. Habib ile görüşmek ve onu vazgeçirmek amacıyla elli kişilik bir heyet göndermiştir. Ancak Abdurrahman gelen elli kişilik bu heyeti tutsak ederek ordusuyla birlikte Kayrevan’a doğru ilerlemiştir. Kayrevan’ın yakınlarına geldiğinde ise Hanzale’den şehri üç gün içerisinde boşaltmalarını istemiştir. Kayrevan halkı onunla savaşmak istediye de Hanzale yalnızca kâfirler ve Hâricîler’le savaşılabilirliğini Müslüman kanı dökmek istemediğini belirterek halkı savaşmaktan vazgeçirip şehri Abdurrahman b. Habib’e teslim etmiştir.²³⁷ Aynı yıl içerisinde Mervân b. Muhammed Emevî hilafetine gelince Abdurrahman, Mervân’a hediyeler ile birlikte bir mektup göndererek ona itaat ettiğini bildirmiştir. Mervan onun bu mektubuna olumlu cevap vererek İfrîkıyye valiliğini onaylamıştır.²³⁸

²³³ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika’nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 204.

²³⁴ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 58.

²³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/226.

²³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/323.

²³⁷ İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 252.

²³⁸ Belazürî, *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*, 265.

Abdurrahman b. Habib'in İfrîkıyye valiliğini ele geçirmesinden sonra bölgede karışıklıklar tekrar başlamış ve Hâriciler birçok yerde isyan etmişlerdir. Bu dönemdeki Hâricî isyanlarında Sufîler'in faaliyetleri devam etmekle birlikte İbâdî görüşünün temsilcilerinin isyanlara daha fazla liderlik ettiği görülmektedir. Zira daha önce Sufîler'in öncülüğünde gerçekleşen isyanlarda meydana gelen şiddet halkı usandırmıştır. Şiddete dayalı isyanlardan usanan Mağribli'ler Hâriciliğin diğer bir fırkası olan İbâdîliğe yönelmişlerdir.²³⁹ İbâdîler bu dönemde Ömer b. Attab el-Ezdî, Urve b. Velid es-Suğrî, Sâbit es-Senhâcî, Abdülcebbâr b. Hâris ve Abdullah b. Mes'ud et-Tucîbî gibi İbâdî liderler etrafında toplanarak isyan etmişlerdir.²⁴⁰ Bu durum İbâdîliğin bölgedeki etkinliğini arttırmıştır. Sufîler'in Sicilmase bölgesinde devlet kurmayı başarmaları, bölgedeki Sufîler'in Sicilmase'ye toplanmalarına ve faaliyetlerini bu devlet bünyesinde sürdürmelerine neden olmuş olmalıdır. Sufîler'in bu dönemdeki isyan hareketlerinde daha az anılmış olmalarının diğer bir sebebinin de bu durum olması muhtemeldir.

Abdurrahman'ın valilik sürecinde Mervan b. Muhammed öldürülmüş ve Emevî Devleti yıkılmıştır. Abdurrahman bu süreçten sonra Abbâsî Halifesi Seffâh'a itaat ederek onun adına hutbe okumuştur. Bu arada aralarında Velid b. Yezîd'in oğulları Âs ve Abdülmümin ile bunların amcalarının kızlarının aralarında olduğu Emevîler'den bir grup İfrîkıyye'ye geldi. Bu kişilerin hilâfeti elde etmek için geldikleri haberi Abdurrahman'a ulaşınca Abdurrahman onları öldürttü. Bu iki kişinin amcalarının kızı Abdurrahman'ın kardeşi İlyas ile evli idi ve sürekli İlyas'ı Abdurrahman'a karşı ayaklanmak için tahrik etmekteydi. Bu sözlerden etkilenen İlyas kardeşi Abdurrahman'a karşı bir kötülük düşünmeye başladı.²⁴¹

Abbâsî Halifesi Seffâh vefat edince yerine 136/754 yılında Ebû Cafer Mansûr halife oldu. Mansûr, Abdurrahman'ı İfrîkıyye valiliğinde bıraktı ve ona hilâfetinin ilk günlerinde giymesi için siyah bir elbise gönderdi. Abdurrahman da Mansûr'a bir hediye gönderip beraberinde bir mektup gönderdi. Mektubunda İfrîkıyye'nin tamamen

²³⁹ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 59.

²⁴⁰ Bu dönemde gerçekleşen İbâdî isyanları hakkında daha fazla bilgi için bk. İbn Abdülhakem, *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, 252-253; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/323-324; Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 205-208; Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 59-64.

²⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/325.

Müslüman olduğunu ve artık kendisinden esir ve mal istememesini belirtiyordu. Bu sözleri okuyan Mansur öfkelenerek Abdurrahman'ı tehdit etti. Abdurrahman'ın kardeşi İlyas'a destek vermeye başladı. Abdurrahman bu durumdan haberdar olunca İlyas'a Tunus'a gitmesi emrini verdi. İlyas öbür kardeşi Abdulvaris ile birlikte vedalaşmak niyetiyle 137/755 yılında Abdurrahman'ın yanına gitti. Yanında bulunduğu esnada fırsatını bulunca Abdurrahman'ı öldürdü. Abdurrahman'ın on yıl yedi ay süren valilik süreci son buldu.²⁴²

1.3.3.2.4. *Âsım b. Cemil ve Abdumelik b. Ebî'l-Ca'd el-Yefrenî İsyanı*
(*Verfecûme Hareketi*)

Abdurrahman b. Habib'in oğlu Habib b. Abdurrahman 138/756 yılında Kayrevan'da valiliğini ilan etmiş ve babasının katilleri ile mücadele etmeye başlamıştır. Babasının katillerinden biri olan amcası Abdülvaris Nefzave kabilesinin bir kolu olan Verfecûme kabilesine sığınmıştı. Bu kabilenin lideri Âsım b. Cemil onu koruma altına almıştır.²⁴³ Habib b. Abdurrahman babasının katili Abdülvaris'i Âsım b. Cemil'den istemiş fakat Âsım onun bu isteğini reddetmiştir. Bunun üzerine Habib Verfecûme kabilesi üzerine yürümüş, yapılan savaşta Âsım'ın askerlerine yenilmiştir. Âsım b. Cemil yanındakilerle birlikte Kayrevan'a girdiler. Kayrevan şehrinde haramları helal kıldılar, kadınları ve çocukları esir aldılar, hayvanları camiye bağlayıp fena davranışlarda bulundular.²⁴⁴ Daha sonra Âsım, Kayrevan'a Abdumelik b. Ebî'l-Ca'd el-Yefrenî'yi vekil bırakıp Kabis'te bulunan Habib'in üzerine yürümüştür. Habib ile karşılaştığında Habib'i yenmiş ve Habib Avras Dağı'na çekilmiştir. Âsım onu takip edip ona yetiştiğinde tekrar savaşmışlar ve bu defa Habib üstün gelmiş, Âsım'ı öldürmüştür. Âsım öldürülünce yerine Abdumelik b. Ebî'l-Ca'd geçmiştir. Abdumelik 140/757 yılında Habib ve pek çok taraftarını öldürmüştür. Böylece Kayrevan'daki Verfecûme hâkimiyetini sağlamlaştırılmıştır.²⁴⁵

²⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/325; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/67.

²⁴³ Mübârek b. Muhammed el-Hilâlî el-Mîlî, *Târihu'l-Cezâ'ir fi'l-kadîm ve'l-hadîs* (Cezâyir: Müessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitab bi'l-Cezair, 1986), 2/58.

²⁴⁴ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/146.

²⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/326-327; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/70; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/146; Ebü'l-Abbâs Şihabüddin Ahmed b. Hâlid b. Hammad Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa li-ahbari düveli'l-Magribi'l-Aksa*, thk. Cafer Nâsîrî - Muhammed Nâsîrî (b.y.: Dârülbeyzâ, 1954), 1/123.

Verfecûme kabilesinin etrafında toplanan Berberî ve Hâricîler ile birlikte Kayrevan'da yaptığı zulüm ve haksızlıkları önlemek isteyen İbâdîler Ebü'l-Hattâb öncülüğünde harekete geçmişlerdir. Abdumelik b. Ebî'l-Ca'd ile karşılaştıklarında meydana gelen savaşta Ebü'l-Hattâb galip gelmiş, Abdumelik b. Ebî'l-Ca'd öldürülmüştür. Böylece Kayrevan'daki Verfecûme kabilesi ile birlikte hareket eden Sufri varlığı sonlandırılmıştır.²⁴⁶ Sufri'ler, özellikle de Miknâse kolundan olanlar bu olaylar nedeniyle Mağrib-i Aksâ'ya çekilmişlerdir.²⁴⁷

Âsım b. Cemil'in Sufriyye fırkasına mensubiyeti konusunda ihtilaf bulunmaktadır.²⁴⁸ Kaynaklar bu konuda net bir bilgi sunmamaktadır. Fakat rivayetlerdeki anlatım biçimi Âsım b. Cemil ve kabilesinin Sufriliği benimsediği ve bölgedeki Sufri'ler ile birlikte hareket ettiği anlaşılmaktadır. Zira Berberî ve Hâricîler'in Âsım b. Cemil'e katıldıkları aktarılmaktadır.²⁴⁹ Bölgede ağırlıkta bulunan Hâricî gruplar Sufri'ler ve İbâdîler'dir. İbâdîler Verfecûme ile savaşıklarına göre onlara katılan Hâricîlerin Sufri'ler olduğu söylenebilir. Konu ile ilgili yazılan bir ansiklopedi maddesinde bu olay anlatılırken Kayrevan'ı fethedenlerin Sufri'ler olduğu kesin bir şekilde belirtilmektedir.²⁵⁰ Ayrıca Verfecûme kabilesinin Kayrevan'dan çıkarılmasıyla birlikte bölgedeki Sufri'lerin Mağrib-i Aksâ'ya çekildiği aktarılmaktadır. Özellikle Verfecûme'nin bölgedeki yenilgisinden sonra Sufri'lerin Kayrevan'dan uzaklaşması Verfecûme kabilesinin Sufriliği benimsediği düşüncesini desteklemektedir. Sufriliği benimsememiş olsa bile Sufri'ler tarafından destek gördükleri açıktır.

²⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/326; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/70-71.

²⁴⁷ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/146-147; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124.

²⁴⁸ Keith Lewinstein, "Sufriyya", *The Encyclopaedia of İslam* (Leiden: E. J. Brill, 1997), 9/768.

²⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/326.

²⁵⁰ Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârides", 32/5008.

2. MİDRÂRÎ DEVLETİ

Midrârîler²⁵¹ (Benî Midrâr), Berberî Zenâte kabilesinin Miknâse kolundan gelmektedir. Miknâse kabilesi erken bir dönemde İslam'ı din olarak kabul etmiş ve Hâricîliğin Sufriyye fırkasını benimsemişlerdir. Bir önceki bölümde anlatılan gelişmeler sebebiyle Mağrib bölgesine gelip burada gelişim göstermişlerdir. Sicilmâse bölgesinde belli bir sayıya ulaştıklarında burada Midrârî Devleti'ni kurmuşlardır.²⁵²

Midrârîler “Midrârî” ismi dışında “Benî Vâsul” ismiyle de anılmışlardır.²⁵³ Berberî Medgare kabilesinin lideri olan Meysere'nin Emevî idaresine karşı başlattığı Hâricî-Sufri isyanlarına destek veren Midrârîler, bu ayaklanmalardan sonra güneye kaçarak bugünkü Fas şehrinin yaklaşık üç yüz kilometre güneyindeki ovalara yerleşmişlerdir.²⁵⁴ Emirliğin asıl kurucu unsuru Miknâse kabilesi olmakla birlikte Mağrib-i Aksâ'da bulunan Medgare ve Bergavâta kabileleri de Midrârî Emirliği bünyesindeki önemli kabilelerdendir. 140/757 yılında kurulan Sicilmâse şehri merkezli Midrârî Emirliği 366/983 yılına kadar hüküm sürmüştür.²⁵⁵ Midrârî Devleti tarihsel süreç içerisinde iki merhalede değerlendirilebilir. Birinci merhale devletin kuruluşundan 296/909 yılına kadar olan tam bağımsızlık dönemi, ikinci merhale ise 296/909 yılından 366/976 yılına kadarki Fâtımî egemenliğine karşı bağımsızlık mücadelesi verilen yarı bağımsızlık dönemidir.²⁵⁶

2.1. Hâricî-Sufri'lerin Mağrib-i Aksâ'da Toplanması ve Sicilmâse'nin Kuruluşu

Hâricî-Sufri İfrîkiyye bölgesinde gerçekleştirdikleri isyanlar ile bölgede siyasi varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardı. Gerçekleştirdikleri isyanlar bölgedeki Berberîler tarafından da destek görmüş ve kalabalık sayılara ulaşınca büyük isyanlar

²⁵¹ Midrâr kelimesinin anlamı hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte bu kelimenin Berberî kökenli olduğu “dağ” veya “çok süt veren, bol yağmur yağdıran, bol bol ihsan eden vb.” anlamlara geldiği düşünülmektedir. Bk. Di Tolla, “Midrâr (Banū) ou Midrârides”, 32/5010. Bu isim kabile halkının yaşadığı bölgenin coğrafyası ve ikliminden dolayı kabileye verilmiş olmalıdır.

²⁵² İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/171.

²⁵³ Di Tolla, “Midrâr (Banū) ou Midrârides”, 32/5006.

²⁵⁴ İbrahim Harekât, “Midrârîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/14.

²⁵⁵ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa* (Kahire: Matbaatu'l Emiriyye, 1915), 5/167.

²⁵⁶ Mübârek Rıdvân, “Benî Midrâr”, *Ma'emetü'l-Mağrib* (Rabat: el-Metâbiû Salâ, 1992), 5/1559.

gerçekleştirmişlerdi. Gerçekleştirilen isyanlar bölgede büyük yankılar uyandırmış, Emevî yönetimini uzun süre zora sokmuştu. Bütün bunlara rağmen Hâricî-Sufrîler uzun süreli bir hâkimiyet kuramamış ve isyanları da bastırılmıştı.

Hâricî-Sufrîler, Emevîler'in son dönemlerinde gerçekleştirdikleri bu isyan hareketlerini Abbâsîler döneminde de gerçekleştirmişlerdir. Abbâsî dönemi ilk Sufri isyan hareketi Âsım b. Cemil'in reisi olduğu Verfecûme kabilesi ile birlikte gerçekleşmiştir. Bu isyan neticesinde bir süre Kayrevan'da hâkimiyeti ele geçirmişlerse de bu uzun sürmemiş ve bölgede yükselmekte olan diğer bir güç olan İbâdîler'in eliyle Kayrevan'daki varlıklarına son verilmiştir.²⁵⁷ Böylece Sufrîler Kayrevan civarından uzaklaşarak farklı bölgelere dağılmışlardır.

Yaşanan bu gelişmeler Sufrîler'in Kayrevan ve civarında uzun sürecek bir siyasi idare kuramayacaklarını göstermiştir. Kendileri için korunaklı bir yere ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum Sufrîler'in yeni bir mekân arayışına yönlendirmiştir. Sufrîler farklı bölgelere dağılırken özellikle Miknâse kolundan olan Sufrîler ise Mağrib-i Aksâ'ya yönelmişlerdir.²⁵⁸ Miknâse koluna bağlı olan Benî Vâsûl ailesi bölgeye gelen ilk Sufri grup olmuştur.²⁵⁹ Benî Vâsûl ailesi 138/755 yılında Mağrib-i Aksâ'ya gelmeye başlamışlardır.²⁶⁰ Onların ardından diğer gruplar da Mağrib-i Aksâ'nın güney kesimlerine bulunan Sicilmâse bölgesine yerleşmeye başlamışlardır. Burası Berberîler'in alış veriş için toplandığı boş araziden oluşan bir pazar alanıydı.²⁶¹ Bu bölgenin çevresinde önemli bir yerleşim yeri bulunmamakta²⁶² dağınık halde yaşayan Berberîler dışında önemli bir topluluk yaşamamaktaydı. Buraya gelen Benî Vâsûl ailesi bölgedeki Berberîler'in ruhani ve siyasi lideri konumuna yükselmiştir.²⁶³

Kaynaklara göre Sicilmâse bölgesine gelip şehri kuran kişi Miknâse kabilesinin reislerinden olan Ebü'l-Kâsım b. Semkû (Semğûn) b. Vâsûl'dür. Ebü'l-Kâsım, Hâricî-Sufri isyanlarından sonra kaçarak bu bölgeye gelmiş ve burada hayvancılık ile

²⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 4/327; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/70-71; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/146-147.

²⁵⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/146-147; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124.

²⁵⁹ Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârides", 32/5006.

²⁶⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/138.

²⁶¹ Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ömer Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fi acâibi'l-emsar* (Bağdat: Dâru's-Şuûni's-Sekâfe, 1986), 1/201.

²⁶² Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fi sina'ati'l-inşa*, 5/163.

²⁶³ Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârides", 32/5006.

uğraşmıştır. Hayvanlarına otlak bulmak amacıyla Sicilmâse bölgesine gelip buradaki boş arazide hayvanlarını otlatmıştır. Bu esnada bölgeyi gözlemiş ve buranın yerleşim için uygun bir yer olacağı kanaatine varınca buraya çadır kurarak yerleşmiştir. Buraya yerleştikten sonra diğer Sufîler'i de yanına getirterek onları etrafına yerleştirmiştir. Bir süre sonra 140/757 yılında buraya bina inşa etmeye başlamışlardır.²⁶⁴ Kaynakların genelinde Sicilmâse bölgesine gelen ilk kişinin Ebü'l-Kâsım olduğu anlatılmaktadır. Fakat onun bu bölgeye yalnız gelmediği anlaşılmaktadır. Zira İsa b. Yezîd için de onun Sicilmâse bölgesine gelip hayvan otlattığı bilgisi aktarılmıştır.²⁶⁵ Bu bilgidен hareketle Ebü'l-Kâsım'ın bölgeye geldiğinde yanında Sufîyye fırkasının ileri gelenlerinin bulunduğunu ve bu bölgeye birlikte yerleştikleri söylenebilir. Önce çadırlar kurup daha sonra bina inşa etmeye başlamalarının sebebi önce bölgenin nabzını dinleyip kabul edilip edilmeyeceklerini görmek amacından kaynaklanmış olabilir. Herhangi bir engelleme ile karşılaşmayınca bina inşa etmeye başlamışlardır.

O dönemde bölgede varlık gösteren devletler önce bir şehir inşa edip daha sonra bu şehir merkezinde bir devlet kurmuşlardır. Midrârî Emirliği için de durum böyle olmuştur. Sufîler'in aralarında yaptıkları müzakereler sonucunda Sicilmâse merkez olarak seçilmiştir.²⁶⁶ Sicilmâse bölgesine yerleşen Miknâse'li Sufîler'in sayıları kırka ulaştığında şehri kontrol edebilecek duruma gelmişlerdir. Bunun üzerine Abbâsî hilafetine itaatlerini bozarak Hâricî-Sûfîler'in ileri gelenlerinden olan İsa b. Yezîd (Mezyed) el-Esved'i kendilerine imam olarak tayin etmişlerdir.²⁶⁷ Sufîler'in burada örgütlenmeleri Verfecûme'nin Kayrevan'dan çıkarılması ve İbâdîler'in isyan faaliyetlerine girişmeleriyle aynı zaman dilimine denk gelmektedir. Bu olaylar Kayrevan'da bir kargaşa meydana getirmiştir. Sufîler bu durumu fırsat bilerek burada bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.²⁶⁸

İsa b. Yezîd'in 140/757 yılında imam olarak seçilmesiyle birlikte Midrârî Emirliği varlığını ilan etmiş ve Sicilmâse'yi Kayrevan valilerinin bağlılığından

²⁶⁴ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156.

²⁶⁵ İbnü'l-Hafîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/138; Abdülazîz Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî* (İskenderiye: Müessesetu Şebabi'l-Câmia, ts.), 497.

²⁶⁶ Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/128.

²⁶⁷ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/171-172; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fi sına'ati'l-inşa*, 5/164; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124; Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârides", 32/5008.

²⁶⁸ Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/123-124.

kopararak kendilerine bağılı özerk bir yer haline getirmiştir. Bu gelişme Sufriiler'in bölgede varlıklarını kabul ettirme çabasının şekil değıştirdiğini göstermektedir. Daha önce valilere karşı isyan ederek onlar ile savaşıma stratejisini seçen Sufriiler istedikleri sonuca ulaşamayınca bu defa bir devlet düzeni altında teşkilatlanarak güçlenmeyi tercih etmişlerdir.

Merkez olarak Sicilmâse'nin seçilmesi bazı nedenlere dayanmaktadır. Öncelikle daha önce de ifade edildiği gibi burası boş bir pazar alanıydı.²⁶⁹ Etrafında kendilerini engelleyecek önemli bir yerleşim bulunmamaktaydı. Sicilmâse'nin hilâfet merkezine uzak bir konumda olması merkezden denetimini zorlaştırdığından burasını Sufriiler için önemli kılan diğeri bir sebepti.²⁷⁰ Sicilmâse bulunduğu konum itibarıyla de önemli bir noktadaydı. Bir yanda Batı Afrika ile Mağrib, diğeri yanda Akdeniz ve Doğu arasında bir ticaret merkezi olan Sahra ötesi kervan trafiğinin kilit noktasındaydı.²⁷¹ Şehrin konumu önemli bir ticaret potansiyeli taşıması da merkez olarak seçilmesinin nedenlerinden birini teşkil etmektedir.

2.2. İlk İmam İsa b. Yezîd (Mezyed) el-Esved el-Miknâsî (140-155/757-771)

Sicilmâse bölgesine gelen Miknâse kabilesine bağılı Hâricî-Sufriiler burada belli bir sayıya ulaştıklarında aralarında bir kişiyi imam seçme ihtiyacı duymuşlardır. Bu görev için aralarındaki bilginlerden biri olan İsa b. Yezîd el-Esved'i²⁷² imam seçtiler.²⁷³ "Esved es-Sufri" lakabıyla meşhur olan²⁷⁴ İsa b. Yezîd karakteri ve kişiliği sebebiyle Sufriiler arasında sevilen ve saygı duyulan bir kimseydi. Sufriiler gerekli yetkinliğe sahip olması hâlinde herkesin imam olabileceği görüşünü taşımaktaydılar.

²⁶⁹ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156.

²⁷⁰ Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*, 1/201.

²⁷¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/837; Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârides", 32/5005.

²⁷² İsa b. Yezîd kaynaklarda farklı isimlerle anılmıştır. Ebû Ubeyd el-Bekrî onu İsa b. Mezyed olarak anmakta iken İbnü'l-Esir ise onu İsa b. Cerîr olarak tanıtmaktadır. Diğeri kaynaklarda ekseriyetle İsa b. Yezîd şeklinde adlandırıldığından çalışmada bu isim kullanılmıştır. Bk. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/186.

²⁷³ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

²⁷⁴ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî Zirikli, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 5/110.

Sudan asıllı bir siyahî olan²⁷⁵ İsa b. Yezîd'in imam olarak seçilmesi Sufriîliğin yeterli ilkelere sahip olması halinde siyahî bir kölenin de lider olabileceği ilkesine uygun düşmektedir.

140/757 yılında emirliğe gelen İsa b. Yezîd sadakat yemini ederek görevine başlamış ve onun imâmetinde Sufriîler Sicilmâse şehrinin inşasına ağırlık vermişlerdir.²⁷⁶ Şehrin sınırlarını belirleyip etrafına surlar inşa etmeye başlamıştır. Şehrin her yerine suyun erişmesi için su kanalları yaparak suyu şehrin her tarafına eşit olarak dağıtmıştır. Ayrıca tarım ve üretime önem vererek şehirde hurma ağacı dikme seferberliği başlatmıştır.²⁷⁷ Miknâse kabilesinin geri kalanı bu dönemde Sufriyye mezhebini benimiştir.²⁷⁸ Şehir inşa edildikçe diğer bölgelerdeki Sufriîler de buraya gelerek burada toplanmaya başlamışlardır.²⁷⁹ Burada kurulan devlet Sufriîler'i bir merkez altında toplamak bakımından önemli bir görev üstlenmiştir. İbnü'l-Hatîb şehrin kuruluş aşamasında buradaki Sufriîler'in dört bin kişilik bir nüfusa eriştiklerini belirtmektedir.²⁸⁰

İsa b. Yezîd on beş yıl boyunca emirlik görevini yerine getirmiştir.²⁸¹ Emirliğinin on beşinci yılı olan 155/772 yılında Sicilmase halkı kendi seçimleriyle imam tayin ettikleri İsa b. Yezîd'e karşı ayaklanarak onu imamlıktan azletmişlerdir.²⁸² Ona olan öfkeleri onu azletmekle kalmamış onu bir dağın tepesine götürüp ellerinden ve omuzlarından bir ağaca bağlayıp bu halde terk etmişlerdir. İsa b. Yezîd ölünceye kadar bu dağın başında bağlı bir şekilde kalmıştır.²⁸³ Ebû Ubeyd el-Bekrî vücudunun sinekler tarafından yenilerek öldüğünü kaydetmektedir. Bu dağın başında ölüme terk edilmesinden sonra bu dağ İsa Dağı olarak anılmıştır.²⁸⁴

²⁷⁵ Sa'd Zağlûl Abdülhamid, *Tarihü'l-Mağribi'l-Arabî* (İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1994), 2/410.

²⁷⁶ Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârides", 32/5008.

²⁷⁷ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/139.

²⁷⁸ Zirikli, *el-A'lâm*, 2002, 5/111.

²⁷⁹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

²⁸⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/139.

²⁸¹ Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124.

²⁸² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/186; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/79; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124.

²⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/186; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124.

²⁸⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 498.

Kaynaklarda Sicilmâse halkının İsa b. Yezîd'i ölüme mahkûm etmesinin sebebi üzerinde fazla durulmamaktadır. İbn İzarî "onu bazı şeylerden dolayı yalanladılar" ifadesini aktarmakla yetinirken²⁸⁵ İbn Haldûn "birkaç sebepten ötürü onu cezalandırdılar" demektedir.²⁸⁶ Ebû Ubeyd el-Bekrî ise Ebû Hattâb ismindeki bir kişinin İsa b. Yezîd'in de bulunduğu bir mecliste onun hırsızlık yaptığını iddia ettiğini ve bunun üzerine mecliste bulunan kişilerin onu ölüme terk ettiğini aktarmaktadır.²⁸⁷ Bütün bu ifadelerden hareketle onun öldürülmesinin bir tek sebebe dayanmadığı ve birden çok nedenin bu durumda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hâricî-Sufrîler'in yönetime gelecek kişilerin Allah'ın hükmünü uygulamamaları ve doğru yoldan sapmaları halinde görevinden uzaklaştırılmaları ve gerekirse öldürülmeleri ilkesi²⁸⁸ göz önüne alındığında İsa b. Yezîd'in imâmete gelirken sadakat yemini ettiği ilkelere uymadığı ve dini hükümlere aykırı davranışlarda bulunduğu söylenebilir. Ayrıca İsa b. Yezîd'in hırsızlık yaptığını söyleyen Ebû Hattâb es-Sufrî'nin kurnaz ve zeki bir kimse olduğu aktarılmaktadır. İsa'nın azledilip öldürülmesinde onun yerine geçmek isteyen Ebû Hattâb'ın bu arzusunun da etkisinden bahsedilebilir. İbnü'l-Hatîb, Ebû Hattâb'ın İsa'dan sonra bir süre onun yerine geçtiğini ifade etmektedir. Ebû Hattâb'ın ölmesi üzerine ise Midrârî emirliğine Ebû'l-Kâsım b. Semkû (Semğûn) b. Vâsûl el-Miknâsî getirilmiştir.²⁸⁹

İsa b. Yezîd'in emirlik sürecinde yaşanan önemli bir gelişme Sufrîyye fırkasına mensup olan Ebû Kurre es-Sufrî'nin²⁹⁰ gerçekleştirdiği isyan hareketidir. Yefren kabilesine mensup olan Ebû Kurre, bir dönem Mağrib'in batısında yer alan Tilimsan'a çekilmiş ve burada kendi idaresini kurmuştur. O daha önceki Sufrî isyanlarına katılmış ve İbn Haldûn'a göre Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî'den sonra Sufrîler'e liderlik etmiştir.²⁹¹ İbn İzarî ise onun Abdülvâhid b. Yezîd el-Hevârî ile hareket ettiğini

²⁸⁵ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156.

²⁸⁶ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

²⁸⁷ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838.

²⁸⁸ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 194.

²⁸⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/140. İbnü'l-Hatîb'in bu bilgide yanılma ihtimali yüksektir. Zira ondan başka hiçbir müellif Ebû Hattâb'ın imamlığa geldiğinden bahsetmemektedir. Ayrıca Ebû Hattâb'ın 191 yılına kadar Midrârî emirliği yaptığını aktarıyor. Hem daha sonraki imamlarla ilgili aktardığı tarihlerle hem de diğer kaynaklardaki tarihlerle çelişmektedir. Bu durumda Ebû Hattâb'ın Midrârî imamı olarak seçildiğini kabul etsek bile bunun çok az bir süreyi kapsadığını ve bundan dolayı diğer eserlerde ona yer verilmemiş olabileceğini söyleyebiliriz. Bk. İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/140-148.

²⁹⁰ İbn İzarî onu Ebû Kurre es-Sufrî olarak isimlendirmektedir. Bk. İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/74.

²⁹¹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 7/17.

aktarmaktadır.²⁹² Abdülvâhid ile birlikte 124/742 yılında Kayrevan kuşatmasında yer almış ve Esnam'da mağlup olduklarında Tilimsan'a gitmiştir.²⁹³

Kaynaklarda Ebû Kurre hakkındaki bilgiler birbirinden kopuk bir şekilde aktarılmaktadır. Bu durum onun faaliyetlerini düzenli bir süreç içerisinde ele almayı zorlaştırmaktadır. Ebû Kurre ile ilgili dikkat çeken husus onun etrafında topladığı Berberî-Sufrîler ile 148/765 yılında İfrîkıyye Valisi Ağleb b. Sâlim'e karşı başlattığı isyan hareketidir.²⁹⁴ Ebû Kurre ayaklanınca Ağleb b. Sâlim, Ebû Kurre ile savaşmak üzere harekete geçmiştir. Ebû Kurre kendisi üzerine gelen ordunun büyüklüğünü haber alınca direnemeyeceğini anlamış ve Mağrib-i Aksâ'ya kaçmıştır.²⁹⁵ Onun geri çekilmesini eleştiren yanındaki kalabalığın önemli bir kısmı ondan ayrılmıştır.²⁹⁶ Ağleb b. Salim'in geri dönmesinden sonra ise Tilimsan'a geri dönmüştür.²⁹⁷ Ebû Kurre'nin Mağrib-i Aksâ'ya kaçması onun Sicilmâse bölgesindeki Sufrîler tarafından desteklendiği ve Midrârîler'e sığınmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda bu yönde kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Ebû Kurre ile ilgili önemli diğer bir gelişme ise Ömer b. Hafs'ın valiliğinde gerçekleşmiştir. İfrîkıyye Valisi Ağleb b. Salim'in 151/768 yılında İbâdîler tarafından öldürülmesi üzerine Abbâsî Hâlifesi Mansûr, Ömer b. Hafs'ı İfrîkıyye bölgesine vali olarak atamıştır. Büyük bir kuvvetle desteklenen Ömer b. Hafs, Tahert'teki İbâdîler ile Tilimsan ve Sicilmâse'deki Sufrîler'i ortadan kaldırma ve Tubne şehrini tahkim etme talimatıyla Kayrevan'a gönderilmiştir. Ömer b. Hafs, Kayrevan'a geldiğinde burada yerine Habib b. Habib el-Muhallebî'yi vekil bırakarak askerleriyle birlikte 154/771 yılında Tubne'ye gitmiştir. Ömer b. Hafs, Tubne'ye geçince Ebû Hatim önderliğindeki İbâdîler ve Berberîler Trablusta Vali Cüneyd b. Beşşar'a karşı ayaklanmışlardır. Ömer b. Hafs valiye destek gönderince Ebû Hatim destek kuvvetlerine karşı direnemeyeceğini anlayıp askerleriyle Kabis'e kaçmıştır. Bu karışıklıktan faydalanan Kayrevan'daki Berberîler ise Ömer b. Hafs'ın vekil bıraktığı Habib'i öldürmüşlerdir. Bu gelişmeler bölgedeki Hâricîler'in Ömer b. Hafs'a karşı ittifak etmeleri gerektiği

²⁹² İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/58.

²⁹³ Mahmûd İsmail Abdurrazık, *el-Havâric fî biladi'l-Mağrib* (Fas: Daru's-Sekafe, 1985), 77.

²⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/156; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 7/17. İbn İzarî bu ayaklanmanın 150/767 yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır. Bk. İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/74.

²⁹⁵ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 7/17.

²⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/156.

²⁹⁷ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 7/17.

göstermiş ve birlikte hareket etme kararı almışlardır. Ebû Hatim öncülüğünde birleşen Hâricîler ve Berberîler on iki ayrı gruptan oluşan büyük bir ordu ile Tubne şehrini kuşatmışlardır.²⁹⁸

Bu kuşatmaya Ebû Kurre es-Sufrî komutasında kırk bin kişi, Abdurrahman b. Rüstem on beş bin kişi, Âsım es-Sedratî komutasında altı bin kişi, Mes'ud ez-Zenâtî komutasında on bin atlı bulunmaktaydı.²⁹⁹

Böylesine büyük bir ordu ile karşılaşan Ömer b. Hafs bu orduyu savaşıarak yenemeyeceğini anlayınca bazı taktikler kullanarak orduyu dağıtmaya çalışmıştır. Hâricîler'in arasına fitne sokmayı planlayarak en büyük askeri birliğin komutasında bulunan Ebû Kurre es-Sufrî'ye haber göndererek savaştan çekilmesi halinde kendisine altmış bin dirhem vereceğini teklif etmiştir. Bu teklifi dinleyen Ebû Kurre, "Bana kırk yıl emirlik teslim edilmişken sizinle savaşmayı az bir dünyalık karşılığında mı satacağım?" diyerek bu teklifi reddetmiştir. Ömer b. Hafs, Ebû Kurre'yi ikna edemeyeceğini anlayınca Ebû Kurre'nin kardeşi ve taraftarlarına para ve giyecek teklifinde bulunarak onları dağıtmayı denemiştir. Ebû Kurre'nin kardeşi ve taraftarları bu teklifi kabul edince Ebû Kurre komutasındaki ordu dağılmıştır. Durum böyle olunca Ebû Kurre de ordudan ayrılmak zorunda kalıp geri dönmüştür.³⁰⁰

Sufrîler'in savaştan geri çekilmesi ile karşısındaki ordunun zayıfladığını gören Ömer b. Hafs İbâdîler'in üzerine yürüyerek onların Tahert bölgesine çekilmesini başarmıştır. İbâdîler sayılarının azlığından dolayı Tubne'den tamamen çekilerek bu defa Kayrevan'ı kuşatmışlardır. Kayrevan'ın tehlikede olduğunu gören Ömer b. Hafs Tubne'den ayrılarak Kayrevan'a gelmiştir. Ömer b. Hafs'ın Kayrevan'a geldiğini gören Ebû Kurre Tubne şehrini kuşatma altına almıştır. Ömer b. Hafs'ın Tubne'de bıraktığı birlik ile savaşan Ebû Kurre savaşı kaybetmiştir. Yanındaki askerlerin büyük çoğunluğu öldürülmüştür.³⁰¹ Bu savaştan sonra kaynaklarda Ebû Kurre'nin başka bir çarpışmaya girdiğine yönelik bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum onun bu

²⁹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 1997, 5/168-169; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/74-75; Mustafa Öz, "Ebû Hatim el-İbâzî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/148.

²⁹⁹ Taberî, *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*, 1967, 8/42; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/169; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/75; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/186.

³⁰⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/169; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/76; Abdurrazık, *el-Havâric*, 79-80.

³⁰¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/169; Abdurrazık, *el-Havâric*, 80.

muharebede gücünü kaybettiğini ve bir daha savaşabilecek sayıda asker toplayamadığına işaret etmektedir.

Ebû Kurre'nin başlattığı bu isyan hareketlerinde Sicilmâse bölgesindeki Sufîler'den destek gördüğü anlaşılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Ağleb b. Salim karşısında direnemediğinde Mağrib'i Aksâ'ya kaçmıştı. Mağrib'i Aksâ'da Midrârîler'den başka herhangi bir Sufî topluluk bulunmamaktaydı. Bu durum Sicilmâse Sufîler'inin onu koruduğunu akla getirmektedir. Ayrıca Ömer b. Hafs bölgeye vali tayin edildiğinde sadece İbâdîler'i değil Sicilmâse bölgesindeki Sufîler'i de ortadan kaldırma talimatıyla bölgeye gönderilmişti. Midrârîler'in kendileriyle savaşmak gayesiyle bölgeye gönderilmiş olan bu birliğe karşı Ebû Kurre ve İbâdîler'i desteklemiş olması beklenmektedir. Bu hususta dikkate değer diğer bir nokta da Ebû Kurre'nin kırk bin kişilik bir ordu ile Tubne kuşatmasına katılmasıdır. Sadece Tilimsan bölgesinde kurduğu siyasi idare bünyesindeki Sufîler'den bu kadar büyük bir sayıya ulaşması mümkün görünmemektedir. Bu durum da Sicilmâse bölgesindeki Sufîler'in bu isyan hareketine destek verdiğini düşündüren diğer bir husustur.

2.3. Ebû'l-Kâsım b. Semkû (Semğûn) b. Vâsûl el-Miknâsî (155-168/772-785)

Midrârî halkının emir olarak seçtiği İsa b. Yezîd el-Esved'i azledip öldürmesinden sonra 155/772 yılında³⁰² Ebû'l-Kâsım b. Semkû'ya imam olarak biat edilmiştir.³⁰³ Ebû'l-Kâsım'ın tam künyesi Ebu'l-Kâsım Semkû b. Vâsûl b. Maslân b. Ebî Nuzûl el-Miknâsî şeklindedir.³⁰⁴ Onun için “el-Midrârî”³⁰⁵ “İbn Vasûl” ve “İbn Midlân” künyeleri de kullanılmıştır.³⁰⁶ İsmi hakkında kaynaklarda bazı farklılıklar yer almaktadır. İbnü'l-Esir, İbn Haldûn ve Selâvî onun ismini verirken “Ebû'l-Kâsım b. Semkû” ifadesini aktarmakta iken³⁰⁷ İbn İzarî ise “Semkû” ifadesi yerine “Semğun”

³⁰² İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124.

³⁰³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/186; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/79.

³⁰⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838. İbnü'l-Hatîb onun künyesini biraz daha farklı vermektedir. Ona göre Ebû'l-Kâsım'ın künyesi şu şekildedir: Ebû'l-Kâsım Semğûn b. Yezîlân b. İshâk b. Yahyâ b. Verâstaf b. Temzâyt b. Miknâs ez-Zenâfî. Bk. İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/141.

³⁰⁵ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/140.

³⁰⁶ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156.

³⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/186; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124.

kelimesini kullanmaktadır.³⁰⁸ Bir telaffuz farklılığından kaynaklandığı anlaşılan bu küçük değişikliğin dışında ismi ile ilgili bir farklılık daha göze çarpmaktadır. Bu konudaki en eski kaynaklardan olan Fâtîmî tarihçisi Muhammed b. Nu'man'ın “*el-Mêcalis ve'l- müsâyerât*” isimli eserinin bir dipnotunda Eb'ül Kâsım'ın isminin “Midrâr b. Abdullah” olduğu belirtilmektedir.³⁰⁹ Aynı isim Merrâkuşî'ye nisbet edilen “*Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*” isimli eserde de kullanılmaktadır.³¹⁰ Bu rivayetlerde yer alan bilgilerden hareketle bir dönem onun “Midrâr b. Abdullah” ismiyle anıldığını fakat onu tanımlamak için yaygın olarak kullanılan ismin ise “Ebü'l-Kâsım Semkû” olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada da yaygın olarak kullanılan Ebü'l-Kâsım Semkû adı tercih edilecektir.

Ebü'l-Kâsım'ın Midrârî Devleti kurulmadan önceki hayatı hakkında kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Bu rivayetlerin ilkinde göre o Endülüs'ün Kurtuba şehrinin kırsalında yaşayan ve geçimini demircilik ile sağlayan bir kişidir.³¹¹ Burası Arap hâkimiyetine geçince o buradan ayrılarak Sicilmâse'nin kurulduğu bölgeye gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Bu rivayetin aktarıldığı kaynaklar bu bilgiyi Ebü'l-Kâsım'ın soyundan gelen kişilerden birinin onu hicvederken demirci olduğunu söylemesine dayandırmakta fakat bu hicvin metnine yer vermemektedir.³¹² Ebü'l-Kâsım'ın Endülüs'te demircilik yaptığını aktaran yazarlardan bir diğeri olan Ebû Ubeyd el-Bekrî ise Ebü'l-Kâsım'ın o zaman bir pazar yeri olan Sicilmâse bölgesine demircilik ile ilgili aletleri temin etmek için uğradığını ve daha sonraki süreçte ise buraya yerleştiğini aktarmakta, Ebü'l-Kâsım'ın soyundan gelen Midrârî emirlerinin onun hakkında bunları söylediğini belirtmektedir.³¹³

Ebü'l-Kâsım'ın Midrârî Devleti öncesi hayatı hakkında anlatılan diğer bir husus ise onun ilim ile uğraşan bir aileden geldiği ve ilim ile uğraştığı bilgisidir. Ebü'l-Kâsım'ın babası Semkû'nun ilim öğrenmekle uğraştığı³¹⁴ ve dini konularda bilgi sahibi bir kimse olduğu ifade edilmektedir. Zira babası Semkû Medine şehrine ilim

³⁰⁸ İbn İzarî, *el-Beyânü 'l-mugrib*, 1/156.

³⁰⁹ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 214.

³¹⁰ Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*, 1/201.

³¹¹ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/140.

³¹² Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*, 1/201; Di Tolla, “Midrâr (Banû) ou Midrârides”, 32/5007.

³¹³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/837.

³¹⁴ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

yolculukları gerçekleştirerek tâbiînden dersler almıştır. Zengin ve saygın bir aileden gelen³¹⁵ Ebü'l-Kâsım da babası gibi ilim öğrenmeye önem vermiş ve Medine şehrinde Abdullah b. Abbas'ın azatlısı ve öğrencisi olan İkrime el-Berberî'nin yanına uğramış ve ondan hadis dersleri almıştır.³¹⁶ Ebû Ubeyd el-Bekrî onun İfrîkiyye bölgesinde İkrime el-Berberî ile karşılaştığını ve burada ondan ders aldığını söylemektedir.³¹⁷ Bu rivayetlerden hareketle onun hem Medine şehrine gidip burada İkrime'nin ders halkalarına katıldığı hem de İkrime'nin Mağrib bölgesine Sufriîliği anlatmak için uğradığı süreçte onun yanına uğrayıp sohbetlerine iştirak ettiği söylenebilir.

Ebü'l-Kâsım'ın İkrime el-Berberî'den ders aldığı sıralarda oldukça genç bir yaşta olduğu ifade edilebilir. Zira İkrime el-Berberî 105/723 yılında vefat etmiştir.³¹⁸ Ebü'l-Kâsım ise 168/785 yılında vefat etmiştir.³¹⁹ Ebü'l Kâsım'ın vefat ettiğinde kaç yaşında olduğu bilinmemekle birlikte iki vefat tarihi arasındaki fark Ebü'l-Kâsım'ın bu esnada genç bir yaşta olduğunu göstermektedir. Bu durum Ebü'l-Kâsım'ın Sufriyye fırkasını gençliğinden itibaren kabullendiğine de işaret etmektedir.

Ebü'l-Kâsım'ın Midrârî öncesi hayatı hakkındaki diğer bir bilgi de onun hayvancılık ile uğraşması hakkındadır. Bu rivayetlere göre bir sürü sahibi olan Ebü'l-Kâsım sürülerini otlatmak için farklı bölgelere uğramaktaydı. Sicilmâse bölgesine de bu amaçla uğramış ve hayvanlarını otlatırken bu bölgedeki insanlarla iletişime geçerek bir çevre oluşturmuştur. Onu tanıyanlar onun etrafında toplandıkça burada bir Sufri topluluk oluşturmuş ve 140/757 yılında Sicilmâse şehrinin temellerini atmıştır.³²⁰

Ebü'l-Kâsım ile ilgili aktarılan bu rivayetlerin birbirinden farklılıklar arz etmesi onun hayatı ile ilgili aktarılan rivayetlerin bir bütünlük içerisinde aktarılmamasından kaynaklanmaktadır. Kaynaklarda kendisi ile ilgili olan az sayıdaki bilgi birbirinden kopuk olarak verilmiştir.

³¹⁵ Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî Zirikli, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 7/195.

³¹⁶ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/837; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/124; Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fi acâibi'l-emsar*, 1/201.

³¹⁷ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/837.

³¹⁸ Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", 22/40.

³¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/251.

³²⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/837; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

Verilen bu bilgilerden hareketle onun ilk yerleşim yerinin Kurtuba bölgesi olduğu ve burada demircilikle uğraştığı, zaman zaman farklı şehirlere uğradığı, bu yolculukları sırasında Medine’de İkrime el-Berberî ile tanışıp ondan dini konularda dersler aldığı ve ondan etkilenecek Sufriyye fırkasını benimsediği, Mağrib’e uğradığında da Sufri düşünceleri yaymak için çalıştığı ve bölgedeki isyan hareketlerine katıldığı, bu isyanlar bastırılınca da Sicilmâse bölgesine gelip burada hayvancılık ile meşgul olduğu kanısına ulaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda isyan hareketlerinde destek verildiği belirtilmişti. Bu bilgilerden de hareketle onun Arap yönetiminden rahatsız olduğu ve bölgede bağımsız bir Sufri yönetimi arzuladığı görülmektedir.

Ebü’l-Kâsım, Miknâse kabilesinin reisi ve Sicilmâse bölgesindeki Sufri-Berberîler’i örgütleyen ve devletin kurulmasına öncülük eden kişi olduğu halde kurduğu bu devletin ilk imamı olmayı tercih etmemiştir. Hatta İsa b. Yezîd el-Esved’in imam olarak seçilmesini isteyen ve bunun için halkı ikna eden kişinin o olduğu belirtilmektedir.³²¹ Bu durum onun devletin kurmasındaki amacının liderlik etmek ve halka hükmetmek olmadığını göstermektedir. O Sufriyye öğretisinin hayata geçirilebileceği bir devlet düzeninin oluşturulmasına öncülük vermiştir. Bu amaçla dindar ve âlim olarak gördüğü İsa b. Yezîd’in imamlık yapmasını istemiş ve ona biat ederek halkın da biat etmesini sağlamıştır. Zira Sufri düşüncede gücün kullanımının bir ırka, hatta bir kasta değil, Müslüman toplumunun en iyi ve en dindarına emanet edilmesi gerektiğine inanılıyordu.³²² İsa b. Yezîd azledildiğinde Midrârî halkı saygı duyduğu Ebü’l-Kâsım’ı yöneticileri olarak görmek istemişlerdir. 155/772 yılında halkın ona biat etmesiyle Midrârî Emirliği’ni yönetmeye başlamıştır.³²³

Ebü’l-Kâsım emirliği sürecinde Midrârî Devleti’nin varlığını korumaya çalışmıştır. O dönemde bölgedeki küçük devletlerin çekindiği bölgenin büyük gücü Abbâsî hilafeti idi. Ebü’l-Kâsım, emirliği sürecinde Abbâsî Halifeleri Ebû Ca’fer el-Mansûr ve Muhammed el-Mehdî adına hutbe okumuştur. Böylece Abbâsî Devleti’nin tepkisini üzerine çekmeden yeni kurulmuş olan bu devletin varlığını güçlendirmeye

³²¹ İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksa*, 1/125. Hem devletin kuruluşundaki hem de İsa b. Yezîd’e biat etmedeki öncülüğünden dolayı olsa gerek bazı kaynaklar onu devletin ilk emiri kabul etmiştir. bk. Zirikli, *el-A’lâm*, 2002, 7/195.

³²² Di Tolla, “Midrâr (Banū) ou Midrârides”, 32/5007.

³²³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve’l-memalik*, 2/838; İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’l-tarih*, 1997, 5/186.

çalışırken³²⁴ aynı zamanda devletin ve halkın güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır.³²⁵ Yine bu amaçla bölgede yeni kurulmuş olan Rüstemî Devleti halkı olan Hâricî-İbâdîler ile olumlu ilişkiler inşa etmeye çalışmıştır. Her iki devletin menfaatlerine uygun olarak karşılıklı yardımlaşma içerisinde olmuşlardır.³²⁶

Emirlik süreci hakkında daha fazla bilgi aktarılmayan Ebü'l-Kâsım on iki yıl Midrârî Devleti'ni yönetmiş ve 168/785 yılında emirliği devam etmekteyken gece yatsı namazını kıldıktan sonra vefat etmiştir.³²⁷

Ebü'l-Kâsım'ın iki oğlu Ebü'l-Vezîr İlyâs ile Ebü'l-Muntasır Elyesa' arasında bir sonraki imam olma konusunda anlaşmazlıklar yaşanıyordu.³²⁸ Bu anlaşmazlıklar büyük bir taht kavgasına dönüşmeden çözülmüş ve Ebü'l-Kâsım'ın ölümünden sonra onun yerine oğlu Ebü'l-Vezîr İlyâs b. Ebü'l-Kâsım geçmiştir.³²⁹ İki kardeş arasındaki bu mücadele Midrârî Devleti'ndeki ilk taht kavgası olarak değerlendirilmiştir.³³⁰

2.4. Ebü'l-Vezîr İlyâs b. Ebü'l-Kâsım (168-174/785-791)

Ebü'l-Kâsım 168/785 yılında vefat edince Midrârî Devleti'nin yeni imamu Ebü'l-Vezîr İlyâs b. Ebü'l-Kâsım olmuştur. Bu durum yönetimin babadan oğula geçmesinin ilk adımı olarak görülmektedir. Fakat onun emirliğe gelmesinde dikkat çeken husus, halkın ortak kararıyla bu göreve gelmiş olmasıdır. Ebü'l-Kâsım'ın bu yönde herhangi bir isteği ya da vasiyeti olmamış tamamen halkın isteği doğrultusunda gerçekleşmiştir.³³¹ Midrârî halkının onu imam seçmesi Sicilmâse Sufîlerinin Sufîyye fırkasına ait bir düşünce olan yöneticiliğin belli bir soya dayanmaması ilkesi ile çeliştiklerini göstermektedir.

³²⁴ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³²⁵ Vefa Yakup Cibril Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufîyye' bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslamî* (Mekke: Ümmü'l-Kurra Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 32.

³²⁶ Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârides", 32/5008.

³²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/251; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156. İbn Haldun ve Selâvî onun 167/784 yılında vefat ettiğini aktarmaktadır. Ayrıca İbn Haldun Ebü'l-Kâsım'ın on yıl emirlik yaptığını belirtmekte ve dipnotta eserin Tunus nüshasında bu sürenin on iki yıl olarak geçtiği belirtilmektedir. Bk. İbn Haldun, *Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³²⁸ Rıdvân, "Benî Midrâr", 5/1559.

³²⁹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/251; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³³⁰ Rıdvân, "Benî Midrâr", 5/1559.

³³¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

Ebü'l-Vezîr İlyâs halk tarafından daha çok “Ebâ Vezîr”³³² ve “Vezîr”³³³ künyeleriyle çağrılmıştır. Onun yöneticiliği çok uzun sürmemiştir. Midrârî halkı onu kendileri seçmesine rağmen onun yönetiminden pek memnun olmamışlardır. Onun yönetiminden rahatsız olanların sayısı artınca 174/791 yılında kardeşi Ebü'l-Muntasır önderliğinde ayaklanan halk tarafından emirliğinin altıncı yılında tahttan indirilmiştir.³³⁴ Onun yöneticilik süresi hakkında kaynaklardaki bilgiler birbiriyle çelişmektedir. Ebû Ubeyd el-Bekrî ve Selâvî onun yöneticilik süresinin altı yıl olduğunu aktarırken İbn İzarî iki yıl yöneticilik yapıp 170/787 yılında azledildiğini³³⁵, İbn Haldûn ise 194/811 yılında azledildiğini aktarmaktadır. Fakat İbn İzarî ve İbn Haldûn’un aktardığı bu tarihlerin hatalı görünmektedir. Zira İbn Haldûn aynı sayfada Ebü'l-Vezîr İlyâs’tan sonraki Midrârî emirinin otuz dört yıl yöneticilik yapıp 208/825 yılında vefat ettiğini aktarıyor.³³⁶ Otuz dört yıl yönetimde kalıp 208 yılında vefat ettiyse onun 194/810 yılında değil 174/791 yılında emirliğe gelmiş olması gerekiyor. Bu durum da Ebû Ubeyd el-Bekrî ve Selâvî’nin verdiği bilgiyi doğrulamaktadır. Ayrıca tarihsel araştırmalarda araştırılan döneme en yakın kaynağın aktardığı bilginin daha değerli olması göz önüne alındığında da Ebû Ubeyd el-Bekrî’nin aktardığı tarihin daha isabetli olduğu ifade edilebilir.

Ebü'l-Vezîr İlyas’ın döneminde Sicilmâse’nin kuzeyinde İdris b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib tarafından İdrisîler isminde yeni bir devlet kurulmuştur.³³⁷ Görüşleri itibarıyla Ehl-i sünnet’e yakın bir Şîî (Zeydiyye) devleti olan³³⁸ İdrisîler ile Midrârîler arasında mezhepsel sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlar İdrisîler’in Mağrib’de Hâricîler’in aleyhine faaliyetler gerçekleştirmesine neden olmuştur. İdrisîler Devleti hâkim olduğu yerlerde yaşayan Sufîleri zulüm ve baskıya maruz bırakmıştır.³³⁹ İdrisîler’in Hâricî karşıtlığını gören Midrârî Emiri Ebü'l-Vezîr İlyâs, İdrisîler’in başkenti Fas’ın kuzeyinde yer alan Tilimsan’da çok sayıda Sufî’nin yaşaması sebebiyle burayı hâkimiyeti altına almayı arzulamıştır. Fakat bunu gerçekleştirememiştir. Ebü'l-Vezîr’in Tilimsan’ı kontrol altına almayı düşündüğünü

³³² İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156.

³³³ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³³⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³³⁵ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156.

³³⁶ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

³³⁷ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/82.

³³⁸ Harîrî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 202.

³³⁹ Abdurrazık, *el-Havâric*, 135.

haber alan I. İdris 173/790 yılında Tilimsan'ı istila etmiş ve³⁴⁰ birçok Hâricî'yi kırıp geçmiştir.³⁴¹ Bu durum karşısında Ebü'l-Vezîr İlyâs herhangi bir müdahalede bulunamamıştır. Bu durumun en büyük sebebi Tilimsan'ın Uzak Mağrib'in en kuzey noktasında yer alması dolayısıyla Ebü'l-Vezîr'in buraya ordu gönderememesi görülmektedir. Zira buraya ordu göndermesi için İdrisîler'in hâkim olduğu şehirlerden geçmesi gerekmektedir. Tilimsan nüfus yoğunluğu, ticaret potansiyeli ve stratejik konumuyla öne çıkan bir şehirdi. I. İdris'in burayı istila etmesi Midrârîler ve Rüstemîler karşısında nüfuz elde etme isteğinden kaynaklanmaktaydı.³⁴²

İdrisîler Tilimsan'dan sonra Der'a Vadisi'ni hâkimiyeti altına almak için harekete geçmiştir. Bu durum Midrârîler'in çıkarlarına ters düşmekteydi. Der'a, maden bakımından zengin ve ekonomik getirisi yüksek bir yerd. Ebü'l-Vezîr İlyâs, İdrisîler'i buraya ilerlemesini engellemek amacıyla İdrisîler'in hâkimiyetindeki Fas şehrinde ikamet eden Sufriyye'ye mensup topluluktan yardım istemiştir. Onun bu isteği üzerinde buradaki Sufriîler Abdurrezak es-Sufri önderliğinde isyan ederek iç karışıklık ve kargaşa çıkarmışlardır.³⁴³ Fas'ın güneyindeki "Safravî" ismindeki yerleşim alanını ve çevresini ele geçirdiler.³⁴⁴ Fakat buna rağmen Der'a bölgesinde Midrârî kontrolü sağlanamamış Ebü'l-Vezîr İlyas'tan sonraki Midrârî Emiri Ebü'l-Muntasır Elyesa' bu bölgede kontrolü ele geçirmiştir.³⁴⁵

Ebü'l-Vezîr İlyâs'ın Tilimsan'daki Sufriîler'e bir yardım gönderememesi ve Der'a bölgesinde İdrisîler'in kontrolünün sağlanması Midrârî halkının tepkisine neden olmuş olmalıdır. Zira kaynaklar onun halk tarafından azledildiğini belirtmekte fakat bunun sebeplerine değinmemektedir. Azledilmesindeki sebep bu gelişmeler karşısında bir şey yapamaması olabilir.

³⁴⁰ Hüseyin Mûnis, *Tarihü'l-Magrib ve hadaretuhu* (Cidde: ed-Dârü's-Suudiyye, 1985), 1/341.

³⁴¹ Mahmûd İsmail, *el-Edarise fi'l-magribi'l-aksa: 172-375h*. (Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1989), 157.

³⁴² Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 195.

³⁴³ Mûnis, *Tarihü'l-Magrib ve hadaretuhu*, 1/341.

³⁴⁴ Abdurrazık, *el-Havâric*, 138.

³⁴⁵ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/142.

2.5. Ebü'l-Muntasır (Ebü'l-Mansûr) Elyesa' b. Ebü'l-Kâsım (I. Elyesa') (174-208/791-824)

Ebü'l-Muntasır Elyesa' halkın desteğini alarak kardeşi Ebü'l-Vezîr İlyâs'ı tahttan uzaklaştırdıktan sonra Midrârî Devleti'ni yönetmeye başlamıştır.³⁴⁶ Daha çok “Ebü'l-Muntasır”³⁴⁷ ve “Ebü'l-Mansûr”³⁴⁸ isimleriyle anılmıştır. Sert ve inatçı bir kişilikte olan Ebü'l-Muntasır güçlü bir otorite tesis etmiştir.³⁴⁹ Devletin sınırlarını genişletme konusunda büyük gayret içerisinde olmuştur.³⁵⁰ Bu amaçla Sicilmâse yakınlarında bulunan ve henüz Midrârî egemenliğini tanımayan Berberî kabilelerini itaat altına almış böylece bölgede Midrârî egemenliğini hâkim kılmıştır.³⁵¹

Ebü'l-Muntasır dönemi Midrârî Devleti'nin gelişimi açısından belirleyici önem taşımaktadır. Devletin ekonomik olarak güçlenmesine önem vermiştir. Bu amaçla bölgede önemli altın madenlerinin olduğu Der'a'yı Midrârî topraklarına katmak istemiştir. Bu amaçla Der'a'yı fethederek hem devletin sınırlarını batıya doğru genişletmiş hem de Der'a'da bulunan altın ve gümüş madenlerinin gelirlerini beşte bir oranında vergiye bağlamıştır.³⁵² Bu madenlerin ele geçirilmesi ile hazineye önemli bir getiri sağlanmış ve Midrârî Devleti'ni ekonomik yönden güçlendirmiştir.

Ebü'l-Muntasır döneminin önemli diğer bir gelişmesi ise Sicilmâse merkezli imar faaliyetleridir. Devletin sınırları genişleyince başta şehrin surlarını yenilemek olmak üzere çeşitli imar çalışmalarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle eski surlar yıkılmış³⁵³ ve yeni surlar inşa edilmiştir.³⁵⁴ 199/816 yılında inşa edilen bu surlar Sicilmâse şehrinin etrafını sarmaktaydı. Bu surların içerisinde sekiz tanesi demir olmak üzere toplam on iki ayrı kapı bulunmaktaydı. Surların inşa edilmesinde taş ve

³⁴⁶ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³⁴⁷ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/157; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/142.

³⁴⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125; Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*, 1/201.

³⁴⁹ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/142.

³⁵⁰ Abdülhamid, *Tarihü'l-Mağribi'l-Arabî*, 2/413.

³⁵¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; Abdülhamid, *Tarihü'l-Mağribi'l-Arabî*, 2/413; Di Tolla, “Midrâr (Banû) ou Midrârides”, 32/5008.

³⁵² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/142; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

³⁵³ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/143.

³⁵⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/835-836; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125; Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*, 1/201.

tuğla gibi yapı maddeleri kullanılmıştır. Surların alt tarafını taştan üst kısmını ise tuğladan inşa etmişlerdir. Surlar halktan hiçbir yardım almadan kimsenin bu iş için bir infakta bulunmasına izin verilmeden inşa edilmiştir.³⁵⁵ Şehrin çevresine surlar inşa edilirken bir yandan da şehirde bina yapımı devam etmiştir. İnşa edilen bu binalardan bazıları sadece imaatat için kullanılmış şehirde üretim desteklenmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak şehirde saraylar inşa edilmiştir.³⁵⁶

Bu dönemde gerçekleşen önemli bir düzenleme ise şehirdeki kabilelerin şehir içerisindeki yerlerinin düzenlenmesidir. Kabileler farklı bölgelere yerleştirilmiştir.³⁵⁷ Bu düzenlemede nelerin dikkate alındığını ve amacın ne olduğu belirtilmemektedir. Muhtemelen şehir içerisindeki güvenliğin sağlanması ve kabile çatışmalarının önlenmesi amacı taşımaktaydı.

Ebü'l-Muntasır'ın ibadethanelerin de yapımına önem vermiş ve onun döneminde şehirde camiler inşa edilmiştir. Ebû Ubeyd el-Bekrî bu dönemde yapılan camilerin hamam bölümünün olduğundan söz etmiştir. Bu bilgidен hareketle o dönemde yapılan camilerin sadece ibadet amacıyla inşa edilmediği ve bir külliye şeklinde tasarlandığı anlaşılmaktadır.³⁵⁸

Ebü'l-Muntasır dönemindeki olumlu değişimler devletin dış ilişkilerinde de kendini göstermektedir. Bu dönemde Hâricî-İbâdîler'in kurduğu Tahert merkezli Rüstemîler Devleti'yle iyi ilişkiler inşa etmiştir. Ebû'l-Muntasır, Rüstemî imamı Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Erva ile oğlu Midrâr'ı evlendirerek iki hanedanlık arasında akrabalık bağı oluşturmuştur.³⁵⁹

Ebü'l-Muntasır dönemindeki doğru politikalar devletin gelişimine önemli etkilerde bulunmuştur. Bu dönemde devletin sınırları genişlemiş, Sicilmâse'ye mimari bir kimlik kazandırılmış ve ülke ekonomisi büyümüştür. Şehir surlarla donatılarak dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı güvenli hale getirilmiştir. Devletin ticaret yolları üzerinde olmasından faydalanılarak Sicilmâse önemli bir ticaret merkezi haline getirilmiştir. Bu dönemde Sicilmâse, Mağrib'in önemli şehirleri arasında sayılmaya

³⁵⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/835-836; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/143.

³⁵⁶ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³⁵⁷ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/143; Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 499.

³⁵⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/836.

³⁵⁹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

başlanmıştır.³⁶⁰ Devletin gelişimi açısından kritik öneme sahip bu adımlardan dolayı Ebü'l-Muntasır, Midrârîler Devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul edilmiştir.³⁶¹

Ebü'l-Muntasır otuz dört yıl boyunca Midrârî Devleti'ni yönetmiştir. 208/824-825 yılında vefat edinceye dek bu görevini sürdürmüştür.³⁶² Vefat etmesi üzerine onun yerine oğlu Ebû Mâlik el-Muntasır b. Elyesa' getirilmiştir.³⁶³

2.6. Ebû Mâlik el-Muntasır (Midrâr) b. Elyesa' b. Ebü'l-Kâsım (208-253/824-867)

Ebü Mâlik, babası Ebü'l-Muntasır'ın ölümü üzerine Midrârî Devlet'ini yönetmeye başlamıştır.³⁶⁴ O, "Ebû Mâlik" isminden daha çok "Midrâr" adıyla bilinmiştir.³⁶⁵ Hatta hanedanlığa onun isminden ötürü Midrârî verildiği yorumu yapılmış³⁶⁶ ve Midrârî emirlerinin atası olarak anılmıştır.³⁶⁷ Onun için kullanılan diğer bir isim de "el-Muntasır" ismi olmuştur.³⁶⁸

Bu dönemde Midrârî Devleti'nin İbâdî Rüstemîler Devleti ile ilişkileri dikkat çekmektedir. Önceki sayfada belirtildiği gibi Ebü'l-Muntasır, Midrâr'ı Rüstemîler'in imamı Abdurrâhman b. Rüstem'in kızı Erva ile evlendirmişti. Bu adım ile iki devlet arasında gelişen sevgi ve dostluğa dayalı ilişkiler Midrâr'ın döneminde de devam ettirilmiştir. Bu ilişkilerin bir neticesi olarak birçok İbâdî, Midrârî sınırları içerisinde ikamet etmeye başlamıştır. Hatta o dönemde yaşamış olan Rüstemî devri tarihçisi İbnü's-Sağîr Rüstemi İmâmı Ebü'l-Yakzân döneminde Sicilmâse'de oturan İbâdîler'in zekâtlarını gereken yerlere dağıtması adına Ebû Ubeyde el-A'rec ismindeki Tahert'te

³⁶⁰ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125; Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârîdes", 32/5009.

³⁶¹ Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 498.

³⁶² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/536; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³⁶³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/143; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³⁶⁴ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125. İbnü'l-Esir, onun Ebü'l-Muntasır'ın oğlu değil de kardeşi olduğunu söylemektedir. Fakat diğer kaynakların bu konuda ihtilaf etmemesi İbnü'l-Esir'in yanıldığını göstermektedir. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 1997, 5/536.

³⁶⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/536; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

³⁶⁶ Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârîdes", 32/5006.

³⁶⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, 2002, 7/195.

³⁶⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

sevilen bir âlime ulaştırdıklarını aktarmaktadır.³⁶⁹ Bu güçlü ilişkiler sonucunda çok sayıda Sufî de Rüstemî Devleti sınırları içerisinde yaşamıştır.³⁷⁰

Ebû Mâlik el-Muntasır dönemindeki önemli diğer bir husus iki oğlu arasında meydana gelen taht kavgalarıdır. Onun Meymûn isminde iki oğlu bulunmaktaydı. Bunlardan biri Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Erva'dan diğeri ise öbür eşinden dünyaya gelmişti.³⁷¹ Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Erva'dan olan Meymûn, İbnü'r-Rüstemiyye adıyla bilinirken diğeri ise İbnü's-Sakıyye(Takıyye) diye isimlendirilmiştir.³⁷² İki oğlu da Midrârî Devleti'nin bir sonraki imamı olmayı istemekteydi. Bu konuda aralarında meydana gelen anlaşmazlık taht kavgalarına neden olmuş ve üç yıl boyunca Midrârî tahtı için mücadele etmişlerdir.³⁷³

Sicilmâse halkı bu taht kavgalarından rahatsız görünmektedir. Bu kavganın bir an önce bitirilmesini istemekteydi. Bu amaçla 224/838-839 senesinde Midrâr ile görüşen halk onunla bir anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşma gereği İbnü'r-Rüstemiyye desteklenecek ve İbnü's-Sakıyye ise şehir dışına sürülecekti. Midrâr bu konuda halk ile ittifak etmiştir. Bu kararın taht kavgalarını sonlandıracağına inanarak Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Erva'dan olan oğlu Meymûn İbnü'r-Rüstemiyye'den yana tavır almış ve onu desteklemiştir.³⁷⁴ Birlikte hareket ederek İbnü's-Sakıyye'ye karşı üstünlük sağlamışlardır. İbnü's-Sakıyye'yi Sicilmâse şehrinden çıkarmış şehir dışına sürgün etmişlerdir.³⁷⁵

İbnü's-Sakıyye sürgün edildikten belli bir süre sonra İbnü'r-Rüstemiyye'nin taht sevdası babasına karşı harekette bulunmasına sebep olmuştur. İbnü'r-Rüstemiyye babası Midrâr'ı tahttan indirerek onun yerine geçmiştir.³⁷⁶ Tahtı ele geçirince babasından gelebilecek herhangi bir tehlike ile karşılaşmamak için babasını şehir

³⁶⁹ el-Malikî İbnü's-Sağır, *Ahbârü'l-eimmeti'r-Rüstemiyyin*, thk. Muhammed Nâsır - İbrâhim Behhâz (Beyrut: Daru'l Garbi'l İslâmî, 1985), 84-85; Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 193.

³⁷⁰ Harîrî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 208.

³⁷¹ Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

³⁷² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/839; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/143; Abdülhamid, *Tarihü'l-Mağribi'l-Arabî*, 2/415.

³⁷³ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/143; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125; Salim, *Tarihü'l-Mağrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 502.

³⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/61; Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârides", 32/5010.

³⁷⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/239.

³⁷⁶ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/143.

merkezinden uzaklaştırmayı düşünmüştür. Bu amaçla babası ve annesini Sicilmâse'nin bir köyüne göndermiştir.³⁷⁷

Daha önce İbnü'r-Rüstemiyye'yi destekleyen Midrârî halkı, İbnü'r-Rüstemiyye'nin babasına karşı bu tutumu üzerine fikir değiştirmiştir. Onun babasını tahttan indirmesini kabullenmeyen halk bu defa onu tahttan indirmiştir.³⁷⁸ Onun yerine ise daha önce Sicilmâse şehrinden sürgün edilen İbnü's-Sakıyye'yi getirmek istemişlerdir. Bu düşüncelerini İbnü's-Sakıyye'ye bildirdiklerinde daha önceki tutumundan dolayı babasından çekinmiş ve bu teklif karşısında çekimser davranmıştır. İbnü's-Sakıyye bu teklifi kabul etmeyince Midrârî halkı İbnü'r-Rüstemiyye'nin köye gönderdiği babası Midrâr'ı tekrar emirliğe getirmiş, ona biat etmiştir.³⁷⁹

Midrâr kırk beş yıl boyunca Midrârî Devleti'ni yönetmiştir. Emirliğinin kırkbeşinci yılı olan 253/867 senesinde vefat etmiştir. O vefat ettikten sonra yerine oğlu İbnü's-Sakıyye geçmiştir.³⁸⁰

Bu dönem Midrârî Devleti'nde ilk defa iç karışıkların görüldüğü dönemdir. Midrâr iki oğlu arasında meydana gelen bu anlaşmazlıkların hanedanlığa zarar vereceğini öngörmüş ve bunu engelleyebilmek adına oğullarından birinden yana taraf tutmuşsa da bu bir çözüm olmamıştır. İbnü'r-Rüstemiyye'nin kendisine karşı harekete geçmesinde de işlerin daha kötüye gitmemesi adına ona karşılık vermemiştir. İbnü'r-Rüstemiyye'ye karşı direnmeye çalışması halinde daha büyük bir iç karışıklık meydana gelebilirdi. Onun bu tavırları devletin geleceğini öncelediğini göstermektedir. Ayrıca bu dönemdeki taht kavgalarında Midrâr ve oğullarından farklı bir ismin düşünülmemesi Midrârî Devleti'nde yöneticiliğin toplumun en bilgini ve dindarına layık olması babadan oğula dönüşmesinin halk tarafından kabullendiğini göstermektedir.

³⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/61.

³⁷⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173.

³⁷⁹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/239.

³⁸⁰ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173. İbnü'l-Hatîb ve Selâvî, İbnü'r-Rüstemiyye'nin babasını tahttan uzaklaştırmasından sonra İbnü's-Sakıyye'nin halk tarafından emirliğe getirildiğini ve Midrâr'ın vefat ettiği 253/867 senesinde İbnü's-Sakıyye'nin tahta oturduğunu ifade etmektedir. Bk. İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/143; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

2.7. Meymûn b. Sakıyye b. Midrâr b. Elyesa‘ b. Ebi’l-Kâsım (253-263/867-876)

Babası Midrâr’ın ölümü üzerine Sicilmâse halkı tarafından Midrârî Devleti’nin yeni imamı olarak tayin edilmiştir. Daha çok İbnü’s-Sakıyye ismi ile bilinse de ona “el-Emir” de denilmekteydi.³⁸¹ Yukarıda ifade edildiği üzere babası Midrâr döneminde kardeşi ile arasında taht kavgaları gerçekleşmişti. Bu taht kavgalarında babası Midrâr olayları sonlandırabilmek kastıyla kardeşi İbnü’r-Rüstemiyye’yi veliaht tayin etmişti. Bunun üzerine Sicilmâse’den sürgün edilerek uzaklaştırılmıştı. Sicilmâse halkı da onun sürülmesine destek vermişti. Fakat daha sonra İbnü’r-Rüstemiyye’nin babasını kendisine itaat ettirmeye zorlamasıyla birlikte halk tekrar İbnü’s-Sakıyye’yi tahta oturtmak istemişti.³⁸² Bu gelişme halkın başta İbnü’r-Rüstemiyye ile ittifak kurmasının sebebinin iç çatışmaları bitirmek olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbnü’s-Sakıyye’yi bir yanlışı veya eksiğinden ötürü desteklemiş olsalardı tekrar ona itaat etmek istemezlerdi. Aynı şekilde bu olayları bitirmek için başlangıçta İbnü’r-Rüstemiyye’nin desteklenmesi olası bir Rüstemî etkisini akla getirirse de Rüstemîler’in bu olaya bir dahli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira eğer Rüstemîler’in bir müdahalesi söz konusu olsaydı bu İbnü’r-Rüstemiyye’nin imamlıktan uzaklaştırılıp, İbnü’s-Sakıyye’ye biat etme konusundada bu müdahale gerçekleşecekti. Fakat kaynaklarda bu yönde bir bilginin yer almaması Rüstemîler’in bu olaya bir müdahalesinin olmadığını göstermektedir.³⁸³ Kaynaklar iki kardeşin yaşları konusunda bizlere bir bilgi vermemekle birlikte İbnü’r-Rüstemiyye’nin yaşça büyük olabileceği ihtimali akla gelmekte ve bundan ötürü ona öncelik verilmiş olabileceği düşünülmektedir.

İbnü’s-Sakıyye’nin imamlık süreci hakkında kaynaklar fazla bilgi vermemektedir. Onun imam seçilmesiyle iç çekişmeler sonlanmış ve bu dönemde güçlü bir yönetim sergilemiştir. İbnü’s-Sakıyye 263/876-877 yılında vefat edene kadar on yıl boyunca Midrârîler’i yönetmiştir.³⁸⁴

³⁸¹ İbnü’l-Haîb, *A ‘malü ‘l-a ‘lam*, 3/144; Selâvî, *Kitâbü ‘l-İstiksa*, 1/125.

³⁸² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve ‘l-memalik*, 2/839.

³⁸³ Paça, “Midrârîler (Benû Vasûl)”.

³⁸⁴ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve ‘l-memalik*, 2/839; İbn Haldun, *Kitâbü ‘l-İber*, 1981, 6/173; Selâvî, *Kitâbü ‘l-İstiksa*, 1/125.

2.8. Muhammed b. Meymûn b. Sakıyye b. Midrâr b. Elyesa‘ (263-270/876-883)

İbnü’s-Sakıyye 263/876 yılında vefat edince oğlu Muhammed b. Meymûn onun yerine geçmiştir. Muhammed b. Meymûn da imamlık sürecinde kendinden önceki Midrârî imamları gibi İbâdîler ile iyi ilişkiler içerisinde olmuş, kendisi de Sufriyye fırkasını bırakarak İbâdîliği benimsemiştir.³⁸⁵

Cesur ve atılgan bir karaktere sahip olan Muhammed b. Meymûn yayılmacı bir politika izlemiştir. Devletin sınırlarını Mağrib’in Sahra bölgesine doğru genişletmiştir. Sicilmâse şehrinin batısına düşen Tafilât şehrini fethederek ülke topraklarına katmıştır.³⁸⁶

Hakkında kaynaklarda farklı bir bilginin verilmediği Muhammed b. Meymûn yedi sene boyunca imamlık görevini sürdürmüştür. Gerçekleştirdiği fetih hareketlerinden ve Rüstemîler ile olan ilişkilerden hareketle onun döneminde devletin iç karışıklıklardan uzak bir dönem geçirdiği ve dış politikaya ağırlık verildiği anlaşılmaktadır.

Muhammed b. Meymûn imamlığının yedinci senesi olan 270/883 yılında vefat etmiştir. Vefatı üzerine amcası Elyesa‘ b. el-Muntasır, Midrârî Devleti’nin yeni imamı olmuştur.³⁸⁷

2.9. Elyesa‘ b. el-Muntasır b. Elyesa‘ b. Ebi’l-Kâsım (270-296/883-909)

Muhammed b. Meymûn’un vefat etmesi üzerine amcası Midrâr’ın diğer bir oğlu olan Elyesa‘ b. el-Muntasır’a imam olarak biat edilmiştir.³⁸⁸ “İkinci Elyesa‘” olarak da bilinen Elyesa‘ b. el-Muntasır 270/883 yılının safer ayında kendisine biat edilmesiyle yeni Midrârî emiri olmuştur.³⁸⁹ Elyesa‘ b. el-Muntasır, Muhammed b. Meymûn’un yayılmacı dış politikasını devam ettirmek istemiştir. Bu amaçla

³⁸⁵ İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 6/173; Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksa*, 1/125.

³⁸⁶ İbnü’l-Hatîb, *A’malü’l-a’lam*, 3/144; İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 6/173; Harekât, “Midrârîler”, 30/14.

³⁸⁷ İbnü’l-Hatîb, *A’malü’l-a’lam*, 3/144; İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 6/173; Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksa*, 1/125.

³⁸⁸ İbnü’l-Hatîb, *A’malü’l-a’lam*, 3/144; İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 6/173; Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksa*, 1/125; Di Tolla, “Midrâr (Banū) ou Midrârides”, 32/5011.

³⁸⁹ Zirikli, *el-A’lâm*, 2002, 7/196.

emirliğinde yaptığı ilk işlerden biri ordusunu güçlendirmek ve orduda birtakım düzenlemeler olmuştur. Bu düzenlemeleri yaptıktan sonra Sicilmâse yakınlarında bulunan ve Fas-Tilimsân şehirlerinin arasındaki bölgeye yerleşmiş olan Zenâte kabilesinin kolları ile savaşıma karar vermiştir. Medgare kolu üzerine yürümekteyken Medgare kabilesi Elyesa' ile savaşımdan çekinerek kendilerini korumak üzere Endülüs Emevîleri'ne yaklaşmıştır. Onların bu hareketi üzerine Elyesa' Endülüs Emevî Devleti ile çarpışmayı göze alamamış ve geri dönmüştür.³⁹⁰

Elyesa' b. el-Muntasır döneminin son yıllarında Midrârî Devleti tam bağımsızlığını kaybederek Fâtımî Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. İsmâilî dâîsi Ebû Abdullah eş-Şîî, Kuzey Afrika'da İsmâilî davetini yürütmekteydi.³⁹¹ Kuzey Afrikada taraftar bulmak amacıyla faaliyet gösterip özellikle Kutame kabilesi mensuplarından büyük bir destek elde etmişti.³⁹² Bulduğu taraftarlar ile bir ordu kurmuş ve Ağlebîler ile savaşılmaktaydı.³⁹³ Fâtımîler'in kurucusu ve ilk imamı olacak Ubeydullah el-Mehdî Abbâsî Devleti ile Ağlebîler tarafından aranan ve yakalanmak istenen bir durumdaydı. Ebû Abdullah eş-Şîî, Ubeydullah el-Mehdî'yi korumak amacıyla Kuzey Afrika'ya davet etmişti. Ubeydullah, bu davet üzerine oğlu Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî'yi ve bazı adamlarını yanına alarak Kuzey Afrika'ya doğru yola çıkmış ve yakalanmamak için bu yolculuk esnasında uğradığı şehirlere tüccar görünümünde girerek konaklamaktaydı.³⁹⁴

Ubeydullah el-Mehdî ve oğlu 292/905 yılında³⁹⁵ kılık değiştirerek tüccar görünümünde Sicilmâse şehrine girmişlerdir.³⁹⁶ Tanınmamak için kendisini ve oğlunu

³⁹⁰ İbnü'l-Hafîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/145; Harekât, "Midrârîler", 30/14-15.

³⁹¹ Philip Khuri Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 4/990.

³⁹² Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-e'imme ve ahbârihim*, 168-169.

³⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/591; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebbar, *el-Hulleti's-siyera*, thk. Hüseyin Münis (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1985), 1/191; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173.

³⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/589-590; Harekât, "Midrârîler", 30/15.

³⁹⁵ Harekât, "Midrârîler", 30/15.

³⁹⁶ Antakî, *Tarihü'l-Antakî*, 62-63; İbnü'l-Ebbar, *el-Hulleti's-siyera*, 1/191. Vercelânî, Ubeydullah el-Mehdî'nin Sicilmâse'ye gelişi konusunda anlattıkları diğer kaynaklarda aktarılan bilgilere göre farklılık arz etmektedir. O Mehdi'nin Sicilmâse'ye geliş nedeninin Midrârî emirinin onu davet etmesi ve ona Midrârî Devleti'nde bakanlık teklif etmesi olduğunu aktarmaktadır. Daha sonra yaşanan olaylara bakıldığında bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Zira bakanlık teklifinde bulunduğu bir kişinin bundan kısa bir süre sonra onun eliyle zindana atılması muhtemel görünmemektedir. Kitabın muhakkiki de bu cümleleri Fâtımî hareketinin ilk yıllarında devletin haritasın Ubeydullah el-Mehdî'nin seyahat rotasıyla genişletme arzusunun neticesinde orataya çıkan afaki bir görüş olduğu yorumunu yapmaktadır. Bk. Vercelânî, *Kitabu Siyerü'l-E'imme ve Ahbâruhüm*, 34. Vercelânî buna benzer gerçeklikten uzak bir

farklı isimlerle tanıtmıştır.³⁹⁷ Sicilmâse Emiri Elyesa' b. el-Muntasır ile görüşerek ona çeşitli hediyeler takdim etmiş³⁹⁸ ve onun sohbetini seven Elyesa' ile yakın bir ilişki kurmuştur.³⁹⁹ Belli bir süre Sicilmâse konaklayan Ubeydullah el-Mehdî'nin Sicilmâse'de olduğu haberi Ağlebîler ve Abbâsîler tarafından haber alınınca Ağlebî emiri ve Abbâsî halifesinden Elyesa' b. el-Muntasır'a mektuplar gönderilmiştir. Bu mektuplarda Elyesa'dan Ubeydullah el-Mehdî'yi ve oğlunu tutuklaması istenmiştir.⁴⁰⁰ Bu mektupları alan Elyesa' başta onları tutuklamak istememiştir. Fakat Abbâsî halifesi bu konuyla ilgili ikinci bir mektup gönderince Elyesa' onları yakalayıp hapsedmek zorunda kalmıştır.⁴⁰¹ Ubeydullah el-Mehdî'yi ve oğlunu tutuklarken onlara iyi muamelede bulunmuş ve sarayda Meryem bint Midrâr'ın odasının yanındaki bir odaya hapsedip⁴⁰² başlarına bir bekçi yerleştirmiştir.⁴⁰³

Ubeydullah el-Mehdî Sicilmâse'de tutukluymışken Ağlebîler ise savaşmakta olan Ebû Abdullah eş-Şîî, 296/909 yılının Ramazan ayında⁴⁰⁴ Ağlebîler'e karşı zafer elde ederek Ağlebî Devleti'ni yıkmıştır.⁴⁰⁵ Ağlebîler'i yenen Ebû Abdullah eş-Şîî, büyük

olay daha anlatmaktadır. Bu rivayete göre Mehdî' Sicilmâse'de iki katlı bir evde ikamet etmektedir. Alt katında oturan kişi bir gece rüyasında evinde uzanmış bir yılan görür. Ertesi gün üst katta Mehdî'yi ilim ile meşgul olurken gördüğünde rüyayı kendisinin gördüğünü anlatmadan anlatır ve Mehdî ona "Bu sadık bir rüyadır. Rüyadaki yılan doğunun ve batının meliki olacaktır" der. Bunun üzerine Mehdî'nin elini öper ve kendisine efendim, mevlam der. Mehdî neden bunu yaptığını sorduğunda ise "bu rüyayı gören benim ve bu evde ikimizden başkası oturmuyor, doğu ve batının meliki olacak kişi sensin" der. Ve bu olaydan sonra Mehdî'nin fıkıh, kıraat ve ilimde bilgin bir kimse olduğu Sicilmâse şehrine yayılır ve insanlar gelip ona sorularını sorar ve memnun oldukları cevapları alırlar. Ünü arttıkça sehrin emiri Elyesa' kendisini çağırır ve ona vezirlik verir. Elyesa'nın ölümünden sonra halk kendisine Midrârî emirliğine gelmesini teklif eder fakat bunu bazı endişelerinden dolayı kabul etmez. Bu rivayet de Mehdî'nin taraftarlarınca onun Fâtımî imamlığını meşrulaştırmak amacıyla uydurulmuş bir hikayeye benzemektedir. Bu rivayet Dercinî tarafından da aktarılmıştır. Bk. Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-e'imme ve ahhârihim*, 166-167; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân Temicârî Dercinî, *Kitâbu Tabakati'l-meşâih bi'l-Magrib*, thk. İbrâhim Tallay (y.y., 1974), 1/93.

³⁹⁷ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1993), 24/22.

³⁹⁸ Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-da've*, 165. Nu'mân b. Muhammed, Sicilmâse halkının Ubeydullah el-Mehdî'nin tavır ve tutumlarından onun bir tüccar olmadığını ve bir devlet yöneticisi olduğunu anladığını aktarmaktadır. Fakat Fâtımî tarihçisi olan yazarın bu sözleri Ubeydullah'ın yönetici karakterini ön plana çıkarmak için yanlı davranmış olabileceğini göz önünde bulundurarak bu bilgiye şüpheli yaklaşmıştır. bk. Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-da've*, 165.

³⁹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/589-590; İbn Haldun, *Kitâbü'l-Iber*, 1981, 4/45.

⁴⁰⁰ İbn Haldun, *Kitâbü'l-Iber*, 1981, 1/128; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

⁴⁰¹ Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî İbnü'd-Devadarî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer*, thk. Selahâddin el-Müneccid (Kahire: İsa el-Babi el-Halebî, 1961), 6/21.

⁴⁰² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/153; Zirikli, *el-A'lâm*, 2002, 7/196.

⁴⁰³ Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb fi fûmuni'l-edeb* (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 2003), 28/103.

⁴⁰⁴ İmâdüddîn İsmâîl b. Ali b. Mahmud b. Muhammed ibn Ömer b. Şahinşah b. Eyüb Ebû'l Fida, *el-Muhtasar fi ahhâri'l-beşer* (Mısır: el-Matbaatü'l Hüseyiniyyeti'l Mısıriyye, ts.), 2/65.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Ebbar, *el-Hulleti's-siyera*, 1/191.

bir orduyla Sicilmâse’de tutuklu bulunduğu haberini aldığı Ubeydullah el-Mehdî’yi kurtarmaya yönelmiştir.⁴⁰⁶ Kasap görünümündeki bir kişiyi et satmak niyetiyle Ubeydullah el-Mehdî’nin tutuklu olduğu yere göndererek elde ettiği zaferi Ubeydullah el-Mehdî’ye haber vermiştir.⁴⁰⁷ Mehdî’nin tutukluluğuna son vermek üzere Sicilmâse’ye yönelmiş olan Ebû Abdullah eş-Şîî, Tahert yakınlarından geçerken Tahert’te bulunan Şîîler, Vasılîler, Sufrîler ve Malikîler’in ileri gelenleri Ebû Abdullah ile görüşerek Rüstemî imamı Yakzân b. Muhammed’i şikâyet edip Yakzân’a karşı onu destekleyeceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine yönünü Tahert’e çeviren Ebû Abdullah eş-Şîî, Rüstemî imamı Yakzân’ı öldürerek Tahert’i ele geçirip Rüstemî Devleti’ne son vermiştir (296/909).⁴⁰⁸ Ebû Humeyd Devvâs b. Sûlat el-Luhey ve İbrahîm b. Muhammed el-Yemanî’yi Tahert’e yönetici olarak bırakıp aynı yılın Zilhicce ayının altıncı günü Sicilmase’ye doğru ilerlemiştir.⁴⁰⁹ Yolu üzerinde bulunan Berberî kabileler ona karşı koymaktan çekinerek onun itaatine girmişlerdir.⁴¹⁰

Ebû Abdullah eş-Şîî, Sicilmâse’ye yaklaşıncı buranın yöneticisi Elyesa‘ bu haberi aldığında hapisanede bulunan Ubeydullah el-Mehdî’yi çağırıp ona nesebi ve durumu hakkında sorular sorup onu sorgulamıştır. Onun Ebû Abdullah’ın yanına gitmeye niyeti olup olmadığını da öğrenmek ve bilgi edinmek istemişse de Ubeydullah el-Mehdî hayatında Ebû Abdullah’ı görmediğine ve onu tanımadığına dair yemin ederek kendisinin tacir olduğunu söylemiştir.⁴¹¹ Aynı şekilde oğlunu da farklı bir odaya alarak sorgulamış fakat herhangi bir bilgi edinememiştir.⁴¹² Ubeydullah el-Mehdî’nin öldürölmesinden çekinen Ebû Abdullah, Elyesa‘ya elçi ile mektup göndererek savaş için gelmediğini, savaşa girişmeye niyeti olmadığını, sadece onunla önemli bir meseleyi görüşmek istediğini ve kendisine karşı her zaman iyilikle muamele edeceğini söylemiştir. Ancak Elyesa‘ bu duruma öfkelenerek mektubu atmış ve gelen elçiyi öldürtmüştür. Muhtemelen Elyesa‘, Ebû Abdullah’tan gelen bu mesajın gerçekliğinin olmadığını düşünmüştür. Zira Ağlebîler ve Rüstemîler’in yıkılmasından

⁴⁰⁶ Nüveyrî, *Nihayetü’l-ereb fî fûnuni’l-edeb*, 28/99.

⁴⁰⁷ İbnü’l-Esir, *el-Kamil fî’t-tarih*, 1997, 6/591.

⁴⁰⁸ Vercelânî, *Kitabu Siyeri’l-e’imme ve ahbârihim*, 169-170; Dercinî, *Kitabu Tabakati’l-meşâih bi’l-Magrib*, 1/94; Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 149-150.

⁴⁰⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü’l-mugrib*, 1/153.

⁴¹⁰ Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi’d-da’ve*, 276; İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 3/454.

⁴¹¹ Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi’d-da’ve*, 277; Nüveyrî, *Nihayetü’l-ereb fî fûnuni’l-edeb*, 28/103.

⁴¹² Nüveyrî, *Nihayetü’l-ereb fî fûnuni’l-edeb*, 28/103.

haberdar olan Elyesa‘, Ebû Abdullah’ın savaşmadan geri dönmeyeceğini düşünmüş olmalıdır. Ebû Abdullah, Ubeydullah el-Mehdî’nin öldürülmesinden korktuğu için Ubeydullah el-Mehdî’den söz etmeksizin tekrar iltifatlarla dolu mektuplar göndermiş, ama Elyesa‘ yine gelen elçileri öldürmüştür. Bunun üzerine Ebû Abdullah Sicilmâse sınırına karargâh kurarak şehri kuşatmıştır. Elyesa‘a bu kuşatmaya karşılık vererek ordusunun üzerine yürümüştür. Çıkan savaş gün boyu devam etmiştir. Geceye kadar süren çarpışmada Elyesa‘ direnemeyeceğini anlayınca karanlıktan istifade ederek yakın adamları, aile efradı ve amca çocuklarıyla birlikte kaçmıştır. Ertesi gün Elyesa‘yı göremeyen Midrârî askerleri savaşmaktan vazgeçip teslim olmuşlardır. Bunun üzerine Sicilmâse’yi ele geçiren Ebû Abdullah, Ubeydullah el-Mehdî ve oğlunu bulunduğu hapisten çıkartmış ve Elyesa‘nın yakalanması için aranması emrini vermiştir.⁴¹³ Sicilmâse şehri Ebû Abdullah’ın askerleri tarafından yağmalanmış ve ateşe verilmiştir.⁴¹⁴

Ebû Abdullah, 296/909 yılının Zilhicce ayının yedinci gününde Ubeydullah el-Mehdî’yi hapisten çıkardıktan sonra insanlara seslenerek: “O benim çağrımın, davamın sahibidir” deyip ve onu “emîrül mü’minîn” olarak selamlamış⁴¹⁵ ve Ubeydullah el-Mehdî’nin imamlığı burada ilan edilmiştir.⁴¹⁶ İlk Fâtımî imamı olan Ubeydullah el-Mehdî’ye ilk biatlar Sicilmâse’de yapılmıştır.⁴¹⁷

297/910 yılının Muharrem ayının başında Benî Hâlid ismiyle bilinen Berberî bir kavim Elyesa‘ya ihanet ederek kendilerine eman vermesi karşılığında Elyesa‘yı Ebû Abdullah eş-Şîî’ye teslim etmişlerdir.⁴¹⁸ Diğer bir rivayete göre ise Ebû Abdullah eş-Şîî’nin Elyesa‘yı bulmak için görevlendirdiği askerler onlara yetişerek Elyesa‘ ve yanındakileri yakalayıp Sicilmâse’ye getirmişlerdir. Ebû Abdullah eş-Şîî, Elyesa‘nın

⁴¹³ Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi’-d-da’ve*, 278-280; İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-tarih*, 1997, 6/597-598. Zehebî aktardığı bir rivayette Ebû Abdullah eş-Şîî’nin Sicilmâse’ye gelişi esnasında Elyesa‘nın hapse giderek burada bulunan Mehdi’yi öldürdüğünü ve kaçtığını, Ebû Abdullah’ın hapiste birini ölü olarak bulduğunu ve ordusundan Mehdi’yi tanıyan birinin bu kişinin Mehdi olduğunu söylediğini aktarır. Ardından bu rivayetin doğru olmadığını ifade eder. bk. Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, 1993, 24/24. Aynı rivayet farklı kaynaklarda da aktarılmaktadır. Bk. Ebû’l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü’l-İmad, *Şezeratü’z-zeheb fi ahbari men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnâûd - Mahmûd Arnâûd (Beyrut: Darû İbn Kesir, 1986), 4/115-116.

⁴¹⁴ İbn İzarî, *el-Beyânü’l-mugrib*, 1/153.

⁴¹⁵ İbn Tagriberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, 1932, 3/166.

⁴¹⁶ Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi’-d-da’ve*, 279; Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 4/990.

⁴¹⁷ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, 1993, 22/28.

⁴¹⁸ İbn İzarî, *el-Beyânü’l-mugrib*, 1/154.

kırbaç ile dövülmesini emretmiş ve kırbaçlanmıştır. Elyesa‘ ve ailesinin mal varlığına el konulmuş⁴¹⁹ ve yanındakilerle birlikte öldürülmüştür.⁴²⁰

Elyesa‘nın ölümü hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre Ebû Abdullah eş-Şîi, Elyesa‘yı öldürmemiş Sicilmâse’den ayrılırken onu ve ailesini zincirleyerek yanında götürmüştür. Elyesa‘ yolda ağır bir şekilde hastalanmışken öldürülmesi emredilmiş ve öldürülmüştür.⁴²¹ Aktarılan bir diğer rivayete göre ise Ubeydullah el-Mehdî’nin oğlu aracılığı sayesinde Elyesa‘ öldürülmemiş ve hapsedilmiştir. Hapiste iken ölüm orucunda açlıktan vefat etmiştir.⁴²² Bu rivayet ülkemizde onu ile ilgili yapılan çalışmalarda da aktarılmıştır.⁴²³ Fakat yapılan kaynak taramasında Fâtımî tarihçisi İdrîs İmâdüddin’in “*Uyuni’l-ahbar*” isimli eserinin dışındaki diğer kaynaklarda Elyesa‘nın Ebû Abdullah eş-Şîi tarafından öldürüldüğü bilgisi ile karşılaşılmıştır.⁴²⁴ Araştırılan dönemde yaşamış olan Nu‘mân b. Muhammed ve o döneme yakın olan İbnü’l-Hâtib, el-Antâkî ve İbn Haldûn gibi müelliflerin aktardığı bilgiler daha doğru görülmektedir. Bu hususlardan hareketle Elyesa‘nın Ebû Abdûllah eş-Şîi tarafından öldürüldüğünü söylemek doğru olacaktır.

Elyesa‘ hakkındaki farklı diğer bir rivayet ise onun son Midrârî emiri olduğu şeklindeki rivayettir.⁴²⁵ es-Safedî’nin (öl. 764/1363) aktardığı bu rivayet diğer kaynaklardaki bilgilerle çelişmektedir. Bu sebeple bu bilgini doğru olmadığı söylenebilir. Elyesa‘nın öldürülmesiyle devletin tam bağımsızlığını yitirmesinden ötürü Elyesa‘, es-Safedî tarafından son Midrârî emiri olarak nitelendirilmiş olabilir.

⁴¹⁹ Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi’d-da’ve*, 281.

⁴²⁰ Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi’d-da’ve*, 281; Antakî, *Tarihü’l-Antakî*, 64-65; İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 3/455; Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksa*, 1/126. Başka bir rivayette ise Elyesa‘nın yakalanması ve kırbaçlanarak öldürülmesi emrini veren kişinin Ubeydullah el-Mehdî olduğu söylenmiştir. bk. Nüveyrî, *Nihayetü’l-ereb fî fununi’l-edeb*, 28/104-105.

⁴²¹ İbn İzarî, *el-Beyânü’l-mugrib*, 1/155-156.

⁴²² İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh el-Kureşî Ali İmâdüddin, *Tarihü’l-hulefai’l-fatımiyyin bi’l-magrib : el-kismü’l-has min kitâbi uyuni’l-ahbar.*, thk. Muhammed el-Ya‘lâvî (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1985), 162.

⁴²³ Harekât, “Midrârîler”, 30/15; Paça, “Midrârîler (Benû Vasûl)”; Ay, *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika’da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)*, 53.

⁴²⁴ Nu‘mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi’d-da’ve*, 281; İbnü’l-Hâtib, *A’malü’l-a’lam*, 3/145; İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 3/455; Ebû Ali Liyun (Afrikalı Leon) Vezzan Hasan b. Muhammed Zeyyati Hasan el-Vezzan, *Vasfu İfrikıyye*, thk. Muhammed Hacci (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1983), 2/86; Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksa*, 1/126.

⁴²⁵ Ebü’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vafi bi’l-vefeyat*, thk. Ahmed el-Arnaud - Türkî Mustafa (Beyrut: Dârü İhyai’t-Türas, 2000), 12/203.

Ebû Abdullah eş-Şîî kırk gün Sicilmâse şehrinde kaldıktan sonra⁴²⁶ Kutâme kabilesinden İbrâhim b. Gâlib el-Mezâtî'yi⁴²⁷ Sicilmâse'de vali olarak tayin etmiş ve yanında Kutâmeliler'den bin kişilik bir atlı muhafız birliği bırakarak Sicilmâse'den ayrılmıştır.⁴²⁸

Ebû Abdullah eş-Şîî'nin Sicilmâse istilasını Midrârî Devleti'nin tam bağımsızlığını kaybetmesine yol açmıştır. Elyesa' b. el-Muntasır, Ağlebî ve Abbâsîler'in isteğine uygun davranarak Ubeydullah el-Mehdî'yi tutuklamış, fakat Sicilmâse işgal edildiğinde Abbâsî Devleti, Midrârî Devleti'ne herhangi bir destek vermemiştir. Ebû Abdullah eş-Şîî'nin Sicilmâse istilasını Midrârî Devleti'nin tam bağımsızlığını kaybetmesine yol açmıştır. Midrârî Devlet'i bu gelişme neticesinde Fâtımî egemenliği altına girmiştir.

2.10. Vâsûl el-Feth b. Meymûn b. Midrâr (298-300/911-913)

Fâtımî ordusunu Sicilmâse'den ayrılmasıyla birlikte Midrârî liderleri devletin bağımsızlığını sağlamayı arzulamışlardır. Fâtımî ordusunun bin kişilik bir birlik gibi az sayıdaki askeri geride bırakması Midrârî liderlerinin bu isteğini gerçekleştirmeleri için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Liderler Sicilmâse halkının desteğini alarak 298/911 yılında Rebûlevvel ayının ilk pazartesi günü⁴²⁹ Fâtımîler'in atadığı Vali İbrâhim b. Gâlib el-Mezâtî'ye karşı ayaklanmışlardır. Vali'yi ve yanında bulunan Kutâmeliler'i öldürmüş ve Vâsûl el-Feth b. Meymûn b. Midrâr'a imam olarak biat etmişlerdir.⁴³⁰ Bu girişim ile Midrârî Devlet'i elli gün sonra tekrar bağımsızlığını elde etmiştir.⁴³¹

⁴²⁶ Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-da've*, 281; Zehebî, *Tarihü'l İslam*, 1993, 22/25; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 3/455. Antâkî, Ebû Abdullah eş-Şîî ve Ubeydullah el-Mehdî'nin yirmi gün Sicilmâse'de kaldıktan sonra ayrıldıklarını aktarmaktadır. bk. Antakî, *Tarihü'l-Antakî*, 64-65. Selâvî ise bu olayların 276/889 yılında gerçekleştiğini söylemektedir. Fakat bu tarihin diğer kaynaklarla çelişmesinden hareketle doğru olmadığı söylenebilir. Bk. Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴²⁷ İbn Haldûn bu valinin ismini İbrahim b. Gâlib el-Murassî olarak vermektedir. Dipnotta eserin farklı bir nüshasında ise İbrâhim b. Gâlib el-Mezâtî şeklinde olduğu söylenmektedir. Bk. İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173.

⁴²⁸ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/155; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173.

⁴²⁹ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156.

⁴³⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/145; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173.

⁴³¹ Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 502.

el-Vâsûl lakabı ile bilinen⁴³² el-Feth b. Meymûn b. Midrâr, Sufrîyye fırkasını terk ederek İbâdîliği seçmiştir.⁴³³ İbâdîliği seçmesi bölgedeki İbâdîler ile bağlantıda olduğuna işaret etmektedir. Kaynaklarda bu yönde açık bir bilgi bulunmasa da Rüstemî Devleti'nin yıkılması sonrasında bölgedeki İbâdîler'in onun yönetimi altında toplanmış olması muhtemel görünmektedir. Vâsûl el-Feth b. Meymûn'un Midrârî emirliği çok uzun sürmemiştir. İki yıl altı ay emirlik görevini yürütmüş ve 300/913 yılının Recep ayında⁴³⁴ emirliği devam etmekteyken vefat etmiştir. Vefat edince onun kardeşine biat edilmiştir.⁴³⁵

Midrârî halkının Fâtımî valisi ile askerlerini öldürmesi ve Fâtımî hâkimiyetini reddetmesine Fâtımîler tarafından herhangi bir karşılığın verilmediği görülmektedir. Kaynaklarda bu girişim sonucunda Fâtımîlerle herhangi bir savaştan bahsetmemektedir. Bu tarihlerde Ubeydullah el-Mehdî, Mısır'ı kuşatmış ve başarısız olduğu fetih denemeleri gerçekleştirmekteydi.⁴³⁶ Başarısız olması bu kuşatmada zorlandığını göstermektedir. Asker ihtiyacının olduğu böyle bir durumda ordusunu bölmek istememiş ve Sicilmâse'de gerçekleşen bu gelişmeleri görmezden gelmiş olmalıdır.

2.11. Ahmed b. Meymûn b. Midrâr (300-913/309-921)

Vâsûl el-Feth b. Meymûn vefat edince Midrârî halkı onun kardeşi olan Ahmed b. Meymûn etrafında birleşmiş ve ona biat etmişlerdir.⁴³⁷ Ahmed b. Meymûn yönetimi devraldığında devletin önemli sorunları üzerine eğilmiştir. Bu sorunların giderilmesiyle birlikte devlet önemli gelişim göstermiştir. Bu bigiyi aktaran kaynaklar, Ahmed b. Meymûn'un devletin önemli sorunlarını giderdiğini söylemekte fakat bu sorunların neler olduğu konusunda açıklama yapmamaktadır. Bu sorunların devletin bağımsızlığını yeniden kazanması ile bağlantılı olması muhtemeldir.⁴³⁸

⁴³² İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173.

⁴³³ Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴³⁴ Zirikli, *el-A'lâm*, 2002, 7/196.

⁴³⁵ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173.

⁴³⁶ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/229.

⁴³⁷ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴³⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146.

Ahmed b. Meymûn liderliğinde geçen dokuz senede meydana gelen gelişmeler Fâtımîler'in de dikkatini çekmiştir. 309/921 yılında⁴³⁹ Ubeydullah el-Mehdî ve Ebû Abdullah eş-Şîî, bölgedeki önemli valilerinden olan Kutâme kabilesinden Mesâle b. Habbûs el-Kutâmî'yi⁴⁴⁰ Sicilmâse üzerine göndermiştir. Mesâle bu emri alınca çoğunluğu Kutâme kabilesinden oluşan askerleriyle Sicilmâse üzerine yürümüştür.⁴⁴¹ Şehir kuşatma altına alındığında Ahmed b. Meymûn çok fazla direnememiştir. Mesâle b. Habbûs, Midrârî güçlerini aşarak şehri ele geçirmiştir. Ahmed b. Meymûn'u azledip tutklamış ve onun yerine amcasının oğlu Mu'tez b. Muhammed b. Sâvûr b. Midrâr'ı Fâtımîler'e bağlı kalması şartıyla Sicilmâse'ye vali olarak atamıştır.⁴⁴² İbnü'l-Hatîb'in verdiği bilgiye göre Mesâle b. Habbûs, Ahmed b. Meymûn'u öldürerek başını vücudundan ayırıp Ebû Abdullah eş-Şîî'ye göndermiştir.⁴⁴³

Fâtımî Valisi Mesâle b. Habbûs'un Sicilmâse şehrini işgal ettikten sonra devletin başına Midrârî hanedanından birini getirmesi dikkat çekmektedir. Bu durum Fâtımîler'in Sicilmâse halkının Midrârî hanedanından olmayan birinin emirliğini kabul etmediklerini anlamalarından kaynaklanmaktadır. Zira daha önceki valileri İbrâhim b. Gâlib, Sicilmâse'de kabul edilmemiş ve öldürülmüştür. Ayrıca daha önce de belirtildiği üzere Fâtımîler bu dönemde Sicilmâse'ye büyük bir ordu gönderecek durumda değildi. Bundan dolayı bir süre Midrârîler'i kontrol altında tutmak istemişlerdir. Midrârî hanedanından Fâtımîler'e sadık kalacak bir yönetici Fâtımîler'in bu isteği karşılamaktaydı.

2.12. Mu'tez b. Muhammed b. Sâvûr b. Midrâr (309-921/321-933)

el-Mu'tez künyesi⁴⁴⁴ ile bilinen Mu'tez b. Muhammed b. Sâvûr b. Midrâr⁴⁴⁵, 309/921 yılında Mesâle b. Habbûs'un Sicilmâse'yi işgal etmesi ile Sicilmâse

⁴³⁹ Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/166; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴⁴⁰ Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126. İbnü'l-Hatîb, onu 'Mesâle b. Habbûs es-Senhâcî' olarak tanıtmaktadır. Bk. İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146.

⁴⁴¹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173. İbn Haldun Mesâle b. Habbûs'un ordusundan Kutâme dışında Miknâse kabilesinden de askerlerin olduğunu söylemektedir. Bu askerlerin Şîî'liği benimseyen Miknâse'liler olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁴² İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/166; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴⁴³ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146.

⁴⁴⁴ Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/166; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴⁴⁵ İsmi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Kalkaşendî onu "el-Mu'tez b. Muhammed b. Yâdan b. Midrâr" olarak zikretmektedir. Selâvî ise onun isminin "Muhammed b. Besâdir b. Midrâr"

yöneticiliğine getirilmiş ve Fâtımîlere bağlı kalacağı sözünü vermiştir. Bu gelişme ile birlikte Midrârî Devleti bağımsızlığını tekrar kaybederek Fâtımî himayesine girmiştir.⁴⁴⁶

Yöneticilik süreci hakkında kaynakların sessiz kaldığı Mu'tez b. Muhammed on iki yıl boyunca Midrârî Devleti'ni yönetmiştir.⁴⁴⁷ Yöneticiliği boyunca Fâtımîler'e bağlı kalmıştır. Fâtımîlerin isteğine uygun olarak baskıya dayalı sert bir yönetim sergilemiştir.⁴⁴⁸ Böylece Midrârî liderlerinin Fâtımî egemenliğini tehdit edecek herhangi bir faaliyetle bulunmaları engellenmek istenmiştir.

Mu'tez b. Muhammed yöneticiliğinin on ikinci senesi olan 321/933 yılında vefat etmiştir. Onun vefatıyla birlikte yerine oğlu Muhammed b. Mu'tez geçmiştir.⁴⁴⁹

2.13. Ebü'l-Muntasır Muhammed b. Mu'tez b. Sâvûr b. Midrâr (321-933/331-943)

Babası Mu'tez b. Muhammed'in vefat etmesi üzerine 321/933 yılında Fâtımî imamı Ubeydullah el-Mehdî tarafından Midrârî emirliğine atanmıştır.⁴⁵⁰ Daha çok Ebü'l-Muntasır künyesi ile bilinmiştir.⁴⁵¹ O da babası gibi emirliği boyunca Fâtımîler'e bağlı kalmıştır. On yıl boyunca Midrârî Devleti'ni yöneten Mu'tez b. Muhammed 331/943 yılında vefat etmiştir.⁴⁵²

olduğunu aktarmaktadır. Bk. Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/166; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126. TDV İslam Ansiklopedisinde bulunan "Midrârîler" maddesinde ise ismi "Muhammed b. Sârû" olarak belirtilmiştir. Bk. Harekât, "Midrârîler", 30/15.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/166.

⁴⁴⁷ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/147.

⁴⁴⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/147; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/167.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/147.

⁴⁵¹ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/147; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/167; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴⁵² İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/147; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126; Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârides", 32/5013.

2.14. el-Muntasır Semkû b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Sâvûr b. Midrâr (331/943)

Muhammed b. Mu'tez 331/943 yılında vefat ettiğinde onun soyundan yönetime gelebilecek tek kişi on üç yaşındaki oğlu el-Muntasır Semkû b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Sâvûr b. Midrâr idi. Henüz küçük bir yaşta olmasına rağmen Midrârî emirliğine geldi. Fakat onun yönetime getirilmesinde büyükannesi etkili olmuştur. Hatta devletin önemli kararlarını da onun yerine büyükannesi vermiş ve devlet işlerini idare etmeye başlamıştır. Fakat bu durum Midrârî liderleri arasında tartışılmaya başlanmıştır. Büyükannesi tarafından yönlendirilen reşit olmayan bir çocuğun devleti yönetmesi kabul edilmemiştir. Yöneticiliğin ikinci ayında amcasının oğlu Muhammed b. Feth ona yönelik bir isyan başlatarak onu tahttan uzaklaştırmış ve onun yerine geçmiştir. Böylece o hem Midrârî Devleti'nin reşit olmayan yöneticisi hem de yönetimi en kısa süren emiri olarak kayıtlara geçmiştir.⁴⁵³

2.15. eş-Şâkir (Billâh) Lillâh Muhammed b. el-Feth b. Meymûn b. Midrâr (331-943/347-958)

İbn Vasûl ismiyle bilinen Muhammed b. el-Feth'in amcasının oğlu el-Muntasır Semkû'ya karşı harekete geçerek onu azledip onun yerine geçmesindeki sebeplere bakıldığında babaannesi tarafından yönlendirilen çocuk yaştaki bir yöneticinin varlığından rahatsız olması görünmektedir. Midrârî halkının da bu harekete bir tepki göstermemesi halkın da bir çocuk yerine otorite sahibi bir yönetici arzuladığını göstermektedir. Bu yönden halkın da bu girişime destek verdiğini söyleyebiliriz. Zira daha önce de anlatıldığı gibi Midrârî halkı yöneticiliğini onaylamadığı kişileri azledip onun yerine istedikleri isimleri getirmişlerdi. Ayrıca Muhammed b. Feth, Midrârî Devleti'ni Fâtımî egemenliğinden kurtarmak istemekteydi. Fâtımîlere bağlı çocuk yaştaki bir yöneticinin zayıf otoritesi bu isteği gerçekleştirmek için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Ve Muhammed b. Feth, gerçekleştirdiği bir harekât ile Midrârî tahtını ele geçirmiş, Fâtımîler'in çıkarlarına aykırı hareket etmeye başlamıştır.⁴⁵⁴

⁴⁵³ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/147; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173-174; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/167; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126; Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârides", 32/5013.

⁴⁵⁴ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 388.

Muhammed b. Feth yöneticiliğinde halka karşı güzel davranışlarıyla bilinmiştir. Adil bir yöneticilik sergilemiştir.⁴⁵⁵ Bu yönetim anlayışının devlet gelişimine olumlu yansımaları olmuştur. Midrârî Devlet'i onun döneminde bir refah ve barış dönemi yaşamıştır. Sicilmâse şehrinin coğrafi konumu değerlendirilmiş ve Kayrevan kadar önemli bir büyük şehir haline getirilmiştir.⁴⁵⁶

Midrârî halkının Muhammed b. el-Feth'ten oldukça memnun olduğu görülmektedir. Onun dönemindeki iyi gelişmelerden ötürü ona "Emirü'l-Mü'minîn Şâkir Lillâh" ünvanı verilmiştir.⁴⁵⁷ Bu gelişmelerin Fâtımîler tarafından öfkeyle karşılandığı görülmektedir. Dönemin tanığı Fâtımî tarihçisi Nu'mân b. Muhammed "*el-Mecâlis ve'l müsâyerât*" isimli eserinde Muhammed b. el-Feth'ten bahsederken ona lanet okuyarak cümleye başlamakta ve sözlerinin devamında onun Sicilmâse'de "Şakirullah" olarak isimlendirildiğini fakat aslında "Kafirullah" olarak isimlendirilmesi gerektiğini söyler.⁴⁵⁸ Bu ifadeler Fâtımî Devleti'nde Midrârîler'e olan bakışın, onlara karşı olan tavrın ne olduğu hakkında fikir vermektedir.

Muhammed b. el-Feth'in olumlu politikaları neticesinde devletin ekonomisinde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Midrârî Devleti'nin ilk defa para bastırılmıştır. Muhammed b. el-Feth'in bastırdığı bu altın sikkelerin üzerinde onun künyesi ve ismi yer almaktaydı. Bu sikkeler ona nispetle "Şakiriyye" olarak isimlendirilmiştir.⁴⁵⁹

Muhammed b. el-Feth döneminde devletin dış politikasında da değişikliğe gidildiği görülmektedir. Onun dönemi Kuzey Afrika'da Endülüs Emevî Devleti ile Fâtımîler arasında iktidar mücadelelerinin yaşanmaktaydı. Midrârî Devleti de yaşanan bu güç çekişmelerinden etkilenmiştir. Endülüs Emevî Hükümdarı III. Abdurrahman bölgedeki Berberîler'i destekleyerek bölgede Fâtımîler'e karşı önemli bir güç elde etmişti. Fâtımî egemenliğinden kurtulmak isteyen Midrârî Devleti de bu süreçte Endülüs Emevîleri'ne yakın bir politika izlemiştir. Muhammed b. el-Feth'in emirliğe gelmeden önce de Endülüs Emevî yöneticileri ile dostane ilişkiler kurmuştur. 327/939

⁴⁵⁵ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 214; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴⁵⁶ Di Tolla, "Midrâr (Banû) ou Midrârîdes", 32/5013.

⁴⁵⁷ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/223.

⁴⁵⁸ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 388.

⁴⁵⁹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/223; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

yılında Endülüs'te Müslümanlarla Asturia-Leon kuvvetleri arasında yaşanan Simancas savaşına katılan Muhammed b. el-Feth'in bu savaşta Endülüs Emevî yöneticileri ile yakın ilişkiler kurduğu yorumları yapılmıştır.⁴⁶⁰ Muhammed b. el-Feth, Midrârî emirliğine geldiğinde de Endülüs Emevî Devleti ile dostane ilişkileri devam ettirmiştir. Kendi dönemine kadar olan Midrârî yöneticilerinin geneli Hâricîliğin Sufî veya İbâdî fırkalarından birini benimserken, o Mâlikîlik mezhebini benimseyerek Hâricîlik dışındaki bir mezhebi benimseyen ilk Midrârî yöneticisi olmuştur.⁴⁶¹ Muhammed b. el-Feth'in hem Ehl-i sünnet itikadına bağlı bir mezhebi benimsemesi hem de Fâtımî karşıtı politikaları onu dönemin önemli bir gücü Abbâsîler ile yakınlaştırmıştır. Yöneticiliğinde Abbâsî Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde olmuştur.⁴⁶²

Muhammed b. el-Feth döneminde Sicilmâse şehrine uğrayan İslam coğrafyacısı İbn Havkal'ın şehir hakkındaki paylaşımları Midrârî Devleti'nin bu dönemde yaşadığı gelişim açısından önem arz etmektedir. 340/951 yılında Sicilmâse'ye uğradığını ifade eden İbn Havkal, Sicilmâse şehrinin bir ticaret merkezi haline geldiğini, halkının zenginlik ve rahatlık içerisinde yaşadığını söylemektedir. Midrârî Devleti bu süreçte Bilâdüssûdan'ın batısına giden ticaret yolunu da içine alan güney ticaret yollarının idaresini ellerine geçirmişlerdir.⁴⁶³ İfrîkıyye, Fas, Endülüs, Sûs, Ağmât ve diğer merkezlerle Batı Sudan ülkeleri arasında Sicilmâse üzerinden gerçekleştirilen kervan ticaretinden ve diğer vergilerden elde edilen kazanç 400.000 dinara ulaşmıştır. Bu miktar Mağrib'in tamamından toplanan verginin yarısına tekabül etmekteydi. İbn Havkal, Sicilmâse şehrinde karşılaştığı Muhammed b. Ali isimindeki bir tüccarın elinde 42.000 dinarlık bir çek gördüğünü ve doğuda bu miktarda bir çekin benzerini görmediğini hatta daha sonra Irak, Fars ve Horasan gibi yerlerde bunu anlattığında insanların bu miktarı enteresan bulduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Sicilmâse ve amilliklerinin vergisinin toplanmasının üç ila beş günü bulduğunu ifade

⁴⁶⁰ Evariste Levi-Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane : la conquete et l'Emirat Hispano-Umayyade : (710-912)*. (Paris: Editions Maisonneuve Larose, 1950), 1/52; Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârîdes", 32/5013-5014; Harekât, "Midrârîler", 30/15.

⁴⁶¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴⁶² Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 214; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁴⁶³ TDV İslam Ansiklopedisi'nin "Midrârîler" maddesinde bunun Mu'tez b. Muhammed ve oğlu Muhammed b. Mu'tez döneminde gerçekleştiğini söylemektedir. Fakat İbn Havkal'ın verdiği 340/951 yılı Muhammed b. el-Feth dönemine denk gelmektedir. Bk. Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdadî İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021), 94; Harekât, "Midrârîler", 30/15.

etmektedir. Şehrin ticaret dışında ilim yönünden de iyi bir durumda olduğunu bildirmektedir. O Sicilmâse halkı hakkında “Mağrib’te oradan daha fazla âlimleri doğru, halkı ilim ve ilim ehliyle kaynaşan, ruhları geniş ve yüksek bir yer görmedim.” cümlelerini kullanmaktadır.⁴⁶⁴ Bu cümlelerin biraz abartı içerdiği anlaşılmakla birlikte şehir halkının ilim ile meşgul olduğunu ve ilimde iyi bir noktada bulunduklarını göstermektedir.

Muhammed b. el-Feth döneminde bazı Midrârî Devleti’ndeki bu gelişmelerin civarda bulunan Berberî kabilelerinin çıkarlarına ters düştüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca Midrârîler’in faaliyetlerinden rahatsız olan Fâtımî Devleti, Midrârîler’in ilerleyişini zayıflatmak amacıyla çevredeki kabileleri Midrârîler’e karşı kıskırtmıştır. Bu nedenlerle Midrârîler’le bölgedeki diğer kabileler arasında zaman zaman çatışmalar meydana gelmiştir.⁴⁶⁵ İbn Havkal 340/951 senesinde Sicilmâse’ye uğradığında Muhammed b. el-Feth’in devletin bünyesindeki Berberîler’i, Berberî kabilelerden olan Bergâvata kabilesine karşı savaşa çağırdığını gördüğünü fakat Berberîler’in onun hilelerinden çekindiğinden onun davetine karşılık vermediğini bildirmektedir.⁴⁶⁶

Fâtımîler bölgedeki üçüncü odakları destekleyerek Midrârîler’i zayıflatmaya çalışmışlarsa da Midrârî Emiri Muhammed b. el-Feth halkın desteğini edinerek sağlam bir otorite tesis etmişti. Daha önce zayıflatılmış bir devletin tekrar güçlenmesi Fâtımîler’in emellerine ters düşmekteydi. O dönemde yaşamış Fâtımî tarihçisi Nu‘mân b. Muhammed’in Muhammed b. el-Feth’ten bahsederken kullandığı “yaptıklarında ısrarcı olması, ileri gitmesi ve haddi aşması” gibi ifadeler onun Fâtımîler tarafından bir kaç defa uyarıldığını fakat geri adım atmadığını düşündürmektedir.⁴⁶⁷

Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh, Midrârî Devleti’ni on altı yıl⁴⁶⁸ boyunca yöneten Muhammed b. el-Feth’i kendisine itaat ettiremeyince 347/958 yılında meşhur kumandanlarından Cevher es-Sıkillî’yi Senhâce ve Kutâme kabilelerinin desteklediği bir ordu ile birlikte Sicilmâse üzerine göndermiştir.⁴⁶⁹ Cevher, Sicilmâse şehrine

⁴⁶⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 66, 94.

⁴⁶⁵ Nu‘mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve’l-müsâyerât*, 214.

⁴⁶⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 94.

⁴⁶⁷ Nu‘mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve’l-müsâyerât*, 388.

⁴⁶⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-tarih*, 1997, 7/223.

⁴⁶⁹ Nu‘mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve’l-müsâyerât*, 388; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve’l-memalik*, 2/840; İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-tarih*, 1997, 7/222-223; İbn Haldun, *Kitâbü’l-İber*, 1981, 6/174; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmü’z-zâhire*, 1932, 4/70; Selâvî, *Kitâbü’l-İstiksa*, 1/126.

yaklaştığında önce halkı Muhammed b. el-Feth'e karşı kışkırtarak onu savaşmadan ele geçirmeyi planlamıştır. Bu amaçla şehir halkının önde gelenlerine mektup göndererek mesajında emirlerini indirerek onu yakalamalarını istemiştir. Şayet bunları yaparlarsa onların emniyette olacaklarını, onlara iyi davranacaklarını ifade etmiş ve yaptıkları hataları affedeceklerini iletmiştir. Bu mesajı alan Sicilmâse halkı Cevher'in istediklerini yapmamış ve emirlerinin yanında durmuşlardır.⁴⁷⁰ Bunun üzerine Midrârî güçleri ile Cevher'in ordusu başlayan savaş Cevher'in zaferiyle sonuçlanmıştır. Muhammed b. el-Feth ailesi ve çocukları ile birlikte yanlarında taşıyabildikleri kadar mal ile birlikte şehirden kaçarak, Sicilmâse'ye 12 mil uzaklıkta bulunan Tascidâlat'taki zaptedilmesi zor bir kale olan⁴⁷¹ Tâskerât Kalesi'ne saklanmıştır.⁴⁷²

Muhammed b. el-Feth, Tascidâlat'ta bulunduğu esnada Sicilmâse'yi geri almanın planlarını yapmaktaydı.⁴⁷³ Bu amaçla bilgi edinmek üzere kılık değiştirmiş bir vaziyette yanında birkaç kişi ile birlikte Sicilmâse şehrine gelmiştir. Bu esnada Medgâre kabilesinden onu gören bir kişi onu tanımış ve yerini Cevher'e haber vermiştir. Bu haberi alan Cevher 347/958 yılının Recep ayında Muhammed b. el-Feth'i yakalamıştır.⁴⁷⁴ Cevher, Sicilmâse'ye şehir halkından kendisine itaat eden Mübâdîr b. Zîrî el-Berberî isimli⁴⁷⁵ bir kişiyi vali tayin etmiştir.⁴⁷⁶ Akabinde Muhammed b. el-Feth'i ve daha önce esir aldığı Fas emirini deve sırtındaki ahşap bir kafesin içerisinde bağlı bir şekilde Mağrib'in şehirlerinde ve Kayrevan pazarlarında dolaştırdıktan sonra⁴⁷⁷ Muiz-Lidînillâh'a teslim etmek üzere Mehdiye şehrine götürmüştür.⁴⁷⁸

“*el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*” isimli eser Muhammed b. el-Feth'in yakalandıktan bir kaç gün sonra Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh'ın yanına götürüldüğünde yaşadıkları hakkında bilgi aktarmaktadır. Bu kaynağa göre Muiz-Lidînillâh'ın karşısına oturtulan Muhammed b. el-Feth'in korkusunun yatışmasından

⁴⁷⁰ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 389.

⁴⁷¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840.

⁴⁷² İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Zirikli, *el-A'lâm*, 2002, 7/196.

⁴⁷³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/223; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126. Selâvî, Muhammed b. el-Feth'in Cevher'in Sicilmâse işgalinden iki üç gün sonra yakalandığını söylemektedir. Bk. Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/199.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Haîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/149.

⁴⁷⁶ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 389.

⁴⁷⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, 2002, 7/196.

⁴⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/223; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, 4/347; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-enzar fi acâibi't-tevarih ve'l-ahbar*, thk. Ali Zuvadi - Muhammed Mahfuz (Beyrut: Daru'l Garbi'l İslamî, 1988), 1/354.

ve sakinleşmesinden sonra Fâtımî halifesinin sorduğu sorulara cevap verdiği aktarılmaktadır. Fâtımî halifesi kendisine neden Fâtımî idaresine karşı durduğu, kendisini etkileyen ve harekete geçiren şeyin ne olduğunu sormuş, o ise verdiği cevapta yaptığı şeyin yanlış ve cehalet olduğunu söylemiş, Muiz-Lidînellâh'a karşı övgü dolu sözler söylemiştir.⁴⁷⁹ Söz konusu eserde bu şekilde ele alınan meselenin yazarın o dönemde yaşamış olmasından dolayı gelişen yanlı tutumunun ve halifeyi yüceltme arzusunun bir sonucu olduğu düşünülmektedir.

Muhammed b. el-Feth daha sonra Rakkâde'ye götürülmüş ve burada hapse atılmıştır. Hapishanede Şîliği kabul etmesi için ona şiddetli baskılar yapılmış ve 354/965 yılına kadar kaldığı hapishanede vefat etmiştir.⁴⁸⁰ Abdülaziz Sâlim, Muhammed el-Feth'in son Midrârî emiri olduğunu söylemektedir.⁴⁸¹ Fakat bu bilginin doğru olmadığı söylenebilir. Zira Cevher'in Sicilmâse'den ayrılışı ile birlikte el-Muntasır Semkû b. Muhammed öncülüğünde ayaklanan Midrârî halkı tekrar yönetimi ele geçirmiştir.

Midrârî Devleti'nin bağımsızlığını yeniden kurma girişiminde bulunan Muhammed b. el-Feth bu yolda önemli bir gelişme göstermiş olsa da Cevher'in Sicilmâse işgali ile birlikte bu girişim durdurulmuş ve Midrârî Devleti tekrar Fâtımîler'in hâkimiyeti altına girmiştir.

2.16. el-Muntasır Semkû b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Sâvûr b. Midrârî (352/963)

Cevher es-Sıkkîlî, Sicilmâse'ye Fâtımîler'e bağlı bir vali tayin edip buradan ayrıldıktan sonra Mağrib'in genelinde Fâtımî karşıtı ayaklanmalar meydana gelmiştir. Fâtımîler bu ayaklanmaları bastırmak ile meşgul iken Midrârî halkı bu durumu bir fırsat olarak görüp Sicilmâse'de Fâtımî karşıtı hareketlere öncülük eden el-Muntasır Semkû etrafında birleşip Cevher'in atadığı valiyi öldürmüş ve el-Muntasır Semkû'ya biat etmiştir.⁴⁸² Kaynaklar bu olayı anlatırken herhangi bir tarih vermemektedirler. Bu

⁴⁷⁹ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 414.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/149.

⁴⁸¹ Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 503.

⁴⁸² Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 384; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126-127. İbnü'l-Hatîb, Muhammed b. el-Feth'i son Midrârî emiri olarak tanıtmakta ve ondan Cevher tarafından atanan Vali Mübâdir b. Zîrî'nin öldürülmediğini vefat edene

hadisenin Cevher'in Sicilmâse'den ayrılışından sonra gerçekleştirdiğini belirten kaynaklar bunun haricinde bir bilgi paylaşmamaktadır. Bundan dolayı onun Midrârî emirliğine geldiği tarih net olarak bilinmemektedir.

el-Muntasır'ın soyu hakkında kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. İbn Haldûn, el-Kalkaşendî ve Selâvî onun Muhammed b. el-Feth'in oğlu olduğunu söylemektedir.⁴⁸³ O dönemde yaşamış olan Fâtımî tarihçisi Nu'mân b. Muhammed ise onun küçük yaşta Midrârî tahtına çıkıp Muhammed b. el-Feth tarafından azledilen el-Muntasır Semkû b. Muhammed b. el-Mu'tez olduğunu aktarmaktadır.⁴⁸⁴ TDV Diyanet Ansiklopedisi'nde yer alan "Midrârîler" maddesinde de el-Muntasır Semkû olduğu belirtilmiştir.⁴⁸⁵ Fakat konu ile ilgili yapılan diğer çalışmalarda İbn Haldûn, el-Kalkaşendî ve Selâvî kaynak gösterilerek onun Muhammed b. el-Feth'in oğlu olduğu belirtilmekte ve diğer rivayete değinilmemektedir. Bu araştırmaların kaynakçalarına bakıldığında Nu'mân b. Muhammed'in eserinin araştırmalarda kullanılmadığı görülmektedir.⁴⁸⁶ Nu'mân b. Muhammed'in o dönemde yaşayan bir tarihçi olması göz önüne alındığında onun verdiği bilginin daha değerli olduğu düşünülmektedir. Bu amaçla bu çalışmada onun verdiği bilgi tercih edilmiştir.

el-Muntasır bir süre sonra Fâtımîler'in desteklediği kardeşi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez tarafından tahttan indirilmiştir. On iki kişilik ailesi ile birlikte öldürülmüştür.⁴⁸⁷ 352/963 yılında gerçekleşen bu hareketten sonra Midrârîler'i Fâtımî hâkimiyetini tanıyan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez yönetmeye başlamıştır.⁴⁸⁸

kadar Sicilmâse'yi yönettiğini onun ardından ise oğlunun bu görevi devam ettirdiğini aktarmaktadır. Bk. İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/149-150.

⁴⁸³ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sına'ati'l-inşa*, 5/167; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126-127.

⁴⁸⁴ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 389.

⁴⁸⁵ Harekât, "Midrârîler", 30/15.

⁴⁸⁶ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufrîyye' bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslamî*, 43; Paça, "Midrârîler (Benû Vasûl)"; Ay, *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)*, 55.

⁴⁸⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 100.

⁴⁸⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/127; Harekât, "Midrârîler", 30/15.

2.17. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mu‘tez b. Sâvûr b. Midrâr (352-963/366-976)

el-Mu‘tez Billâh künyesi ile anılan⁴⁸⁹ Ebû Muhammed Abdullah Midrârî idaresini ele geçirdiğinde bölgedeki bazı kabileler ile aralarında güç mücadeleleri yaşanmıştır. Bu dönemde Miknâse kabilesi zayıflarken Zenâte kabilesi ise gücünü arttırmıştır.⁴⁹⁰ İyice zayıflamış olan Miknâse kabilesine bağlı kollar Ebû Muhammed Abdullah’a karşı koyamamış ve ona itaat etmiştir.⁴⁹¹ Bölgede devam eden Fâtımî-Endülüs Emevî çekişmesi Berberî kabilelerini etkilemiştir. Zenâte ve Mağrâve gibi önemli Berberî kabileleri bu çekişmede Endülüs Emevî Devleti tarafında olmayı seçmiş ve onlarla iyi ilişkiler kurmuşlardır.⁴⁹²

Ebû Muhammed Abdullah on dört yıl boyunca Midrârî Devleti’ni Fâtımî hâkimiyeti altında yönetmiştir. Bu dönemde Endülüs Emevî Devleti adına hareket eden Zenâte ve Mağrâve kabileleri ile gerilen ilişkiler çatışmaya dönmüştür. Endülüs Emevî Devleti adına hareket eden Mağrâve kabilesi reisi Hazrûn b. el-Fulfûl 366/976 yılının Ramazan ayında aldığı emir üzerine Mağrâve ve Zenâte kabilelerinden askerlerden oluşan bir ordu ile Sicilmâse üzerine yürümüştür. Sicilmâse Emiri Ebû Muhammed Abdullah, Hazrûn b. el-Fulfûl komutasındaki bu ordu ile savaşmış fakat direnememiştir. Hazrûn b. el-Fulfûl şehri ele geçirmiş ve devletin hazinesine ve cephanesine el koymuştur. Elde ettiği zaferi Endülüs Emevî hükümdar İbn Ebû Amîr’e haber vermek için Ebû Muhammed Abdullah’ı öldürerek başını kesip Kurtuba’ya göndermiştir. Bu hadise ile Midrârî Devleti yıkılmış ve Midrârî toprakları Endülüs Emevî Devleti’ne bağlanmıştır.⁴⁹³

Midrârî hanedanına son veren devlet Endülüs Emevî Devleti olsa da devletin yıkılmasındaki asıl unsur Fâtımî Devlet’inin faaliyetleri olmuştur. Midrârî Devleti’ni uzun süre kendi hâkimiyeti altına alan Fâtımîler Devleti zayıflatmışlardır.

⁴⁸⁹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/127.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/340.

⁴⁹¹ Zirikli, *el-A'lâm*, 2002, 7/196.

⁴⁹² İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fi sına'ati'l-inşa*, 5/167; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/127; Harekât, “Midrârîler”, 30/15.

⁴⁹³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/340; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/127.

Midrârîler'in Fâtımî hâkimiyetinde olması onu Endülüs Emevî Devleti'nin hedefine koymuş ve Endülüs Emevîleri'nin çıkarları doğrultusunda yıkılmıştır.

3. MİDRÂRÎLER DEVLETİ'NİN DIŞ İLİŞKİLERİ

Midrârîler'in kurulduğu coğrafya bakımından az da olsa kenarda kalan bir konumda bulunmaktadır. Sicilmâse'de devletin temellerinin atılmasıyla birlikte toplum göçebe hayatı bırakmış yerleşik hayata başlamıştır. Büyük devletlerin hâkimiyet mücadelesi verdiği bir ortamda kurulmasından ötürü olsa gerek diğer devletlerle ilişkilerinde çekimser davranmışlar ve devletler arasında tarafsızlık ilkesine dayanan bir siyasi politika izlemeye çalışmışlardır. Kaynaklar bu konuda fazla bilgi vermese de Midrârî Devleti bulunduğu coğrafya itibarıyla Abbâsîler, Rüstemîler, Ağlebîler, İdrisîler, Fâtımîler ve Endülüs Emevîleri ile dini, siyasi, ticari ve sosyal ilişkilerde bulunmuştur.

3.1. Midrârî Devleti'nin Abbâsîler ile İlişkileri

Abbâsî Devleti, kuruluşunun üzerinden çok zaman geçmeden İslâm'ın egemen olduğu bütün topraklardaki hâkimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Devletin batı bölgesi Abbâsîler'in hâkimiyetini kaybettiği ilk topraklar olmuştur. Abbâsî katliamından kurtulan Emevî halifelerinden Hişâm'ın torunu Abdurrahman b. Muaviye, maceralı bir yolculuktan sonra İspanya'ya ulaştığında burada gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde bir sene içerisinde İspanya'yı Abbâsî Devleti'nden ayırdı (137/755).⁴⁹⁴ Emevîler'in düşüşünden önce kendi fırkalarının düşüncelerini Kuzey Afrika'ya taşıyıp burada Berberîler'in desteğini alan Sufriyye fırkası mensupları yeni kurulan Abbâsî idaresini de meşru görmemiş ve yönetime karşı isyanlarda bulunmuşlardı. İspanya'nın Bağdat'tan ayrılmasının meydana getirdiği durumu fırsata çeviren Hâricî-Sufriîler 140/757 yılında Sicilmâse'de Midrârî Devleti'ni kurdular. Midrârî Devleti'nin kurulmasından birkaç yıl sonra ise Hâricî-İbâdîler Tâhert'te Rüstemîler Devleti'ni kurdular (160/777).⁴⁹⁵ Midrârî Devleti böylece Kuzey Afrika'da Abbâsî topraklarında kurulan ilk Hâricî devlet olmuştur.

Midrârî Devlet'i kuruluşunun ilk yıllarında devletin varlığını devam ettirebilmesi adına Abbâsî Devleti'nin tepkisini çekecek uygulamalardan kaçınmıştır. Ebû'l-Kâsım Semkû devletin ilk yıllarında Abbâsî Halifeleri Ebû Ca'fer el-Mansûr ve

⁴⁹⁴ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 6.

⁴⁹⁵ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 137, 235.

Muhammed el-Mehdî adına hutbe okumuştur.⁴⁹⁶ Bununla birlikte Midrârî ve Abbâsî ilişkileri genel seyri düşmanlık üzerine olmuştur. Zira Abbâsî Hilafeti sınırları içerisinde örgütlenmekte olan Hâricîler'in varlığından rahatsızlık duymaktaydı. Midrârî Devleti'nin ilk yıllarında Abbâsîler'in İfrîkıyye Valisi Ağleb b. Sâlim'in 151/768 yılında Hâricîler tarafından öldürülmesi üzerine Abbâsî Halifesi Mansûr, Hezarmerd ünvanıyla ün salmış Sind Valisi Ömer b. Hafs'ı İfrîkıyye valiliğine tayin etmiş ve ona Sicilmâse'deki Sufîler ile Tahert'teki Rüstemîler'i ortadan kaldırmak için Tubne şehrini tahkim etme talimatı vermişti. Sufîler ve İbâdîler Ömer b. Hafs'a karşı ittifak kurarak mücadele etmişlerdi. Hâricîler Ömer b. Hafs'a karşı bir üstünlük sağlayamasa da Hâricîler'i yok etmedeki amacında başarıya ulaşamamıştı.⁴⁹⁷

Her iki devlet arasındaki hasmane ilişkiler devam etse de bu olaydan sonra iki devlet arasında herhangi bir savaş meydana gelmemiştir. Bu olaydan sonra Sicilmâse'deki Sufîler'in Abbâsîler'e karşı çekimser davrandığı söylenebilir. Hatta Ebü'l-Kâsım Semkû'nun emirliğe gelişinin bu olaydan sonraki tarihe denk gelmesinden hareketle bu olaydan sonra Abbâsî halifeleri adına hutbe okumaya başladığı söylenebilir.

Midrârî ve Abbâsî arasındaki ilişkiyi gösteren önemli diğer bir olay ise Fâtımî imamı Ubeydullah el-Mehdî'nin bir tüccar görünümünde Sicilmâse'ye gelmesidir. Abbâsî halifesi onun Sicilmâse'de olduğu öğrendiğinde Midrârî Emiri Elyesa' b. el-Muntasır'a onu tutuklamasına dair mektup göndermiştir.⁴⁹⁸ Elyesa' bu mektubu aldığı anda istenileni yapmak istememişse de ikinci bir mektup aldığı anda Ubeydullah el-Mehdî ve oğlunu tutuklamıştır.⁴⁹⁹ Kaynaklar bu mektupların içeriğinden bahsetmese de Elyesa'nın ikinci mektubu aldıktan sonra Ubeydullah el-Mehdî'yi tutuklamak zorunda kalması bu mektupların Midrârî Devleti'ne yönelik tehditler içerdiği söylenilebilir.

Ubeydullah el-Mehdî, Sicilmâse'ye gizli bir şekilde gelmiş ve tüccar görünümünde şehirde kalmıştı. Buna rağmen onun Sicilmâse'de olduğu haberinin

⁴⁹⁶ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/168-169; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/74-75.

⁴⁹⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 1/128; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

⁴⁹⁹ İbnü'd-Devadarî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer*, 6/21.

Abbâsî halifesine ulaşması Sicilmâse şehrinde Abbâsî ajanlarının varlığını göstermektedir.

Her iki devletin bu ilişkilerine rağmen iki devlet halkının etkileşimde bulunduğu söylenilebilir. Bu etkileşimde ticaretin önemli bir rolü vardı. Sicilmâse'nin sahip olduğu ticari potansiyel farklı bölgelerden tüccarları Midrârî sınırlarına çekmekteydi. Bağdad, Basra, Irak ve Kûfe gibi Abbâsî şehirlerinden tüccarlar Midrârî topraklarına uğramaktaydı. Bu şehirlerden gelip Sicilmâse'ye yerleşen tüccarlar bulunmaktaydı.⁵⁰⁰ Kaynaklarda açık bir bilgi bulunmamakla birlikte Midrârî halkının da Hac ibadetini yerine getirmek amacıyla Abbâsî topraklarına uğradığı söylenebilir.

Şîî bir politika süren Fâtımîler'in kurulması ve güçlenmesi Abbâsî Hilafeti ile Midrârî Devleti'ni ortak bir amaç etrafında birleştirmiştir. Fâtımîler, Midrârîler'in bağımsızlığını tehdit ettiğinde Midrârî emirleri Fâtımîler ile mücadele etmekte olan Abbâsî Devleti ile yakın bir politika izlemişlerdir. Midrârî Emiri Muhammed b. el-Feth'in Sufriîliği bırakıp Sünniliği benimsemesi ve Abbâsîler ile iyi ilişkiler kurması bu politikanın bir gereği olarak düşünülebilir.⁵⁰¹

Bu bilgiler Midrârî-Abbâsî ilişkilerinin karşılıklı siyasi çıkarlara göre şekillendiğini, iki devletin de dönemin şartları ve koşullarına göre birbirlerine karşı pozisyonlarını değiştirdiklerini göstermektedir.

3.2. Midrârî Devleti'nin Ağlebîler ile İlişkileri

Emevî idaresinin sona erdirilmesinde ve Abbâsî Devleti'nin kurulmasında payı olan Ağleb b. Sâlim et-Temîmî'ye nisbetle Ağlebîler ismiyle anılan⁵⁰² devletin temelleri Ağleb b. Sâlim'in oğlu İbrahim b. Ağleb'in 184/800 yılında Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd tarafından İfrîkıyye valiliğine atanmasıyla atılmıştır. Abbâsî çıkarlarına uygun hareket eden İbrahim b. Ağleb, Tunus ve Mağrib'de gerçekleşmiş olan isyanları bastırarak Ağlebî otoritesini tesis etmekte başarılı olmuştur. Onun liderliğinde kurulan Ağlebîler Devleti yüz yılı aşkın bir süre Kuzey Afrika'da varlık göstermiştir.⁵⁰³

⁵⁰⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 66.

⁵⁰¹ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 224; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁵⁰² Muhittin Kapaşahin, *Ağlebîler (800-909)* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013), 41.

⁵⁰³ Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/476.

Fâtımîler'in probagandaları sonucunda zayıflayan Ağlebîler Devleti 296/909 yılında yıkılmış ve toprakları Fâtımîler'in hâkimiyetine geçmiştir.⁵⁰⁴

Midrârî Devleti'nin Ağlebî Emirliği ile olan ilişkisi, Abbâsî Halifeliği ile aralarındaki ilişkinin bir uzantısıydı. Zira Ağlebîler Abbâsî Halifeliği'nin onayı ile kurulmuş ve Abbâsîler adına hüküm sürmekteydi. Ağlebi Devleti, Abbâsîler'in Mağrib'de kaybettiği otoritesini geri kazanabilmesi adına stratejik bir önem arz etmekteydi.

Abbâsî Halifesi Harûnürreşîd tarafından İfrîkıyye valiliğine tayin edilen İbrahim b. Ağleb'in Abbâsî Devleti adına hareket etmesi Ağlebîler'in bölgedeki Abbâsî karşıtı devletlerle düşmanca bir politika izlemesine sebep olmuştur. Bu sebeple Ağlebî Devleti'nin Midrârî Devleti ile olan ilişkileri düşmanca bir seyir izlemiştir.⁵⁰⁵ Ağlebîler'in varlığı iki Hâricî devlet olan Rüstemî ve Midrârîler'i ortak hareket etmeye ve dostluk ilişkilerini geliştirmeye itmiştir.⁵⁰⁶

Midrârî Devleti'nin Ağlebîler ile düşmanlık üzerine kurulu bir ilişkisi olmasına rağmen iki devlet arasında herhangi bir çatışma meydana gelmemiştir. Çünkü Ağlebîler, İfrîkıyye'de kendilerine karşı güçlerin varlığı nedeniyle Akdeniz havzasına doğru bir yayılımcı politika izlemiştir. Ayrıca Midrârî Devleti ile Ağlebîler arasında Rüstemî Devleti bulunmaktaydı. Bundan dolayı Ağlebîler Midrârîler'den ziyade Rüstemîler ile muhatap olmaktaydı. Bu sebeplerden ötürü siyasi emelleri birbiriyle uyuşmayan bu iki devlet arasında herhangi bir çatışma yaşanmamıştır.⁵⁰⁷

Ağlebîler, Fâtımî dâisi Ebû Abdullah eş-Şîi ile savaşırmaktayken Ubeydullah el-Mehdî kılık değiştirerek gizli bir şekilde Sicilmâse'ye gelmişti. Onun Sicilmâse'de olduğu duyulduğunda Abbâsî halifesinin Midrârî emirine gönderdiği mektubun bir benzerini Ağlebî Emiri Ziyâdetullah b. Abdullah göndermişti. Bu mektupta Ubeydullah el-Mehdî'nin yakalanması istenilmekteydi. Midrârî Emiri Elyesa' bu mektupları aldığı anda Ubeydullah'ı tutuklamıştı. Elyesa'nın Ubeydullah el-Mehdî'yi tutuklaması Ağlebîler ile iyi ilişkilerin geliştiğine yorumlanmamalıdır. Zira bu mektupları alan Elyesa' başta istenileni yapmak istememiş fakat ikinci mektubu

⁵⁰⁴ İbnü'l-Ebbar, *el-Hulleti's-siyera*, 1/191.

⁵⁰⁵ Abdurrazık, *el-Havâric*, 133; Özaydın, "Ağlebîler", 1/476.

⁵⁰⁶ Kapaşahin, *Ağlebîler (800-909)*, 260.

⁵⁰⁷ Abdurrazık, *el-Havâric*, 233; Kapaşahin, *Ağlebîler (800-909)*, 260-261.

aldığında ise Ubeydullah el-Mehdî'yi tutuklamak zorunda kalmıştı.⁵⁰⁸ Bu durum iki taraf arasındaki ilişkilerin gelişmesinin değil Abbâsî Devleti'nden çekinmenin bir sonucuydu. Bu olayın yaşandığı 296/909 yılında Ebû Abdullah eş-Şîî, Ağlebî emirini yenerek Ağlebîler'i yıkmıştır.⁵⁰⁹ Ağlebîler'in yıkılması ve Ubeydullah el-Mehdî'nin Sicilmâse'de tutuklu olması Midrârîler'i Fâtımîler için açık bir hedef haline getirmiştir.

3.3. Midrârî Devleti'nin Endülüs Emevî Devleti ile İlişkileri

Endülüs Emevî Devleti, Abbâsîler'in Emevî Halifeliği'ne son vermesi ve iktidarı ele geçirmesi esnasında İspanya'ya kaçan 10. Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in torunu ve Muaviye b. Hişâm'ın oğlu Abdurrahman b. Muaviye'nin 138/756 yılında Kurtuba'da halktan biat almasıyla kurulmuş oldu. Endülüs, böylece fiilen Abbâsî yönetiminden koparak 422/1031 yılına kadar 275 sene Emevî hanedanının yöneteceği bağımsız bir devlete dönüşmüş oldu.⁵¹⁰ III. Abdurrahman (300-350/912-961) ve II. Hakem (350-366/961-976) zamanlarında en parlak dönemini yaşayan Endülüs Emevî Devleti dönemin önemli bir gücü olmuştur.⁵¹¹

Midrârî Devleti ile Endülüs Emevî Devleti arasındaki ilişkiler genel olarak çıkarlar doğrultusunda dostluk, yardımlaşma ve ortaklık ekseninde ilerlemiştir. Her iki devletin mezhepsel farklılıkları bulunmaktaydı. Midrârî Devleti Hâricîliğin Sufriyye fırkasını benimserken Endülüs Emevî Devleti ise Ehl-i sünnet itikadına bağlı Mâlikîlik mezhebini benimsemekteydi. Her iki ekolün siyasi düşünceleri birbiriyle uyumlu olmamasına rağmen bu durum uzun süre boyunca her iki devlet arasında olumsuz bir duruma sebep olmamış, iki devlet arasında siyasi ve iktisadi alanda iş birliği sağlanmıştır.

İki devlet arasındaki iş birliğinin temel sebebi ortak siyasi menfaatlerinin bulunmasıdır. Zira her iki devletin de Abbâsî Devleti ile düşmanlığa dayalı bir ilişkisi

⁵⁰⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 1/128; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Ebbar, *el-Hulleti's-siyera*, 1/191.

⁵¹⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 87-88.

⁵¹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*, 131; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/213.

vardı. Büyük bir devlet olan Abbâsîler'e karşı çıkarlarını koruyabilmeleri onların ortak bir politika izlemelerini gerektiriyordu.⁵¹²

Midrârî Devleti ile Endülüs Emevî Devleti'nin dostluk ve yardımlaşma dayalı ilişkileri çok erken bir dönemde başlamıştır. Zira Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan Abdurrahman b. Muaviye b. Hişâm b. Abdülmelik, Abbâsîler'den kaçtığı esnada Orta Mağrib'e sığınmıştı. Tahert'te bulunan İbâdîler ve onlarla iyi ilişkiler içerisinde olan diğer Berberîler ona sahip çıkarak onu her türlü tehlikeden korumuşlardır. Tahert'te bulunan İbâdîler ile dostluğu olan Midrârîler'in de Abdurrahman b. Muaviye'yi korudukları anlaşılmaktadır.⁵¹³

Mezhepsel farklılıklara rağmen Endülüs Emevî Devleti'nin Midrârî Devleti ile iyi ilişkilerde bulunmasının diğer bir nedeni de Mağrib'de Abbâsîler'in isteğine göre hareket eden Ağlebî Devleti'nin faaliyetleridir. Endülüs Emevî Devleti ile Ağlebîler Orta ve Batı Akdeniz'de rekabet halindeydiler. Midrârîler, Endülüs Emevîleri için karadan bir güvenlik duvarı oluşturmaktaydı. Aynı şekilde Endülüs Emevîleri de Midrârîler'e denizden gelebilecek tehlikelere karşı güvenlik sunmaktaydı.⁵¹⁴

İki devlet arasındaki bu iyi ilişkiler pek çok alanda kendini göstermektedir. Bu mimari alanda da görülmektedir. Sicilmâse şehrinde ikamet etmekte olan Endülüs Emevî halkının büyük kesimi mimari ile ilgilenmekteydi. Bu durum şehrin yapılarında Endülüs'e ait izlerin görülmesi sonucunu doğurmuştur.⁵¹⁵

Endülüs Emevî Emiri Hakem b. Hişâm (180-206/796-821) döneminde iki taraf arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başlamıştır. Hakem b. Hişâm'ın emirliğinde 189/805 yılında din adamlarının da içerisinde olduğu halkın büyük bir kesimi Hakem b. Hişâm'a karşı ayaklanmıştı. Rabat isyanları diye adlandırılan bu olaylarda Hakem b. Hişâm baskı yoluyla isyanları bastırmıştır. İsyanın bastırılmasının ardından isyancılar Kurtuba'dan kaçarak farklı ülkelere gitmişlerdir. Midrârî Devleti kaçan isyancılardan kalabalık bir grubun sığınma talebini kabul etmiştir. Midrârî Devleti'nin sığınmacılara

⁵¹² Abdurrazık, *el-Havâric*, 141.

⁵¹³ Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Makkârî, *Nefhü't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru veziriha Lisani'd-din İbni'l-Hatîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1997), 3/30; Ahmed Muhtar el-İbadî, *fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, ty), 91.

⁵¹⁴ Abdurrazık, *el-Havâric*, 141.

⁵¹⁵ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufrîyye' bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslâmî*, 79.

karşı olan bu tutumu Hakem b. Hişâm tarafından tepki görmüş ve iki devlet arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başlamıştır. Fakat bu durum Meymun b. Sakıyye'nin emirliğe gelmesiyle değişmiştir. Meymun b. Sakıyye emirliğe geldiğinde o dönemde şiddetli kuraklıktan ciddi bir şekilde etkilenmiş olan Endülüs'e buğday, şeker ve hurma gibi gıda maddeleri göndererek Endülüs Emevî Devleti'ne yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımlar iki devlet arasında bir süredir iyi gitmeyen ilişkileri hızlı bir şekilde iyileştirmiştir.⁵¹⁶

Endülüs Emevî emirleri ile Midrârî emirleri iyi ilişkilerinin bir sonucu olarak zaman zaman hediyeleşmişlerdir. Meymun b. Midrâr Endülüs Emevî Emiri Muhammed b. Abdurrahman'a bir zürafa hediye etmiş ve bu zürafanın Endülüs'e giren ilk canlı zürafa olduğu söylenmiştir.⁵¹⁷

İki devlet arasındaki bu iyi ilişkiler çıkarlar doğrultusunda şekillenmekteydi. Devletin çıkarlarına aykırı bir durum gerçekleştiğinde Endülüs Emevî emirleri Midrârî Devleti'ne zarar veren faaliyetler gerçekleştirmekten çekinmemişlerdir. Mağrib'de Şîî akidenin probagandasını yapmakta olan Fâtımîler'in ortaya çıktığı ilk dönemlerde Endülüs emirleri ile Midrârî emirleri iş birliği içerisindeydiler. Fakat Fâtımîler bölgedeki küçük devletleri zayıflattıkça Endülüs Emevîleri bu devletlerle ilişkilerini azaltmıştır. Midrârîler, Fâtımî etkisiyle yarı bağımsız bir durumda zayıflamaktayken Endülüs Emevî Devleti, Fâtımîler'e karşı Midrârîler'i savunacak herhangi bir adım atmamıştır. Hatta Midrârîler'in zayıfladıkları görüldüğünde Mağrib'de Endülüs'e bağlı hareket eden kabileler yoluyla Midrârî aleyhine faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Bu faaliyetler sonucu Endülüs Emevî Devleti adına hareket eden Zenâte ve Mağrâve kabileleri ile gerilen ilişkiler çatışmaya dönmüştür. Mağrâve kabilesi reisi Hazrûn b. el-Fulfûl 366/976 yılının Ramazan ayında aldığı emir üzerine Mağrâve ve Zenâte kabilelerinden askerlerden oluşan bir birlik ile Sicilmâse'ye doğru ilerlemiştir. Sicilmâse Emiri Ebû Muhammed Abdullah, Hazrûn b. el-Fulfûl komutasındaki bu ordu ile savaşmışsa da direnememiştir. Hazrûn b. el-Fulfûl şehri ele geçirmiş ve devletin hazinesine ve cephanesine el koymuştur. Elde ettiği zaferi Endülüs Emevî hükümdar İbn Ebû Amîr'e haber vermek için Midrârî Emiri Ebû Muhammed

⁵¹⁶ Abdülazîz Feylalî, *el-Alâkâtü's-siyasiyye beyne'd-devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs ve düveli'l-Magrib* (Kahire: Darü'l Fecr, 1999), 111-112; Abdurrazık, *el-Havâric*, 142.

⁵¹⁷ Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevi İbn Hayyân, *el-Muktebes min Enba'i Ehli'l-Endelüs*, thk. Mahmûd Ali Mekki (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1973), 265-266, 275-276.

Abdullah'ı öldürerek başını kesip Kurtuba'ya göndermiştir. Bu hadise ile Midrârî Devleti yıkılmış ve Midrârî toprakları Endülüs Emevî Devleti'ne bağlanmıştır.⁵¹⁸

3.4. Midrârî Devleti'nin İdrisîler ile İlişkileri

Midrârî Devleti kurulduktan otuz iki yıl sonra 172/789 yılında İdris b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib tarafından Sicilmâse'nin kuzeyinde İdrisîler isminde yeni bir devlet kuruldu. Bu devlet de Abbâsîler'e karşı gerçekleştirilen bir ayaklanma sonrasında kurulmuştur. Hüseyin b. Ali 169/786 yılında Fahh denilen yerde Abbâsîler'e karşı isyan ettiğinde Abbâsî Halifesi el-Hadî, Muhammed b. Süleyman'ı onunla savaşmak üzere göndermiştir. Mekke şehrinden birkaç mil uzaklıkta bulunan Fahh denilen yerde gerçekleşen savaşta Ali Evladı (Alevîler) büyük bir yenilgi yaşadı. Hüseyin b. Ali ve taraftarlarının büyük bir kesimi öldürüldü. İdris b. Abdullah bu savaştan kurtularak Mağrib'e kaçtı. Mağrib'de birçok kabileden destek alarak İdrisîler Devleti'ni kurdu.⁵¹⁹

İdrisîler görüşleri itibarıyla Ehl-i sünnet'e yakın bir Şîi (Zeydiyye) devletiydi.⁵²⁰ Midrârî Devleti ise Hâricî-Sufî bir devletti. Bu mezhepsel farklılıktan dolayı iki devlet arasında siyasi, ekonomik ve sosyal münasebetlerden ziyade mezhepsel çatışmalar ve ilişkiler söz konusu olmuştur. Fakat bu durum birbiri ile sınırları bulunan iki devlet arasında büyük bir savaşa neden olmamıştır.⁵²¹ Tarihçiler bu durumda iki devlet arasında bulunan sıradağların varlığına bağlamışlardır. Bu yüksek dağların iki devlet için de bir tür koruma teşkil ettiğini ifade etmişlerdir.⁵²² Fakat tek sebep olduğunu kabul etmek doğru olmaz. Zira İdrisîler'in Ağlebîler ile mücadele içerisinde olması ve Midrârîler'in komşusu ve müttefiki olan Rüstemîler'in varlığı da İdrisîler'in bu konuda çekingen davranmasına sebep olmuş olmalıdır.

İki devlet arasında herhangi bir savaş yaşanmaması ilişkilerinin dostça olduğuna yorumlanmamalıdır. Zira İdrisîler Devleti'nde gizli bir şekilde istihbarat elde etmeye çalışan ve devletin aleyhine çalışmalar gerçekleştiren Sufî gruplar

⁵¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/340; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fi sına'ati'l-inşa*, 5/167.

⁵¹⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/82.

⁵²⁰ Hariîrî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 202.

⁵²¹ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufriyye' bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslâmî*, 61.

⁵²² Abdurrazık, *el-Havâric*, 135.

bulunmaktaydı. Midrârî yöneticilerine bağlı çalışan bu gruplar mallarının zekâtlarını Sicilmâse'ye göndermekteydi.⁵²³

İdrisîler de Mağrib'de Hâricîler'in aleyhine faaliyetler gerçekleştirmektedir. İdrisîler Devleti kurulduğunda devletin hâkim olduğu yerlerde yaşayan Sufîler zulüm ve baskıya maruz kalmışlardır.⁵²⁴ İdrisîler'in Hâricî karşıtlığını gören Midrârî Emiri Ebü'l-Vezîr İlyâs Tilimsan'da çok sayıda Sufî'nin yaşaması sebebiyle burayı hâkimiyeti altına almayı istemişse de bunu gerçekleştirememiştir. Ebü'l-Vezîr'in Tilimsan'ı kontrol altına almayı düşündüğünü haber alan I. İdris 173/790 yılında Tilimsan'ı istila etmiş ve⁵²⁵ birçok Hâricî'yi kırıp geçmiştir.⁵²⁶ Ebü'l-Vezîr İlyâs'ın Tilimsan'ı kontrol etmesine rağmen İdrisîler burayı kuşattığında İdrisîler ile savaşılamamıştır. Bu durumun en büyük sebebi Tilimsan'ın Uzak Mağrib'in en kuzey noktasında yer alması sebebiyle Ebü'l-Vezîr'in buraya ordu gönderememesi görülmektedir. Zira buraya ordu göndermesi için İdrisîler'in hâkim olduğu şehirlerden geçmesi gerekmektedir. Tilimsan nüfus yoğunluğu, ticaret potansiyeli ve stratejik konumuyla öne çıkan bir şehirdi. I. İdris'in burayı istila etmesi Midrârîler ve Rüstemîler karşısında nüfuz elde etme isteğinden kaynaklanmaktaydı.⁵²⁷

İdrisîler Tilimsan'dan sonra Der'a Vadisi'ni hâkimiyeti altına almak için harekete geçmiştir. Bu durum Midrârîler'in çıkarlarına ters düşmekteydi. Der'a maden bakımından zengin ve ekonomik getirisi yüksek bir yerdi. Ebü'l-Vezîr İlyâs, İdrisîler'i buraya ilerlemesini engellemek amacıyla İdrisîler'in hâkimiyetindeki Fas şehrinde ikamet eden Sufîyye'ye mensup topluluktan yardım istemiştir. Onun bu isteği üzerinde buradaki Sufîler Abdurrezak es-Sufî önderliğinde isyan ederek iç karışıklık ve kargaşa çıkarmışlardır.⁵²⁸ Fas'ın güneyindeki "Safravî" ismindeki yerleşim alanını ve çevresini ele geçirdiler.⁵²⁹ Fakat buna rağmen Der'a bölgesinde Midrârî kontrolü sağlanamamış Ebü'l-Vezîr İlyâs'tan sonraki Midrârî Emiri Ebü'l-Muntasır Elyesa' bu bölgede kontrolü ele geçirmiştir.⁵³⁰

⁵²³ İsmail, *el-Edarise fi'l-magribi'l-aksa*: 172-375h., 149.

⁵²⁴ Abdurrazık, *el-Havâric*, 135.

⁵²⁵ Mûnis, *Tarihü'l-Magrib ve hadaretuhu*, 1/341.

⁵²⁶ İsmail, *el-Edarise fi'l-magribi'l-aksa*: 172-375h., 157.

⁵²⁷ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 195.

⁵²⁸ Mûnis, *Tarihü'l-Magrib ve hadaretuhu*, 1/341.

⁵²⁹ Abdurrazık, *el-Havâric*, 138.

⁵³⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/142.

Bu kötü ilişkiler iki devlet arasındaki ticareti engelleyememiştir. İki devletin birbirine yakın olması kötü ilişkilere rağmen ticari ilişkide bulunmayı her iki devlet için de zaruriyet doğurmuştur. Ticari kabileler iki devlet arasında güvenli bir şekilde gidip gelebilmişlerdir.⁵³¹

3.5. Midrârî Devleti'nin Rüstemîler Devleti ile ilişkileri

İslam tarihinde erken başlayan siyasi kargaşalar nedeniyle bazı aşırı görüşlere sahip siyasi-dini akımlar iktidardan uzak bölgelere sığınarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kuzey Afrika bu durumda olan Hâricîler için önemli bir yerd. Emevî Devleti'nin son yılları ile Abbâsî Halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775)'un hilafetinin ilk senelerinde Irak, el-Cezire, Arabistan gibi yerlerde, devletten şiddetli baskı görmeleri yüzünden Kuzey Afrika'ya gelmişlerdi.⁵³² Bu dönemde Kuzey Afrika'ya gelen İbâdiyye koluna mensup Hâricîler 160/777 yılında Orta Mağrib'deki Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurmuşlardır.⁵³³

Görüldüğü üzere Rüstemîler Devleti, Hâricîliğin diğer bir kolu olan İbâdîler'in kurduğu bir devlettir. Midrârî Sufrîler ile Rüstemî İbâdîler'in her ikisinin de Hâricîlik mezhebine bağlı olması dolayısıyla aralarındaki ilişkiler sevgi ve dostluk bağı üzerine gelişmiştir.⁵³⁴ Her iki fırkanın iyi ilişkileri çok erken dönemde başlamıştır. Daha önce ifade edildiği gibi bu iki fırka Abbâsî Valisi Ömer b. Hafs'a karşı ittifak ederek Tubne şehrini kuşatmıştı.⁵³⁵

Midrârîler ile Rüstemîler arasındaki bu ilişkiler Rüstemîler'in kurulmasının ilk yıllarında bir evlilik bağı ile daha da güçlendirilmiştir. 174/791 yılında Midrârî Emiri olan Ebü'l-Muntasır Elyesa' b. Ebü'l-Kâsım, Rüstemî İmamı Abdurrahman b. Rüstem'in kızı Ervâ'yı oğlu Midrâr ile evlendirmiştir.⁵³⁶ Bu evlilikten Meymûn isminde bir çocuk dünyaya geldi. Midrâr bu oğlunu diğer çocuklarına tercih etmekteydi. Meymûn babasının döneminde yöneticilik yapmış ve önemli görevler

⁵³¹ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufrîyye 'bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslâmî*, 64.

⁵³² Kasım İlgün, *Halife Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 122.

⁵³³ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 20.

⁵³⁴ Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 486.

⁵³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/168-169; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/74-75.

⁵³⁶ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 486.

üstlenmiştir.⁵³⁷ Bu evlilik ile iki devlet arasında akrabalık bağı oluşmuş ve iyi ilişkiler geliştirilmiştir. Gelişen ilişkiler sayesinde Rüstemîler güney sınırını güvenlik altına alırken⁵³⁸ Midrârî Devleti de batı ve kuzeybatı sınırından gelebilecek tehlikelerden kendini korumuş oluyordu.

İki devlet arasındaki iyi ilişkiler neticesinde iki devletin halkı arasında önemli bir etkileşim yaşanmaktaydı. İçlerinde Rüstemî âlimleri, edebiyatçıları ve önde gelen kişileri olan⁵³⁹ birçok İbâdî, Sicilmâse'ye yerleştiği gibi Sufriyye fırkasından birçok kişi de Rüstemî Devleti şehirlerinde yaşam sürmekteydi.⁵⁴⁰ Hatta İbnü's-Sağîr, Sicilmâse şehrinde yaşayan İbâdîler'in zekâtlarını gerekli yerlere dağıtması için Ebû Ubeyde el-A'rec isimindeki bir âlime gönderdiklerini aktarmaktadır.⁵⁴¹

Midrârîler ile Rüstemîler arasındaki çok güçlü siyasi ilişkiler kurulmuştu. Bekrî, Rüstemî imamı Eflah b. Abdülvehhâb'ın hem İbâdîler'in hem de Sufriyeler'in imamı olduğunu aktarmaktadır.⁵⁴² Benzer bir ifade Yâkut el-Hamevî'de de geçmektedir. Yakût el-Hamevî de İmâm Eflah için İbâdîler'in ve Sufriyeler'in lideri ifadesini kullanmaktadır.⁵⁴³ Ayrıca daha önce aktarıldığı gibi bazı Midrârî imamları İbâdîliği benimsemişti.⁵⁴⁴

Midrârî Devleti ile Rüstemi Devleti arasındaki bu iyi ilişkiler ekonomik alanda da görülmektedir. İki devlet arasındaki ticari ilişkiler çok canlı idi. Rüstemîler'in ticaret kervanlarının Sudan, Gana ve Senegal gibi yerlere gitmesi için Sicilmâse'ye uğraması gerekmektedir. Bu ticaret kervanları Sicilmâse'cen geçerken orada yetişen pamuk, kimyon, kına, ıtırıyat vb. ürünler ile bazı süslü kıyafetleri alıp Rüstemîler Devleti'ne götürüyorlardı.⁵⁴⁵ İki devlet bu kadar iyi ilişkilere sahip olmasına rağmen ortak düşmanları olan Fâtımîler'e karşı birleşememiş ve ortak hareket edememişlerdir.⁵⁴⁶

⁵³⁷ Süleyman b. Şeyh Abdullah Bârûnî, *el-Ezharü'r-riyaziyye fî eimme ve müluki'l-İbâziyye* (London: Daru'l Hikme, 2005), 94-95.

⁵³⁸ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 193.

⁵³⁹ Bârûnî, *el-Ezharü'r-riyaziyye*, 128.

⁵⁴⁰ Harirî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 208.

⁵⁴¹ İbnü's-Sağîr, *Ahbârü'l-eimmeti'r-Rüstemiyyin*, 84-85.

⁵⁴² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/735.

⁵⁴³ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 1990, 2/8.

⁵⁴⁴ Bârûnî, *el-Ezharü'r-riyaziyye*, 128.

⁵⁴⁵ Harirî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 209.

⁵⁴⁶ Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, 194.

3.6. Midrârî Devleti'nin Fâtımî Devleti ile İlişkileri

Midrârî Devleti'nin Fâtımî Devleti ile ilişkileri düşmanlık üzerine kuruluydu. Fâtımîler'in kuruluşundan sonra yayılımcı bir politika takip etmesi bölgedeki diğer devletlerin çıkarlarını tehdit etmekteydi. Bu durumdan dolayı bölgedeki diğer devletlerle hasmane münasebetleri bulunmaktaydı. Kendi çıkarlarını korumak amacıyla bölgedeki bazı kabileleri desteklemekte ve kendi siyasi emellerini bu kabileler üzerinden gerçekleştirmekteydi. Özellikle Kutâme kabilesi Midrârî Devleti'ne karşı Fâtımîler'in çıkarlarını savunan kabilelerin başında gelmekteydi.⁵⁴⁷

Midrârîler'in Fâtımîler ile ilişkileri Fâtımî Devleti'nin kuruluş yıllarında Ağlebîler ve Abbâsîler tarafından aranmakta olan Ubeydullah el-Mehdî'nin oğlu ile birlikte tüccar kılığında Sicilmâse şehrine gelmesi ile başlamaktadır.⁵⁴⁸ Kendini ve oğlunu farklı isimlerle tanıtan Ubeydullah el-Mehdî bir süre Sicilmâse'de ikamet etmiştir. Bu süre zarfında Midrârî Emiri Elyesa' b. el-Muntasır'a hediyeler sunarak onunla yakın ilişkilerde bulunmuştur.⁵⁴⁹ Ubeydullah el-Mehdî'nin Sicilmâse'de olduğu haberi Ağlebîler ve Abbâsîler tarafından duyulunca Ağlebî emiri ve Abbâsî halifesinden Elyesa' b. el-Muntasır'a mektuplar gönderilmiş ve bu mektuplarda Elyesa'dan Ubeydullah el-Mehdî'nin oğluyla birlikte tutuklanması istenmiştir. Bu mektupları alan Elyesa' ilk başta istenileni yerine getirmek istememiştir.⁵⁵⁰ Fakat daha sonra gelen mektuplar Elyesa'yı Ubeydullah el-Mehdî'yi yakalamaya zorlamıştır.⁵⁵¹

Ubeydullah el-Mehdî'nin tutuklanması Ağlebîler ile savaşmakta olan İsmâîlî dâisi Ebû Abdullah eş-Şîî'nin Sicilmâse'yi işgal etmesine ve devletin bağımsızlığını yitirmesine sebep olmuştur. 296/909 yılında Ağlebîler'e karşı zafer elde eden ve Ağlebî Devleti'ni yıkan Ebû Abdullah ordusuyla birlikte Sicilmâse'ye yönelmiştir.⁵⁵² Sicilmâse'ye gelmeden önce Midrârîler'in siyasi müttefiki olan Rüstemîler Devleti'ne son vererek⁵⁵³ yolu üzerindeki diğer kabileleri de itaati altına almıştır.⁵⁵⁴ Böylece

⁵⁴⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/154; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 3/455; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sina'ati'l-inşa*, 5/166; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Ebbar, *el-Hulleti's-siyera*, 1/191.

⁵⁴⁹ Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü'l-İftitâhi'd-da've*, 165; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fî't-tarih*, 1997, 6/589-590; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, 1993, 24/22; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 4/45.

⁵⁵⁰ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 1/128.

⁵⁵¹ İbnü'd-Devadarî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer*, 6/21.

⁵⁵² İbnü'l-Ebbar, *el-Hulleti's-siyera*, 1/191; Ebü'l Fida, *el-Muhtasar*, 2/65.

⁵⁵³ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-e'imme ve ahbârihim*, 169-170.

⁵⁵⁴ Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü'l-İftitâhi'd-da've*, 276.

Midrârî Devleti'nin Ebû Abdullah'a karşı destek bulabileceği bir güç bırakılmamış ve yalnızlaştırılmıştır.

Şehir kuşatıldıktan sonra Ebû Abdullah, Midrârî emirine elçiler göndermiş ve amacının savaş olmadığını belirtmiştir. Fakat gelen elçiler öldürülmüştür. Muhtemelen Elyesa', Ebû Abdullah'tan gelen bu mesajın gerçekliğinin olmadığını düşünüyordu. Zira Ağlebîler ve Rüstemîler'in yıkılmasından haberdar olan Elyesa' Ebû Abdullah'ın savaşmadan geri dönmeyeceğini düşünmekteydi. Elçilerin öldürülmesi neticesinde iki taraf arasında başlayan savaş Ebû Abdullah'ın üstünlüğü ile sonuçlanmış ve Elyesa' yakın adamlarıyla birlikte kaçmıştır.⁵⁵⁵ Ebû Abdullah şehri işgal ederek ateşe vermiştir.⁵⁵⁶

Ubeydullah el-Mehdî'nin imamlığı Sicilmâse'de ilan edilmiş ve ona ilk biatlar burada gerçekleşmiştir.⁵⁵⁷ Daha sonra Elyesa' b. el-Muntasır yakalanarak öldürülmüştür.⁵⁵⁸ Kutâme kabilesinden olan İbrâhim b. Gâlib el-Mezâtî, Sicilmâse'ye vali tayin edilmiş,⁵⁵⁹ böylece Midrârî Devleti ilk defa bağımsızlığını kaybederek Fâtımîler'in hâkimiyetine girmiştir. Fakat bu durum çok uzun sürmemiş Ebû Abdullah eş-Şîi ve Ubeydullah el-Mehdî'nin Sicilmâse'den ayrılışından bir süre sonra Midrârî halkı Vali İbrâhim b. Gâlib el-Mezâtî'yi öldürerek bağımsızlıklarını tekrar elde etmişlerdir.⁵⁶⁰

Midrârîler'in bağımsızlığını yeniden elde etmeleri Fâtımîler'in çıkarlarına ters düşmekteydi. Zira onlar kendi istekleri doğrultusunda hareket eden bir devlet istiyorlardı. Bu amaçla fırsatını bulduklarında Midrârî Devleti'ni tekrar Fâtımî hâkimiyeti altına almaya çalışmışlardır. Bu amaçla Midrârîler'in bağımsızlığını yeniden elde etmelerinden on bir yıl sonra Fâtımîler, Kutâme kabilesinden Mesâle b. Habbûs el-Kutâmî'yi Sicilmâse üzerine göndermişlerdir. Çıkan savaşta üstünlük elde eden Mesâle b. Habbûs, Sicilmâse şehrini ele geçirerek emiri öldürmüştür. Böylece Midrârî Devleti tekrar tam bağımsızlığını kaybetmiştir. Fakat Midrârî halkının yabancı bir kişinin valiliğini kabul etmeyeceğini anladıklarından bu defa Midrârî hanedanından

⁵⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/597-598.

⁵⁵⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/153.

⁵⁵⁷ Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-da've*, 279.

⁵⁵⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/154; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 3/455.

⁵⁵⁹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146.

Fâtımîler'e bağlı kalacak bir kişi şehre vali olarak atanmıştır.⁵⁶¹ Devlet yarı bağımsız bir şekilde varlığını devam ettirmiştir. Fakat bu durum da Midrârî hanedanı arasında kabul görmemiştir. Birkaç yıl sonra Midrârî hanedanından olan Muhammed b. el-Feth yönetimi ele geçirerek devletin bekası adına önemli adımlar atmıştır. Onun faaliyetleri Fâtımîler tarafından tepkiyle karşılanmaktaydı. Fâtımî kaynaklarında onun “Şakirullah” lakabı yerine “Kafirullah” lakabıyla anılması ona karşı olan tutumu göstermektedir.⁵⁶²

Fâtımîler'in bu tutumu Midrârî Devleti'ni Fâtımîler'le mücadele halinde olan Endülüs Emevî Devlet'ine yakınlaştırmıştır. Muhammed b. el-Feth, Endülüs Emevî Devleti yöneticileri ile yakınlaşarak ortak düşmanları olan Fâtımîler'e karşı devletin siyasi varlığını korumaya çalışmıştır.⁵⁶³

Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh, Muhammed b. el-Feth'i kendisine itaat ettiremeyince ünlü komutanlarından Cevher es-Sıkkîlî'yi Sicilmâse üzerine sefere göndermiştir. Cevher es-Sıkkîlî, Muhammed b. el-Feth'in ordusunu yenerek şehri tekrar Fâtımî hâkimiyetine almıştır.⁵⁶⁴

Midrârîler bir süre sonra valiyi öldürüp⁵⁶⁵ bağımsızlıklarını kazanmaya çalışsalar da bu savaşlar devleti iyice zayıflatmış ve yıkılmanın eşiğine getirmiştir. Bu durumu gören Endülüs Emevîleri Fâtımîler'in bu bölgeye hâkim olmasını istemediğinden Midrârî Devleti'ne son vererek Midrârî topraklarına hâkim olmuştur.⁵⁶⁶

⁵⁶¹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fî sına'ati'l-inşa*, 5/166; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁵⁶² Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 388.

⁵⁶³ Levi-Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane*, 1/52; Harekât, “Midrârîler”, 30/15.

⁵⁶⁴ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 388; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/222-223; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1932, 4/70.

⁵⁶⁵ Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, 384.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/340; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174.

4. MİDRÂRÎLER'DE KÜLTÜR VE MEDENİYET

Bir devletin kültür ve medeniyet alanında ortaya koyduğu zenginlikler en az siyasi tarihindeki başarılar kadar önem arz etmektedir. Midrârîler Devleti, Hâricîlik düşüncesinden teşekkül ederek şekillenmiş ilk devlet olması hasebiyle Hâricî-Sufrîliğin geride bıraktığı kültür ve medeniyeti anlamak adına önemli bir örnektir. Ancak dönemin koşulları sebebiyle Midrârîler'in ilim, kültür, mimarî vb. alanlarda ortaya koydukları eserlerin sayısı ya kısıtlı olmuş yahut birçoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Ayrıca Sufrî kaynakların günümüze ulaşamamış olması Midrârî kültür ve medeniyetinin aydınlatılmasını güçleştirmektedir. Söz konusu sınırlılıklara rağmen bu bölümde kaynakların sunduğu bilgiler ölçüsünde Midrârîler'in sosyal, ekonomik, ilmi ve idari yönleri ele alınmaktadır.

4.1. Sosyal ve Toplumsal Yapı

Midrârî toplumu heterojen unsurlardan meydana gelmiştir.⁵⁶⁷ Devletin kurulduğu yerin sahip olduğu coğrafi konum ve ticaret yolları üzerinde yer alması çok sayıda insanın devletin sınırlarına uğramasına sebep olmuştur. Bu durum ise devletin içerisinde farklı kabile ve milletlerden insanların varlığına yol açmıştır. Bununla birlikte Midrârî toplumunun büyük kesimi Berberîler'den oluşmuştur. Özellikle Hâricîliğin Sufrîyye kolunu benimseyen Berberîler, Miknâse kabilesinin öncülüğünde Sicilmâse'de toplanarak devletin kurucu unsuru olmuşlardır.⁵⁶⁸ Miknâse kabilesi dışında Berberî halkın büyük bir bölümünü Senhâce kabilesinden olan Berberîler oluşturmuştur.⁵⁶⁹

Berberîler'in Hâricîliği benimsemeleri onların ortak bir amaç etrafında birleşmelerini sağlamıştır. Hâricîliğin adalet ve eşitliği savunan ilkeleri Berberîler'i bir araya getirerek aralarındaki eski çatışmaların sonlanmasına katkı sağlamıştır. İlk Hâricî devlet olan Midrârîler'in kurulmasıyla devletin sınırları altında birleşen Berberî kabileleri bu birliklerini devletin çatısı altında devam ettirmişlerdir. Miknâse, Zenâte,

⁵⁶⁷ İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubî, *el-Büldan* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 198.

⁵⁶⁸ Hüseyin Münis, *Fecrü'l-Endelüs* (Cidde: ed-Dârü's-Suudiyye, 1985), 186.

⁵⁶⁹ Ya'kubî, *el-Büldan*, 198.

Medgare(Madgara) ve Bergavâta kabileleri devletin kuruluşunda yer almıştır. Devletin kurulmasıyla birlikte Midrârî topraklarına yerleşen kabile sayısı daha da artmıştır.⁵⁷⁰

Berberîler, Araplar'da olduğu gibi kabile hayatının egemen olduğu bir yaşam sürmekteydiler. Berberîler'in büyük kabileleri olduğu gibi büyük kabilelere ait onlarca alt kabile kolları mevcut idi. Bunların bir kısmı yerleşik hayat sürerken büyük bir kesimi ise göçebe yaşam sürmekteydi.⁵⁷¹ Midrârîler'in kurulması egemenlik sahasında yaşam süren kabile gruplarının yerleşik hayata geçişini kolaylaştırmıştır.

Toplunun Berberîler'den sonraki diğer önemli bir unsuru ise siyahîlerdir. Sicilmâse şehrinin kuruluşunda Berberî kabileler ile iş birliği içerisinde olan Sudan'dan gelmiş olan siyahî bir kesim İslâm dininin Sudan ve çevresinde yayılmasına da katkı sağlamıştır. Siyahîler Midrârî siyasetinde de yer almışlardır. Devletin ilk imamı seçilen İsa b. Yezîd el-Esved'in bir siyahî olduğu söylenmektedir.⁵⁷² Midrârîler'in Sudan ile güçlü ilişkileri olduğu anlaşılmakla birlikte kaynaklarda ticari ilişkileri dışında bir bilgi bulunmamaktadır.

Midrârî toplumunun üçüncü unsuru ise Yahudîlerdir. Yahudîler'in Mağrib bölgesine gelmeleri, M.Ö. 3. yüzyıla kadar geri gitmektedir. Bölgenin eski yerleşimcilerinden biri olan Yahudîler Sicilmâse şehrinde de ikamet etmişlerdir. Devletin sınırları içerisindeki Yahudîler az sayıda olmalarına rağmen önemli bir konum elde etmişlerdir. Devletin ekonomisini kontrol etmekte olan Yahudîler'in sahip oldukları bu konumu devlet yöneticilerine verdikleri faize dayalı borçlar sayesinde elde ettikleri yorumu yapılmaktadır.⁵⁷³ Midrârî Devleti'nde gerçekleşen ticarete Yahudîler önemli bir paya sahiptiler. Bunun dışında inşaat işlerinde ilerlemiş olan Yahudîler devletin inşaat alanındaki işlerinin büyük bir kesimini yönetmekteydiler.⁵⁷⁴ Bütün bu durumlar onları devletin önemli bir unsuru haline getirmiştir.

Midrârî Devlet'i bünyesinde Arapların varlığından da söz edilebilir. Sicilmâse'nin bir ticaret merkezi olmasından ötürü Bağdad, Basra, Irak ve Kûfe gibi

⁵⁷⁰ Razî, *Ahbâru Fah*, 66

⁵⁷¹ Özdemir, *Endülü's Müslümanları: Siyasî Tarih*, 28.

⁵⁷² Abdurrazık, *el-Havâric*, 287-288.

⁵⁷³ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufrîyye' bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslâmî*, 130.

⁵⁷⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah Himyerî, *er-Ravzû'l-mi'tar fî haberi'l-aktar*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetu Nasır es-Sekâfe, 1980), 306.

şehirlerden tüccarlar Sicilmâse'ye uğramışlardır. Şehrin büyük bir ticaret ağına sebep olması bu tüccarların Sicilmâse'ye yerleşmelerini sağlamıştır.⁵⁷⁵

Sicilmâse şehrine farklı yerlerden insanların gelip gitmesi şehir halkının yaşamını, örf ve adetlerini etkileyen birçok değişikliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Daha önce göçebe hayat yaşayan Berberî kabileleri yerleşik hayata geçmiş ve bir medeniyet inşa etmişlerdir. Onların bu durumu 340/951 yılında Sicilmâse'ye seyahat eden İbn Havkal'ın şehir hakkında yazdıklarında açıkça görünmektedir. İbn Havkal, Sicilmâse halkının zengin ve seçkin kişiler olduklarını, görünüşleri ve davranışlarıyla Mağrib halkı arasında fark edildiklerini, ilim, namus, güzellik, asalet, cömertlik ve üstünlük sahibi olduklarını aktarmaktadır.⁵⁷⁶

Sicilmâse'de yaşayan bazı kabilelerin halkı yüzlerini bir örtü ile örtmekteydiler. Bu durum o kabilelerin eski bir geleneği olarak görünmektedir. Bu geleneğin çöl şartlarından ötürü oluşan kum fırtınalarından korunmakla bağlantılı olduğu düşünülebilir.⁵⁷⁷

Sicilmâse'de yerleşim alanları birbirine yakın şekilde inşa edilmiştir. İslâm coğrafyacısı İdrîsî, (öl. 560/1165) Sicilmâse'den bahsederken şehirde evlerin ve binaların birbirine bağlı bir şekilde inşa edildiğini söylemektedir. Bu bilgi şehirde insanların günlük hayatta iç içe olduğu bir toplumsal yapının varlığını düşündürmektedir. Aynı müverrih şehrin içerisinde sarayların bulunduğunu fakat kalelerin olmadığını belirtmektedir.⁵⁷⁸

4.2. Ekonomik Hayat

Midrârî Devleti'nde ekonomik hayat birçok ekonomik faaliyetten oluşmaktaydı. Midrârî ekonomisini belirleyen bu iktisadi faaliyetlerin başında hayvancılık gelmekteydi. Mağrib bölgesinde geniş ve verimli meraların bulunması hayvancılığın yaygınlaşmasını sağlamaktaydı. Ayrıca at gibi hayvanların savaşlarda kullanılmaları, hayvanların yiyecek ihtiyacının giderilmesinde önemli bir kaynak

⁵⁷⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 66.

⁵⁷⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 88.

⁵⁷⁷ Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*, 1/201; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'tar fî haberi'l-aktar*, 306.

⁵⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afak* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 1/225.

olması ve yük taşımakta kullanılması da hayvancılığı önemli kılmaktaydı. Bu hususlar hayvancılığı çöl bölgesinde yaşayan Berberîler için önemli bir kazanç kapısı haline getirmiştir.⁵⁷⁹ Sicilmâse halkı da hayvancılık ile uğraşmıştır. İbn Havkal, Sicilmâse halkının sürü sahibi olduğunu, koyun, deve, at ve katır yetiştirdiklerini aktarmıştır.⁵⁸⁰ Devletin kurucu olan Ebü'l-Kâsım b. Semkû'nun devletin kuruluş yıllarında sürü sahibi bir kimse olduğu ve Sicilmâse çevresinde hayvanlarını otlattığı aktarılmıştır.⁵⁸¹

Midrârî Devleti'ndeki önemli bir diğer ekonomik faaliyet ise tarımdır. Sicilmâse şehri belli dönemlerde suyu artan nehirlerin olduğu bir bölgede yer almaktadır. Sicilmâse havzasını çevreleyen bu nehirler şehrin ana su kaynaklarını oluşturmuştur.⁵⁸² Sicilmâse halkı şehirde nehir sularından beslenen havuzlar inşa etmiş ve bu havuzlarda biriken su ile tarla ve bahçeleri sulamıştır.⁵⁸³ Sicilmâse içerisinde akan Yezid Nehri'nin yaz aylarında yüksek debiye sahip olması tarla ve bahçelerin sulanmasına ve tarımın gelişmesine katkı sağlamıştır.⁵⁸⁴ Ayrıca şehirde bulunan Zîz Nehri de şehrin suya erişimini kolaylaştırmış ve tarım alanları ile bahçelerin sulanmasına imkân sağlamıştır. Bununla birlikte nehir sularının tarımsal sulamayı tamamen karşılamadığı söylenilebilir. Zira şehirdeki bazı tarlaların sulanmasında yağmura ihtiyaç duyulduğu aktarılmıştır. Nehir sularının erişemediği bu tarlalara kuraklığa dayanıklı darı ve mısır gibi ürünler ekilmiştir.⁵⁸⁵

Kaynaklarda Sicilmâse topraklarının tarım açısından oldukça verimli olduğu aktarılmıştır. Verilen bilgilere göre şehirdeki tarlalarda bir önceki yıl ekilen bazı ürünlerin tohumları kuruduğunda çatlayıp toprağa düşer, bu tarlalar yeni tohum serpilmeden sürülür ve ertesi yıl tekrar filizlenir ve yeşerirdi. Böylece bir tohum ekiminden iki-üç yıl ürün alınıyordu.⁵⁸⁶ Bir başka rivayete göre ise Yezid Nehri'nden taşan su tarlaları suladığından hasattan sonraki sene tohum ekmeye gerek kalmadan

⁵⁷⁹ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufrîyye 'bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslamî*, 86.

⁵⁸⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 97.

⁵⁸¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/837; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

⁵⁸² Dale R. Lightfoot - James A. Miler, "Sijilmassa: The Rise and Fall of a Walled Oasis in Medieval Morocco", *Annals of the Association of American Geographers* 86/1 (1996), 82.

⁵⁸³ Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*, 1/201.

⁵⁸⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 87; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/225; Makdîş, *Nüzhetü'l-enzar*, 1/56.

⁵⁸⁵ Ya'kubî, *el-Büldan*, 198.

⁵⁸⁶ Merraküşî, *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*, 1/201.

buğday çimlenip yeşeriyordu.⁵⁸⁷ İbn Havkal, Sicilmâse'deki tarlalara genellikle senede bir çeşit hububat ekildiğini, toprağın her sene birbiri peşine yedi yıla kadar bol ürün verdiğini, çiftçilerin farklı bir ürün ektiğini, bu ürünün başağının buğday ve arpaya benzemediğini, kırılmasının zor olduğunu ve buğday ile arpa arasında şekli olan lezzetli bir hububat olduğunu aktarmaktadır.⁵⁸⁸ Bu hububatın bir buğday çeşidi olduğunu belirten diğer kaynaklar ise bu buğdaya “Yerden Tizveû” isminin verildiğini aktarmışlardır.⁵⁸⁹

Sicilmâse’de yetiştirilen tarım ürünlerine bakıldığında başta arpa ve buğday⁵⁹⁰ olmak üzere mısır,⁵⁹¹ üzüm,⁵⁹² çemen,⁵⁹³ pamuk, kimyon ve kına bitkisi gibi ürünlerin yetiştirildiği görülmektedir.⁵⁹⁴ Yetiştirilen bu ürünler Mağrib’in farklı bölgelerine gönderilmiştir. Der’a şehrinde ise çivit bitkisi yetiştirilmiştir. Kokusu güzel olan diğer ürünlerle karıştırılıp satıldığı belirtilen bu bitkinin koku yapımında kullanılmak üzere yetiştirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹⁵ Bunların dışında şehrin içerisinde birçok bostan ve hurma bahçesinin olduğu aktarılmıştır. Bu bahçelerden birçok meyve yetiştirilmiştir. Sicilmâse yeşil renkli ve son derece tatlı olan ıslak hurmaları ile bilinmiştir.⁵⁹⁶ Diğer hurmalara göre daha ufak tanelerden oluşan bu hurma türü “Barnî” adıyla bilinmiştir. Bu türün dışında şehirde birçok hurma çeşidinin yetiştiriciliği yapılmıştır.⁵⁹⁷

Tarım haricinde sanayi de Midrârî Devleti’nde gerçekleştirilen önemli ekonomik faaliyetlerden biridir. Bir toplumda yaşayan insanların ihtiyaçlarının karşılanmasında sanayi önemli bir yer kaplamakta ve ekonomik hayatın önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Midrârî Devleti’nde de sanayi alanında önemli adımların atıldığı görülmektedir. 174/791 yılında Midrârî emiri olan Ebû'l-Muntasır Elyesa‘ b. Ebû'l-Kâsım sanayi alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Onun döneminde birçok üretim atölyesi ve imalathane kurulmuş ve üretim desteklenmiştir.⁵⁹⁸ Üretimi yapılan

⁵⁸⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/226.

⁵⁸⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 87-88.

⁵⁸⁹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/226; Makdiş, *Nüzhetü'l-enzar*, 1/56.

⁵⁹⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 88; Makdiş, *Nüzhetü'l-enzar*, 1/56.

⁵⁹¹ Ya'kubî, *el-Büldan*, 198.

⁵⁹² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/836.

⁵⁹³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/226.

⁵⁹⁴ Makdiş, *Nüzhetü'l-enzar*, 1/156.

⁵⁹⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/226-227.

⁵⁹⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 88.

⁵⁹⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/226.

⁵⁹⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

ürünlere bakıldığında ise yün ve pamuğa dayalı ürünlerin üretiminin öne çıktığı görülmektedir. Özellikle yün eğirme konusunda oldukça başarılı oldukları aktarılan Sicilmâse'deki kadınlar tekstile dayalı üretimde önemli bir rol üstlenmişlerdir.⁵⁹⁹ Sicilmâse'de üretilen elbiseler bölgede kalitesi ile meşhur olmuştur.⁶⁰⁰ Bu elbiselerin otuz beş dinardan satıldığı belirtilmiştir.⁶⁰¹ Bunun dışında hayvan derisinden de üretim gerçekleştirilmiştir. Deri tabaklamada başarı elde eden Sicilmâse halkı derilerden ayakkabı üretimi gerçekleştirmiştir.⁶⁰²

Midrârî Devleti'nde ekonomiyi besleyen önemli bir üretim alanı ise madene dayalı üretimdir. Zengin altın ve gümüş yataklarına sahip olan Der'a şehrinin fethedilmesiyle birlikte altın ve gümüş gibi madenlerin üretimi Midrârî ekonomisine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.⁶⁰³ Bu madenlerin üretiminin yaygınlaşması ile birlikte takı ve süs eşyalarında da altın ve gümüş gibi madenlerin kullanılmış olması muhtemel görülmektedir. Altın ve gümüş dışında savaş aletlerinin üretiminde demirin kullanıldığı ve demirciliğin geliştiği görülmektedir. Midrârî hükümdarlarının dedesi ve devletin kurucu Ebü'l-Kâsım b. Semkû'nun kılıç yapmakta usta bir demirci olması bu durumu desteklemektedir.⁶⁰⁴

Midrârî Devleti'nin iktisadi gelişimindeki en önemli unsurlardan biri de devletin ticaret yolları üzerinde yer almasıdır. Başkent Sicilmâse Batı Afrika ve Mağrip ile Akdeniz ve Doğu Devletleri arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı.⁶⁰⁵ Bu coğrafi konum demografik gelişmeyi ve kentsel ilerlemeyi tetiklemiştir. Devletin coğrafi konumundan ötürü sahip olduğu bu ticari ağ halkın gerçekleştirdiği üretimi destekleyerek üretimin artmasını sağlamıştır.⁶⁰⁶ Midrârî yöneticileri bu ticari potansiyeli değerlendirecek uygulamalarda bulunmuşlardır. Bu uygulamalar sayesinde bölgeye dışarıdan gelen bir grup Sufri'nin kurduğu Sicilmâse şehri kısa zaman içerisinde bölgenin önde gelen ticaret merkezlerinden biri haline

⁵⁹⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, 3/192.

⁶⁰⁰ Habib Cenhânî, *el-Müctemeu'l Arabîyyü'l İslâmî el-hayatü'l iktisâdiyye ve'l ictimâiyye* (Kuveyt: Alemü'l-Ma'rife, 2005), 157.

⁶⁰¹ Salim, *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*, 499.

⁶⁰² Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufriyye' bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslâmî*, 94.

⁶⁰³ Ebü Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/838; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/142; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/141.

⁶⁰⁵ Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârides", 32/5005.

⁶⁰⁶ Cenhânî, *el-Müctemeu'l Arabîyyü'l İslâmî*, 158.

gelmiştir. Bilâdüssûdan'ın batısına giden ticaret yolunu da içine alan güney ticaret yollarının idaresini ellerine geçirmişlerdir.⁶⁰⁷ Sicilmâse özellikle altın ticaretinin yoğun olduğu bu yolları kontrol etmekle kalmamış aynı zamanda altın basımında da önemli bir merkez haline gelmiştir.⁶⁰⁸ Ticaret yolları üzerinde kervanlar için dinlenme yerleri inşa edilmiştir.⁶⁰⁹ Midrârî emirleri tüccarlara değer vermiş ve onlara iyi ve güzel muamelede bulunmuşlardır.⁶¹⁰ Tüccarların Sicilmâse'ye yerleşmeleri desteklenmiş ve Bağdad, Basra, Irak ve Kûfe gibi şehirlerden gelen tüccarlar Sicilmâse'ye yerleşmişlerdir.⁶¹¹ Bu uygulamalar sonucunda Sicilmâse şehri Mağrib bölgesindeki önemli bir ticari merkez haline getirilmiştir.⁶¹² Muhammed b. el-Feth döneminde İfrîkiyye, Fas, Endülüs, Sûs, Ağmât ve diğer merkezlerle Batı Sudan ülkeleri arasında Sicilmâse üzerinden gerçekleştirilen kervan ticaretinden elde edilen kazanç 400.000 dinara ulaşmıştır. Bu miktar Mağrib'in tamamından toplanan verginin yarısına tekabül etmekteydi. Bu dönemde Sicilmâse'ye uğrayan İbn Havkal, Sicilmâse şehrinde karşılaştığı Muhammed b. Ali ismindeki bir tüccarın elinde 42.000 dinarlık bir çek gördüğünü ve doğuda bu miktarda bir çekin benzerini görmediğini hatta daha sonra Irak, Fars ve Horasan gibi yerlerde bunu anlattığında insanların bu miktarı enteresan bulduğunu aktarmaktadır.⁶¹³

Midrârî Devleti'nde gerçekleşen ticaretin büyük bir kesimi Sicilmâse ile Sudan arasında gerçekleşmekteydi. Çöl şartlarından dolayı su bulamama gibi zorluklarla karşılaşan tüccarlar bu zorluklara rağmen sürekli Sudan'ın şehirleri ile Sicilmâse arasında kervanlar getirip götürmüşlerdir. Sicilmâseli tüccarlar özellikle Sudan'ın bir şehri olan Ana şehrine ticari seferler düzenlemişlerdir. Sicilmâse'den Ana şehrine incir, tuz vb. gıda maddeleri ile bakır vb. madenler götürüp karşılığında ise saf altın getirmişlerdir.⁶¹⁴ Sicilmâse'de hasat edilen hurmaların önemli bir bölümü Sudan'a götürülmüştür.⁶¹⁵ Sudan şehirleri dışında Gana şehri ile önemli ölçüde ticaret

⁶⁰⁷ Harekât, "Midrârîler", 30/15.

⁶⁰⁸ Lightfoot - Miler, "Sijilmasa: The Rise and Fall of a Walled Oasis in Medieval Morocco", 78.

⁶⁰⁹ Di Tolla, "Midrâr (Banū) ou Midrârîdes", 32/5010.

⁶¹⁰ Mûnis, *Tarihü'l-Magrib ve hadaretuhu*, 1/359-360.

⁶¹¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 66.

⁶¹² Cenhânî, *el-Müctemeu'l Arabîyyü'l İslâmî*, 158.

⁶¹³ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 66, 94.

⁶¹⁴ Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî : Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbari'l-beşer* (Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 1/82.

⁶¹⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/20.

yapılmıştır. Kafilelerin iki şehir arasındaki yolculuğu on dört gün sürmekteydi.⁶¹⁶ Sicilmâse'den giden tüccarlar gittikleri yerlerdeki halka sadece ticari ilişkilerde bulunmamış aynı zamanda onlara İslam'ı anlatmış onların Müslüman olmalarını sağlamıştır. Sudan ve çevresindeki şehir ve köylerden birçok kişi tüccarlardan etkilenererek İslam'ı kabul etmiştir.⁶¹⁷

Midrârî Devleti ekonomik alandaki faaliyetleri devletin ekonomik alanda önemli bir gelişim göstermesini sağlamıştır. Muhammed b. el-Feth döneminde devletin para bastırması bu gelişimin göstergesidir. Muhammed b. el-Feth'in kestirdiği bu sikkelerin üzerinde onun künyesi ve ismi yer almaktaydı. Bu sikkeler ona nispetle "Şakiriyye" olarak isimlendirilmiştir.⁶¹⁸ 366/947 yılında bu sikkeler 19 gr ağırlığında ve 39 mm çapında iken 340/951 yılında ise ağırlıkları 12 gr, çapları ise 10.40 mm olacak şekilde değiştirilmiştir.⁶¹⁹

Fâtımî egemenliğine kadar ekonomik olarak gelişim gösteren Midrârîler, devletin Fâtımî egemenliğine girmesiyle birlikte ekonomik gelişimde yavaşlamalar yaşanmıştır. Fâtımî egemenliği sürecinde tüccarlar Sicilmâse'yi terk etmeye başlamış ve devlet ekonomik olarak zayıflama sürecine girmiştir.⁶²⁰

4.3. İlmi ve Fikri Hayat

Midrârî Devleti'nde ilmî ve fikrî hayat Sufriyye fırkası ile doğrudan bağlantılıdır. Çünkü Midrârî Devleti'nin temelleri Sufriyye fırkasının ilke ve öğretileri doğrultusunda şekillendirilmiştir. Devletin yöneticileri, ilmi ve dini konularda bilgi sahibi kişilerden oluşmuştur. Sufriyye mezhebine göre imam olacak kişinin Allah'ın hükümlerini bilmesi ve uygulaması gerekmektedir.⁶²¹ Bu ilke imamların ilim ile ilgilenmelerini gerekli kılmıştır. Özellikle devletin ilk imamlarında bu husus göze çarpmaktadır. Devletin kurucusu olan Ebü'l-Kâsım b. Semkû ilim ile uğraşan bilgin bir kimseydi.⁶²² O, Medine şehrine giderek Abdullah b. Abbas'ın azatlısı ve öğrencisi

⁶¹⁶ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/18.

⁶¹⁷ Mûnis, *Tarihü'l-Magrib ve hadaretuhu*, 1/359-360.

⁶¹⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/223; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/126.

⁶¹⁹ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufriyye' bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslamî*, 100.

⁶²⁰ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufriyye' bi'l-Magribi'l-Aksa'l-İslamî*, 135.

⁶²¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/116.

⁶²² İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981.

olan İkrime el-Berberî'nin yanına uğramış ve ondan hadis dersleri almıştır.⁶²³ Devletin ilk imamı seçilen İsa b. Yezîd el-Esved'de seçilmeside onun bilgin bir kişi olması etkili olmuştur.⁶²⁴

Midrârî imamları ilim ile uğraşan kimselere değer vermişlerdir. Öyle ki herhangi bir konuda ihtilafa düştükleri zaman o konuda bir âlimin yardımına başvurarak karar alırlardı.⁶²⁵ Âlim kişilere verilen değer halk arasında da görülmektedir. 340/951 yılında Sicilmâse'ye uğrayan İbn Havkal şehir halkı hakkında "Mağrib'te oradan daha fazla âlimleri doğru, halkı ilim ve ilim ehliyle kaynaşan, ruhları geniş ve yüksek bir yer görmedim" ifadesini kullanmaktadır.⁶²⁶

Midrârî âlimleri Mağrib'in o dönemdeki kültür ve düşünce hayatına önemli katkılarda bulunmuşlardır. O dönemde Rüstemîler Devleti'nde içerisinde üç yüz binden fazla kitap bulunan Ma'sume isminde bir kütüphane kurulmuştu.⁶²⁷ Bu kütüphanede İbâdî fıkının yanı sıra gramer, tefsir, astronomi ve matematik alanında kitaplar bulunmaktaydı. Aynı zamanda bu kütüphanede Sufîyye fikhî ve içtihatlarına yönelik Sufîler tarafından ele alınan kitaplar bulunmaktaydı.⁶²⁸ Sicilmâse şehrinde toplanan âlimlerin kaleme aldıkları eserlerin nüshalarını Tahert'teki bu kütüphaneye bıraktıkları düşünülebilir. Fakat 296/909 yılında bu kütüphanenin Ebû Abdullah eş-Şîi tarafından yakılması sebebiyle bu eserler günümüze ulaşamamıştır.⁶²⁹

Midrârî hanedanı ilme ve bilgiye önem vererek ilim öğretimi için ortam oluşturmuşlardır. Çeşitli şehirlerden gelen bilginler ve tüccarlar bu ortamın bilgisini gittikleri yerlerde paylaşmış ve Sicilmâse şehri ilim tahsil etmek isteyenlerin ve âlimlerin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Vercelânî ve Dercinî, İbnü'l-Cami' adında doğudan gelmiş olan ve o dönemde ilimde bir otorite olarak görülen bir tüccarın Sicilmâse şehrine yerleştiğini ve burada ilim ile meşgul olduğunu anlatmaktadırlar. Sicilmâse'ye gelirken zeki bir kişi olarak gördüğü ve bilgilerini aktarmak istediği Ebû Rabi' Süleyman b. Zarkûn adında gençlik yaşında olan Nefûse yerlisi bir kişiyi de

⁶²³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*.

⁶²⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*.

⁶²⁵ Şemmahî, *Kitâbü's-siyer*, 1/237.

⁶²⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 94.

⁶²⁷ Harîrî, *ed-Devletü'r-rüstemiyye*, 186.

⁶²⁸ Nikola Ziyâde, *Dirâsâtü fi'l-Mağribi'l-arabî ve's-Sûdanu garbî* (London: Riad el-Rayyes Books, 1991), 128.

⁶²⁹ Bârûnî, *el-Ezharü'r-riyaziyye*, 346.

beraberinde Sicilmâse'ye getirmiş, ona dersler vermiştir. Uzun bir süre burada Ebû Kasım Yezîd b. Mahled ile birlikte İbnü'l-Cami'den dersler almış ve daha sonraları bölgede ilimdeki derinliği ile bilinen bir âlim haline gelmiştir.⁶³⁰ Bu durum bizlere Sicilmâse'nin yalnızca Midrârî âlimleri ve öğrencileri için bir ilim merkezi olmadığını aynı zamanda diğer bölgelerden ilim öğrenmek isteyenlerin de uğradığı bir ilim merkezi haline geldiğini göstermektedir.

Midrârî Devleti'nde çok fazla sayıda âlimin yaşandığı söylenmekle beraber bu âlimler hakkında kaynaklarda az bilgi bulunmaktadır. Kaynaklarda Midrârî Devleti'nde yaşamış olan bazı âlimlerin isimleri zikredilmektedir. Bu âlimlerden ilki Ebû Yahyâ Hammâd b. Yahyâ es-Sicilmâsî'dir. Kaynaklarda doğum ve ölüm tarihi bulunmamaktadır. Fakat kaynaklarda ismi ile birlikte anılan âlimlere bakıldığında Midrârîler döneminde yaşadığı anlaşılmaktadır. Zira o Mâlikî âlimlerinden olan İbnü'l-Mâcişûn döneminde yaşamış ve onun fıkıh sohbetlerine katılmıştır. İbnü'l-Mâcişûn'dan etkilenerek Mâlikî mezhebini benimsemiş ve kendisini fıkıh alanında yetiştirmiştir.⁶³¹ İbnü'l-Mâcişûn'un 212/827 yılında vefat ettiği⁶³² göz önüne alındığında onun Midrârîler döneminde yaşadığı kesinlik kazanmaktadır. Bu bilgilerden hareketle Sicilmâse'de doğduğu ve büyüdüğü yetişkinlik çağında Kayrevan'da İbnü'l-Mâcişûn'u tanıyıp ondan etkilenerek Sufriyye fırkasını bıraktığı söylenebilir.

Hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan Ebû Yahyâ Hammâd b. Yahyâ es-Sicilmâsî, İbnü'l-Mâcişûn'un fıkıha dair görüşlerinin yer aldığı bir eserini Kayrevan muhitinde ilk defa rivayet eden kişi olmuştur.⁶³³ Ebû Yahyâ Hammâd'ın kaleme aldığı bir eserin varlığından bahsedilmiş fakat bu kitabın ismine veya herhangi

⁶³⁰ Vercelânî, *Kitabu Siyeri'l-e'imme ve ahhârihim*, 93-94; Dercinî, *Kitâbu Tabakati'l-meşâih bi'l-Magrib*, 1/109; Bârûnî, *el-Ezharü'r-riyaziyye*, 133.

⁶³¹ Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi Kadi İyaz, *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Malik*, thk. Abdülkâdir es-Sahravî (Muhammediyye: Matbaatu Fedâle, 1966), 4/97-98.

⁶³² Hacı Mehmet Günay, "İbnü'l-Mâcişûn", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 200M.S.), 21/122.

⁶³³ Kadi İyaz, *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik*, 1966, 4/97-98.

bir bilgisine değinilmemiştir.⁶³⁴ Bu eserin Kayrevan'da rivayet ettiği İbnü'l-Mâcişûn'un görüşlerinden meydana gelmiş olması muhtemel görünmektedir.

Ebû Yahyâ Hammâd b. Yahyâ es-Sicilmâsî'nin oğlu Hasan Hammâd b. Yahyâ es-Sicilmâsî de onun gibi Mâlikî fikhî alanında âlim bir kişi olmuştur. Babasından öğrendiği rivayetleri Muhammed b. Bistam gibi ilim ile uğraşan kimselere aktaran Hasan Hammâd b. Yahyâ herhangi bir eser kaleme almadan vefat etmiştir.⁶³⁵

Midrârî âlimlerinden bir diğeri ise İsa b. Saâde es-Sicilmâsî'dir. Sicilmâse şehrinde yaşamış ve Ebû Musa künyesi ile tanınmıştır. Fıkıh alanında dönemin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. İlim edinmek amacıyla yolculuklar yapmış ve bu yolculuklarda Endülüs ve Kayrevan'daki büyük âlimlerle karşılaşmış onlarla ilmî sohbetlerde bulunmuştur. Onun hakkında bir konuya tamamen hâkim olmadan o konuda konuşmadığı söylenmiştir.⁶³⁶ İsa b. Saâde 355/966 yılında Mısır'da iken vefat etmiştir.⁶³⁷ Endülüs ve Kayrevan gibi yerlerdeki âlimler ile görüşmesi onun da Mâlikî mezhebini kabullenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Mâlikî mezhebinden olan Sicilmâse âlimlerinden bir diğeri ise Ebü'l-Hasan Alî b. Halef es-Sicilmâsî'dir. İmam Mâlik'in "*el-Muvatta*" eserinde onun aktardığı rivayetlerin yer aldığı söylenmiştir.⁶³⁸

Diğer bir Midrârî âlimî ise Ebû Ganim es-Sufrî'dir. Abdurrazık, "*el-Havâric fi biladi'l-Mağrib*" eserinde Mısır'da ona atfedilen bir el yazmasından bahsetmektedir.⁶³⁹ Fakat çalışma kapsamında bu esere ulaşma imkânı olmamıştır.

Ebû Alî b. Emdiknû es-Sicilmâsî'de Sicilmâse halkından olan âlimlerdendir. Kayrevan'da bulunan Muhammed b. Ebî Zeyd'in yanına gitmiş ve ondan ilim öğrenmiştir. Sicilmâse'den başka kimselerin de ilim öğrenmek amacıyla Muhammed

⁶³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Kayrevani İbn Ebû Zeyd, *en-Nevadir ve 'z-ziyadat ala ma fi'l-müdevvene ve gayriha mine'l-ümmehat*, thk. Muhammed Abdulazîz ed-Debbag (Beyrut: Daru'l Garbi'l İslamî, 1999), 10/310.

⁶³⁵ Kadi İyaz, *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik*, 1966, 4/98.

⁶³⁶ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ İbn Beşküvâl, *Kitabü's-Sıla : Kitabü's-Sıla fi tarihi e'immeti'l-Endelüs*, nşr. es-Seyyid İzzet el-Attar el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l Hancî, 1955), 418.

⁶³⁷ Kadi İyaz, *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik*, 1966, 6/278.

⁶³⁸ Kadi İyaz, *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik*, 1966, 2/81.

⁶³⁹ Abdurrazık, *el-Havâric*, 17.

b. Ebî Zeyd'in yanına uğradığı kaydedilmekle birlikte onların ismine değinilmemektedir.⁶⁴⁰

Abdülvehhab Mansur tarafından kaleme alınan “*el-A'lamü'l Mağribi'l Arabî*” isimli eserde Midrârî Emiri Ahmed b. Meymûn b. Midrâr'ın ismi Mağrib'in âlimleri arasında zikredilmiş fakat ilmi yönüyle ilgili herhangi bir bilgiye değinmemiştir.⁶⁴¹ Gösterdiği kaynaklara bakıldığında ise Ahmed b. Meymûn'un Midrârî emiri olması dışında ilmi yönüyle ilgili bir bilgi bulunmamıştır.⁶⁴² Çalışma kapsamında yapılan kaynak taramasında da bu yönde bir bilgi ile karşılaşılmasıdır.

Kaynaklarda Midrârî Devleti'nde yaşayan âlimler arasında Mâlikî âlimlerinin sayısının fazla olduğu bunun karşılığında ise Sufî âlimlerin sayısının ise az olduğu görülmektedir. Midrârî emirlerinin bazılarının Mâlikîliği benimsemesi ve Endülüs Emevî Devleti ile iyi ilişkiler kurmasının bu durumda etkisinin olduğu söylenebilir. Fakat bu durumun asıl sebebi Sufî âlimlerinin eserlerinin günümüze ulaşmaması görülmektedir. Zira yukarıda isimleri verilen Mâlikî âlimlerinin isimleri Mâlikî kaynaklardan alınmıştır. Şayet Sufî kaynakları günümüze ulaşsaydı Midrârî Devleti'nde yaşayan daha fazla âlimi tanınabilecek ve Midrârî Devleti'ndeki ilmi hayat hakkında daha fazla bilgiye sahip olunabilecekti.

Kuzey Afrika'daki ilmi faaliyetler ağırlıklı olarak İslâm dininin öğretileri etrafında şekillenmekteydi. Midrârî Devleti'nde de durum böyle olmuştur. Midrârî âlimleri İslâm'ın öğretilerinin ve Sufîyye fırkasına ait düşüncelerin Mağrib'de yayılmasını sağlamıştır. Özellikle Sudan bölgesindeki yerli halk üzerinde etkisi olan Midrârîler, oradaki insanların İslâm ile tanışmasını sağlamıştır. Midrârî Devleti'nin ilk imamı olan İsa b. Yezîd'in Sudan'lı olması Midrârîler'in Sudan bölgesi üzerindeki etkisini arttırmıştır. Bu bölgeye giden Midrârî âlimleri İslâm'ı yayma hareketlerini yaygın bir şekilde yürütmüşlerdir. Bu İslâm'ı yayma hareketleri aynı zamanda Sudan'ın yerli halkı olan siyahîlerin ve Berberîler'in zamanla araplaşmasına neden olmuştur. Zira İslâm'ı öğrenmek Kur'an-ı Kerim'in dili olan Arapçayı öğrenmeyi ve Arap olan kişilerle daha fazla etkileşimde bulunmayı gerektiriyordu.⁶⁴³ Midrârîler'in

⁶⁴⁰ Muhammed Muhammed Zeytun, *el-Kayrevan ve devruha fi'l-hadareti'l-İslâmiyye* (Kahire: Dârü'l-Menar, 1988), 433.

⁶⁴¹ Abdülvehhab b. Mansur, *A'lamü'l-Mağribi'l-Arabi* (Rabat: el-Matbaatü'l-Melikiyye, 1979), 2/256.

⁶⁴² İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/185; İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/146.

⁶⁴³ Bernavî, *Devletü Midrâr es-Sufîyye' bi'l-Mağribi'l-Aksa'l-İslâmî*, 121-122.

bölgedeki en önemli etkilerinin Mağrib ve Sudan bölgesinde İslam'ı yaymaktı. Bu durum ise beraberinde bir araplaşmayı doğurmuştur.

Fâtımîler'in faaliyetleri neticesinde Midrârî ve Rüstemîler'in yıkılması bu bölgedeki Hâricîler'in siyasi etkilerinin sonlanmasına neden olmuştur. Bu da Hâricîler'in bu bölgedeki kültür mirasının zaman içerisinde gerilemesine sebep olmuştur.

4.4. Devlet Yönetimi

Hâricî-Sufrîler, Sufrîyye fırkasının öğretilerini Midrârî Devleti ile yaşatma imkânı bulmuşlardır. Bundan dolayı Sufrîler'in din anlayışları onların devlet yönetiminde de etkili olmuştur. Hâricîler'in genel görüşüne göre toplumun yöneticisi olacak kişinin herhangi bir kabile veya soydan olmasına gerek yoktur. Toplumun yöneticisi olacak kişinin Allah'ın hükümlerini uygulayan ve adil olması gerekmektedir. Zalim olan imama uymayı caiz görmeyen Hâricîler Allah'ın hükmünü uygulamayan ve doğru yoldan sapan imama uymaktan vazgeçip imamın azledilmesi ve yaptığı hataya göre gerekli ise öldürülmesinin icap ettiğini söylemişlerdir. Sufrîler de bu konuda Hâricîliğin bu düşüncesini uygulamışlardır. İmam olacak kişinin toplumun en dindarı ve iyisinin olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu özelliklere sahip bir imam bulunmadığı durumlarda ise ayaklanmayı esas almışlardır.⁶⁴⁴ Midrârî Devlet'inde Sufrîyye fırkasının bu ilkelerinin uygulandığı görülmektedir. Ebû Kâsım Semkû'nun devletin temellerini atmasına rağmen İsa b. Yezîd el-Esved'in ilk imam olarak seçilmesi ve onun Sudan asıllı bir siyahî olması⁶⁴⁵ bu ilkelerin uygulandığını desteklemektedir. Ayrıca İsa b. Yezîd'in biat alırken belirttiği ilkere uymadığını görünce onu azledip öldürmeleri⁶⁴⁶ de yine bu ilkelere uygun görünmektedir.

Hem İsa b. Yezîd'in hem de Ebû'l-Kâsım Semkû'nun emirliğe gelişine bakıldığında emir seçiminin Sufrîler arasında serbest bir seçim yoluyla gerçekleştiği görülmektedir. İsa b. Yezîd'in imam olarak belirlenmesinde Ebû'l-Kâsım'ın onu

⁶⁴⁴ Eş'arî, *Makalatü'l-İslamiyyîn*, 194-196; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/116; Dalkılıç, "Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufrîyye", 48.

⁶⁴⁵ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/837; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/186; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156.

önermiş ve halktan ona biat etmesi istenmiş halk bunu kabul ettikten sonra bu göreve başlamıştır.⁶⁴⁷ Halkın burada onay vermesi bir tür serbest seçim olarak düşünülebilir.

Midrârî halkı zamanla Sufîyye fırkasının “uygun şartlara sahip olması halinde herkesin imam olabileceği ve imamlığın bir soya mahsus olmadığı” ilkesiyle çelişmişlerdir. İlk kuruluş aşamasında emirlik Müslümanların en bilginine ve en dindarına verilmiştir. Ve büyük bir hatası görüldüğünde de emirlikten uzaklaştırılmış bazen ölüm ile cezalandırılmıştır. Onun yerine geçecek olan kişi seçilirken soy bağı dikkate alınmamış toplumun genel kanaatiyle en dindar ve bilgili kişi yönetim için seçilmiştir. İsa b. Yezîd ve Ebü'l-Kâsım Semkû bu şekilde seçilmiştir. Fakat Ebü'l-Kâsım'dan sonra ise onun soyundan gelenler emirliğe gelmiştir. Daha sonraki süreçte baktığımızda Müslümanların en bilgini ve dindarı olma kriterinin soy bağı kriterine göre daha az önem arz ettiği görülmektedir. Yönetim anlayışındaki bu durumun yeni kurulan bir devletin ilk yıllarında yönetim anlayışını hemen sistemleştiremediğini bunun zamanla oturduğunu göstermektedir. Ayrıca Kuzey Afrika'daki birçok devlette de verasete benzer bir yönetim sistemi vardı. Bu durum yakın bir coğrafyadaki devletlerin birbirlerinden etkilenmelerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. O dönemde İdrisiler, Rüstemiler, Fâtımîler gibi devletler verasete dayalı bir halifelik ile yönetilmekteydi. Midrârîler Devletin'de de bu durum görülmektedir.⁶⁴⁸

Devletin ilk dönem yöneticilerinde yaş da önemli bir ölçüt olmuştur. Yaşı büyük olan kişi emirlik için daha uygun konumunda olmuştur. Zira Midrârî halkı sonraki süreçte yaşı küçük bir varisin emirliğe gelmesine tepki göstererek onu azletmişlerdir.⁶⁴⁹

Kaynalarda Midrârî yöneticileri için “Emîr”⁶⁵⁰ ve “mulûk” (kral)⁶⁵¹ lakapları kullanılmaktadır. Kuzey Afrika'daki diğer devletlerde yöneticiler için kullanılan “imam” veya “halife” kavramları kullanılmamaktadır. Fakat bu farklılığın sadece isimlendirmede olduğu söylenebilir. Zira yönetimle ilgili Midrârî emirlerinin farklı bir

⁶⁴⁷ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

⁶⁴⁸ Halil İbrahim Samerrâi vd., *Târihu'l-arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l-Cedîd el Mütteahide, 2000), 361.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'malü'l-a'lam*, 3/147; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/173-174; Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sa fi sına'ati'l-inşa*, 5/167.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 5/186; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/79.

⁶⁵¹ İbnü'l-Ebbar, *el-Hulleti's-siyera*, 1/192; Zehebî, *Tarihü'l İslam*, 1993, 24/24; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/138.

uygulaması görünmemektedir. Midrârî emirleri için “Emir ve Mulûk” isimleri dışında “Ebû’l-Vezîr, Ebû’l-Muntasır, Ebû’l-Mansur, Emirü’l-Mü’minîn ve Şâkirullah” lakapları da kullanılmıştır.⁶⁵²

Midrârî emirleri devletteki otoritenin tamamını temsil etmekteydiler. Kaynaklar Midrârî emirlerinden bahsederken onlar için “Sâhîbû Sicilmâse” ifadesini kullanmaktadırlar.⁶⁵³ Bu ifade emir olan kişinin mutlak otoritesinin olduğuna işaret etmektedir. Yukarıda bahsedilen “Emîr ve Mulûk” lakapları da bu düşüncüyü desteklemektedir. Bu ifadeler ve emirlerin uygulamaları göz önüne alındığında emirlerin yönetim ile ilgili bütün mercilerde nihai karar verici oldukları söylenebilir.

Kaynaklar Midrârî Devleti’ndeki güvenlik teşkilatı ve yargı sistemi hakkında bizlere bilgi sunmamaktadır. Bununla birlikte kaynaklarda geçen ifadelerden hareketle bu konuda bir yorum yapılabilir. Fâtımîler’in kurucusu ve ilk imamı olacak Ubeydullah el-Mehdî ve oğlu Sicilmâse şehrinde tutuklanmış ve hapsedilmişti.⁶⁵⁴ Tutuklanmasında Abbâsî halifesi ve Ağlebî emirinin isteği etkili olmuştu. Ayrıca İbn İzarî, Ubeydullah el-Mehdî ve oğlunun Midrârî hanedanından olan Meryem bint Midrâr’ın odasının yanındaki bir odada tutuklu olduklarını söylemekte fakat bunun bir hapisane hücresi mi yoksa hapisane olarak kullanılan bir ev mi olduğunu belirtmemektedir.⁶⁵⁵ Bütün bu bilgilerden hareketle gelişmiş bir yargı sisteminin olmadığını, yargının devletin emirinin kararına dayandığı söylenebilir. Ayrıca Ubeydullah el-Mehdî’nin tutuklu kaldığı yerin bir evin odasını andırması da sistemli bir hapisane düzeninin olmadığına işaret etmektedir. Güvenlik sisteminin de buna benzer olduğu söylenebilir. Fâtımîler’in komutanları olan Ebû Abdullah eş-Şîi ve Cevher es-Sıkillî başkent Sicilmâse’yi kuşattıklarında Midrârî askerleri onlarla çarpışmış fakat zafer elde edememişti.⁶⁵⁶ Kaynaklar orduya dayalı detaylı bir bilgi paylaşmamakta fakat bu hususlar devletin bir orduya sahip olduğunu fakat gelişmiş ve büyük bir ordunun olmadığına işaret etmektedir. Devletin bu savaşlar neticesinde tam

⁶⁵² Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 7/223; İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/156-157; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/172; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksa*, 1/125.

⁶⁵³ Antakî, *Tarihü'l-Antakî*, 64; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/590; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 1/28.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/589-590.

⁶⁵⁵ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-mugrib*, 1/153.

⁶⁵⁶ Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü'l-İftitâhi'd-da'Ve*, 278-280; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesalik ve'l-memalik*, 2/840; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, 1997, 6/598; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, 1981, 6/174.

bağımsızlığını yitirmesi güçlü ve sistemli bir yargının ve ordunun olmamasında etkili görünmektedir.

SONUÇ

Müslümanların Kuzey Afrika ile ilk teması Hz. Ömer'in halifeliğinde gerçekleşmiştir. Bu bölgede oturan Berberî kabilelerin Müslüman olması uzun bir süreçten sonra mümkün olabilmıştır. Yetmiş yılı aşkın bir süreyi kapsayan fetih hareketleri, çok sayıda Müslümanın gayreti ve öz verili çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. Ukbe b. Nâfi'(63/683), Ebü'l-Muhâcir Dinâr (63/683) ve Züheyr b. Kays (69/688) gibi Müslüman komutanlar bu uğurda şehit olmuşlardır. Bunun yanında İfrîkiyye ve Mağrib'in fethini gerçekleştirmek üzere bölgeye giden Amr b. Âs, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mu'aviye b. Hudeyc, Hassan b. Nu'man el-Gassanî, Musa b. Nusayr gibi Müslüman komutanlar bölgenin İslâmlaşması için büyük gayretlerde bulunmuşlardır. Müslüman komutanların büyük çabalarına rağmen bölgenin hilâfet merkezinden uzaklığı, tabiat şartları, Bizans'ın mukavemeti ve uzun zaman boyunca yabancı hâkimiyetinde yaşayan Berberîler'in Müslüman komutanlara karşı ülkelerini canla başla savunmaları bu bölgedeki fetihlerin diğerlerine göre daha uzun zaman almasına sebep olmuştur.

Kuzey Afrika'nın fethedilmesinden sonra bölgeye gönderilen valilerin yerli halka davranışları önem arz etmektedir. Buraya gelen valilerden bazıları yerli halk olan Berberîler'e adil muamelede bulunarak onların Müslüman olmalarını sağlarken, bazı valiler ise Berberîler'i tedirgin eden, haraç ve cizye konularında onları Hristiyan ve zimmîlerle eşit durumda görerek onların tepkisini çeken valiler de olmuştur. Valilerin icraatlarından memnuniyetsizlik duyan Berberîler'in önemli bir kesimi Hâricîler'in düşüncelerini benimsemiştir.

Kuzey Afrika'nın İslâmlaşması bu bölgeyi Hâricîler'in mezheplerini yayabilecekleri elverişli bir alan haline getirmiştir. Afrika'ya gelen Sufriyye ve İbâdiyye fırkalarına mensup Harîcîler, Berberîler'i inançlarına davet ederken herhangi bir mezhep adını anmadan doğrudan İslam'ın temel esaslarına Kitap ve Sünnet'e davet biçiminde düşüncelerini yayma girişiminde bulunmuşlardır. Berberîler ise Hâricîlik mezhebinin düüncelerini kendi tabiatlarına uygun görmüşlerdir.

Hâricîler Kuzey Afrikâ'da Berberîler'den destek gördükten sonra Abbâsî Hilafeti'nin merkezi yönetimine karşı isyan faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Gittikçe taraftarlarını arttıran Hâricîler gerçekleştirdikleri faaliyetler neticesinde önemli

başarılar elde etmişlerdir. Hâricî-Sufrîler Uzak Mağrib'deki Sicilmâse bölgesinde Midrârîler Devleti'ni kurmayı başarırken (140/757), Hâricî-İbâdîler ise Orta Mağrib'deki Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurmaya muktedir olmuşlardır (160/777). Midrârîler Devleti, Hâricîler tarafından Abbâsî Devleti'nin egemen olduğu topraklarda kurulan ilk bağımsız devlet olmuştur.

Midrârîler Devleti'nin kuruluşu kurulduğu coğrafyanın yerli halkı olan Berberîler açısından önemli bir adım olmuştur. Devletin kurulması henüz göçebe yaşam sürmekte olan Berberî kabilelerin de yerleşik yaşama geçmesine katkı sağlamıştır. Yaşam tarzında gerçekleşen bu değişikliğin doğal bir sonucu olarak Berberîler arasında yazılı kültür gelişmiş ve Berberîler'in kültür ve medeniyet alanında ilerleyişi hız kazanmıştır.

Sufrîler tarihte kurdukları bu ilk devlette, imâmete dair görüşlerini pratiğe geçirme imkânı bulmuşlardır. Zira onlar uygun ilkelere bağlı kaldığı halde herkesin imam olabileceği düşüncesindeydiler. İlk imamları olan İsa b. Yezîd el-Esved ve Ebü'l-Kâsım Semkû'nun imam olarak seçilmesinde onların ilim ve takva sahibi kişiler olarak bilinmeleri etkili olmuştur.

Midrârîler Devleti'nde her ne kadar Sufrîyye fırkasının ilkeleri uygulanmışsa da imâmet ile ilgili ilkeler hiç uygulanamamıştır. Hâricîler imâmeti verasete dönüştürenlere karşı defalarca isyan edip onları Kisra ve Kayserler'e benzetmişlerse de kurdukları Midrârîler Devleti'nde verasete dayalı imâmet seçiminin önüne geçememişlerdir. Bununla birlikte yönetiminden memnun olmadıkları yöneticilerine karşı ayaklanarak onların yönetimine son vermişlerdir. Fakat onların yerine yine hanedan ailesinden birini seçmişlerdir.

İsa b. Yezîd el-Esved'in imâmetinde Sufrîler, Sicilmâse şehrinin inşasına ağırlık vermişlerdir. Şehrin sınırlarını belirleyerek etrafına surlar inşa etmişlerdir. Su kanalları yaparak şehrin mahallelerine su ulaştırmışlardır. Ayrıca tarım ve üretime önem vererek şehirde hurma ağacı dikme seferberliği başlatmışlardır. Şehir inşa edildikçe diğer bölgelerdeki Sufrîler buraya gelerek burada toplanmaya başlamışlardır. Böylece Sicilmâse Hâricî-Sufrîler'in toplandığı bir merkez haline gelmiştir.

Ebü'l-Kâsım Semkû döneminde devletin büyümesi için adımlar atılmıştır. Devletin uzun süreli menfaatleri göz önüne alınarak Abbâsî Devleti'nin tepkisini

üzerine çekmeden yeni kurulmuş olan bu devletin varlığını güçlendirmeye çalışırken aynı zamanda devletin ve halkın güven içerisinde yaşaması amaçlanmıştır. Yine bu amaçla bölgede yeni kurulmuş olan Rüstemî Devleti halkı olan Hâricî-İbâdîler ile olumlu ilişkiler inşa edilmiş, her iki devlet çıkarlarına uygun olarak karşılıklı yardımlaşma içerisinde olmuşlardır.

Ebü'l-Kâsım'ın oğlu Ebü'l-Muntasır Elyesa' döneminde devletin gelişimi açısından önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde devletin sınırları genişlemiş, Sicilmâse'ye mimari bir kimlik kazandırılmış ve ülke ekonomisi büyümüştür. Şehir surlarla donatılarak dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı güvenli hale getirilmiştir. Devletin ticaret yolları üzerinde olması bir fırsat olarak değerlendirilerek atılan adımlar sayesinde Sicilmâse önemli bir ticaret merkezi haline getirilmiştir. Böylece Sicilmâse, Mağrib'in önemli şehirleri arasında sayılmaya başlanmıştır.

Ebü Mâlik el-Muntasır (Midrâr) b. Elyesa' döneminde ilk defa devletin büyümesini olumsuz etkileyen iç çatışmalar yaşanmıştır. Ebû Mâlik'in Meymûn isimli iki oğlu arasındaki taht kavgaları devleti olumsuz etkilemiştir. Bu taht kavgalarını bitirmek isteyen Ebû Mâlik el-Muntasır oğullarından birinden taraf olsa da bu mesele Midrârî halkının yönetime müdahalesi ile çözülmüştür.

Elyesa' b. el-Muntasır döneminde Midrârîler Devleti önemli bir güce erişmiş ve Kuzey Afrika'da büyük bir devlet haline gelmişken Ubeydullah el-Mehdî'nin Sicilmâse'ye gelişi ve neticesinde yaşanan olaylar devlete büyük zararlar vermiştir. Bu olaylar neticesinde Fâtımîler ile yapılan savaş devletin tam bağımsızlığını kaybederek Fâtımîler'in atadığı bir valiye bağlı yönetilmesine sebep olmuştur. Fakat bu durum uzun sürmemiş Vâsûl el-Feth b. Meymûn b. Midrâr etrafında örgütlenen Midrârî halkı Fâtımîler'in bıraktığı valiyi öldürerek tekrar bağımsızlığını elde etmişlerdir. Bu dönemden sonra Midrârîler Devleti, Fâtımîler'e karşı varlık mücadelesi vermiştir. Fâtımîler ile gerçekleştirilen bu mücadeleler devletin gelişimi önündeki en büyük engel olmuştur. Ayrıca Midrârîler'in önemli bir siyasî müttefiki olan Rüstemîler'in Fâtımîler eliyle yıkılması Midrârîler'in siyasi olarak yalnızlaşmasına yol açmıştır. Bu hususlar devletin gelişimini önemli ölçüde yavaşlatmıştır.

Bu olumsuz gidişat Şâkirullah ünvanıyla bilinen Muhammed b. el-Feth dönemindeki önemli adımlar ile değiştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Endülüs

Emevî Devleti ile yakınlaşarak siyasi alandaki yalnızlıktan kurtulmaya ve Fâtımîler'e karşı bir ittifak kurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca adil bir yönetim anlayışı sergilenmiş ve ekonomik alanda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Ticaret yollarının güvenliği sağlanarak devletin iktisadî alanda güçlenmesi sağlanmıştır. Bu adımlar neticesinde Midrârîler Devleti'nde ilk defa sikke kestirilerek para bastırılmıştır. Devletin bu gelişiminden rahatsızlık duyan Fâtımîler, Cevher es-Sıkıllî komutasındaki ordu ile bir daha Sicilmâse'yi işgal etmiştir. Bu işgalden sonra devlet günden güne yıkılışa doğru gitmiştir. Bu durumu gören Endülüs Emevî Devleti bu toprakların Fâtımîler'in eline geçmesinden endişelenerek Midrârîler Devleti'ne son vermiştir.

Midrârîler Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte bölgedeki Hâricîler diğerk devletlerin bünyesinde yaşamaya mecbur kalmışlardır. Bu durum Hâricîliği yayılmasını azaltmıştır. Sünnî ve Şîî kitleleri daha etkin bir hale getirmiştir. Sufriyye fırkası mensupları da bu durumdan olumsuz etkilenmişlerdir. Müntesiplerinin sayısı zamanla azalmış ve fırka tarihi süreç içerisinde yok olmuş, günümüze ulaşamamıştır.

Midrârîler Devleti'nin sürekli Fâtımîler'in müdahalesiyle karşı karşıya gelmesi devleti siyasi ve ekonomik yönden zayıflattığı gibi askeri yönden de zayıflatmıştır. Bu durum Midrârîler'de güçlü bir askeri yapının oluşmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Güçlü bir askeri teşkilatın olmaması devletin yıkılışını kaçınılmaz kılmıştır.

Midrârîler Devleti'nde ekonomiye büyük önem verilmiştir. Tarımsal üretim geliştirilmiştir. Bunun yanında sanayiye de büyük önem verilmiştir. Midrârîler Devleti'nde üretilen kıyafetler diğerk ülkelerde kalitesiyle bilinmiştir. Ayrıca maden üretimi de devletin ekonomisinde önemli yer tutmuştur. Der'a bölgesindeki maden üretim tesislerinde gümüş ve altın üretimi gerçekleştirilmiştir. Midrârîler'de ticarete de büyük önem verilmiştir. Komşu devletler ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi önemsenmiştir. Devletin stratejik konumu Midrârîler'e büyük bir ticaret potansiyeli kazandırmıştır. Bu ticari potansiyeli değerlendiren Midrârîler, Başkent Sicilmâse'yi Kuzey Afrika'daki önemli bir ticari merkezi haline getirmişlerdir. Özellikle Sudan ile büyük bir ticari ilişki kurmuşlardır. Sicilmâse'den yola çıkan tüccarlar Sudan'a gıda maddeleri ve bakır ile gümüş götürüp orada yüksek fiyata satmış karşılığında ise altın getirmişlerdir. Bu ticari ilişkiler ile birlikte Sudan ve çevresine İslâm dinini yaymışlar ve Arap dilini öğretmişlerdir.

Midrârîler Devleti ilmi yönden de gelişmiştir. Devlet yöneticilerinin ilime ve ilim adamlarına değer vermesi devletin merkezi olan Sicilmâse'nin ilim adamlarının toplandığı bir yer haline getirmiştir.

Midrârîler Devleti, Fâtımîler'in işgallerinden her yönden olumsuz etkilenmiştir. Bu işgaller tüccar ve bilim adamlarının Sicilmâse'den ayrılmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca bu işgallerin ardından şehirler ateşe verilerek istila edilmiştir. Bu olumsuz gelişmeler neticesinde iyice zayıflayan Midrârîler Devleti, Endülüs Emevî Devleti adına hareket eden Mağrâve kabilesi reisi Hazrûn b. el-Fulfûl tarafından yıkılmıştır (366/976).

Devletin yıkılması bölgede Sünnîliğin ve Şiîliğin yayılmasını hızlandırmış Hâricîliğin etkisinin azalmasına sebep olmuştur. Sufriyye fırkasının zaman içerisinde yok olmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdurrazık, Mahmûd İsmail. *el-Havâric fî biladi'l-Mağrib*. Fas: Daru's-Sekafe, 1985.
- Abdülhamid, Sa'd Zağlûl. *Tarihü'l-Mağribi'l-Arabî*. İskenderiye: Münşetü'l-Maârif, 1994.
- Abdülkahir el-Bağdadî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed et-Temimi. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkatî'n-naciye minhum*. Beyrut: Daru'l Afaki'l Cedide, 2. Basım, 1977.
- Abdülvehhab b. Mansur. *A'lamü'l-Mağribi'l-Arabi*. 6 Cilt. Rabat: el-Matbaatü'l-Melikiyye, 1979.
- Abun-Nasr, Jamil M. *A History of the Maghrib*. London: Cambridge University Pres, 1987.
- Ali İmâdüddin, İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh el-Kureşî. *Tarihü'l-hulefai'l-fatımiyyin bi'l-mağrib : el-kısmü'l-has min kitâbi uyuni'l-ahbar*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- Altıkulaç, Tayyar. "İkrime el-Berberî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Antakî, Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ. *Tarihü'l-Antaki: Târîhu Yahya b. Saîd el-Antakî*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Trablus: Jarrous Press, 1990.
- Arı, Mehmet Salih. *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*. Van: Bilge Adamlar, 2. Basım, 2009.
- Ay, Abdulhadi. *Abbasi-Harici İlişkileri ve Kuzey Afrika'da Kurulan Harici Hanedanlıkları (Midrârîler, Rüstemîler)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ayar, Kenan. "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 45-88.
- Bardakoğlu, Ali. "Berâet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/470-471. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bârûnî, Süleyman b. Şeyh Abdullah. *el-Ezharü'r-riyaziyye fî eimme ve müluki'l-İbâziyye*. London: Daru'l Hikme, 1. Basım, 2005.
- Bebek, Adil. "Kebîre". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Belazürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Cabir. *Fütuhu'l-Büldan: Ülkelerin Fethi*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Sıyer Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Bernavî, Vefa Yakup Cibril. *Devletü Midrâr es-Sufrîyye' bi'l-Mağribi'l-Aksa'l-İslâmî*. Mekke: Ümmü'l-Kurra Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. Ankara: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Cenhânî, Habib. *el-Müctemeu'l Arabîyyü'l İslâmî el-hayatü'l iktisâdiyye ve'l ictimâiyye*. Kuveyt: Alemü'l-Ma'rife, 2005.
- Çakırtaş, Mehmet. *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Dalkılıç, Mehmet. "Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufriyye". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 19-49.
- Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Dercinî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saîd b. Süleymân Temicârî. *Kitâbu Tabakati'l-meşâih bi'l-Mağrib*. thk. İbrâhim Tallay. 2 Cilt. y.y., 1. Basım, 1974.
- Di Tolla, A.M. "Midrâr (Banū) ou Midrârîdes". *Encyclopédie Berbère*. 32/5005-5019. Paris-Louvain-Walpole, Ma: Peeters, 2010.

- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed. *el-Mesalik ve'l-memalik*. 2 Cilt. Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1992.
- Ebü'l Fida, İmâdüddîn İsmâîl b. Ali b. Mahmud b. Muhammed ibn Ömer b. Şahinşah b. Eyüb. *el-Muhtasar fî ahbâri'l beşer*. 4 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l Hüseyneyiye'l Mısıriyye, 1. Basım, ts.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak. *Makalatü'l-İslamiyyîn : İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2019.
- Feylalî, Abdülazîz. *el-Alâkâtü's-siyasiyye beyne'd-devleti'l-Ümeviyye fî'l-Endelüs ve düveli'l-Magrib*. Kahire: Darü'l Fecr, 2. Basım, 1999.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 245-275.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1-4 (1975), 219-248.
- Günay, Hacı Mehmet. "İbnü'l-Mâcişûn". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/122-123. İstanbul: TDV Yayınları, 200M.S.
- Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybanî. *Târîhu Halife b. Hayyat : Halife b. Hayyat Tarihi*. çev. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27/314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Harekât, İbrahim. "Midrâriler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Harirî, Muhammed İsa. *ed-Devletü'r-rüstemiyye bi'l-magribi'l-İslâmî : hadaretuha ve alâkâtuha el-hariciyye bi-Magrib ve'l-Endelüs*. Kuveyt: Darü'l Kalem, 3. Basım, 1987.
- Harun, Yıldız. *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayıncılık, 2010.
- Hasan el-Vezzan, Ebû Ali Liyun (Afrikalı Leon) Vezzan Hasan b. Muhammed Zeyyati. *Vasfu İfrikıyye*. thk. Muhammed Hacci. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah. *er-Ravzü'l-mi'tar fî haberi'l-aktar*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Müessesetu Nasır es-Sekâfe, 2. Basım, 1980.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- İbadî, Ahmed Muhtar. *fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, ty.
- İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2004.
- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ. *Kitabü's-Sıla : Kitabü's-Sıla fî tarihi e'immeti'l-Endelüs*. nşr. es-Seyyid İzzet el-Attar el-Hüseyinî. Kahire: Mektebetü'l Hancî, 3. Basım, 1955.
- İbn Ebû Zeyd, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Kayrevani. *en-Nevadir ve'z-ziyadat ala ma fî'l-müdevvene ve gayriha mine'l-ümmehat*. thk. Muhammed Abdülazîz ed-Debbag. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l Garbi'l İslâmî, 1. Basım, 1999.

- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultani'l-ekber*. thk. Halil Şehâde. 1,3,4,6,7 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 2. Basım, 1981.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadirî Ugan. 3 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdadî. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 3. Basım, 2021.
- İbn Hayyan, Ebû Mervan Hayyan b. Halef b. Hüseyin el-Ümevi. *el-Muktebes min enba'i ehli'l-Endelüs*. thk. Mahmûd Ali Mekki. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1973.
- İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesalik ve'l-memalik*. Beyrut: Darû Sadr, 1889.
- İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî. *el-Beyânü'l-mugrib fî ahbari'l-Endelüs ve'l-Magrib*. thk. Georges Colin - E. Levi Provençal. 3 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 3. Basım, 1983.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmail bin Ömer. *Büyük İslam Tarihi : el Bidaye ve'n-nihaye*. çev. Mehmet Keskin. 7-9 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1., 1994.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri. *Kitâbü't-Tabakatü'l-kebir : et-Tabakatü'l-kübra*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1. Basım, 2001.
- İbn Tagriberdî, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdi. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*. 1,3,4 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1. Basım, 1932.
- İbnü'd-Devadarî, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî. *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer*. thk. Selahâddin el-Müneccid. 9 Cilt. Kahire: İsa el-Babi el-Halebî, 1961.
- İbnü'l-Ebbar, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr. *el-Hulleti's-siyera*. thk. Hüseyin Mûnis. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1985.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kamil fî't-tarih*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 2-7 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-Vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî. *A'malü'l-a'lam fimen buyi'a kable'l-ihtilam min müluki İslâm ve ma yetealleku bi-zalike mine'l-kelem*. thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî - Muhammed İbrâhim el-Kettânî. 3 Cilt. y.y.: Darü'l Küttâb-Darü'l Beyzâ, 1964.
- İbnü'l-İmad, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezeratü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*. thk. Abdülkadir Arnâûd - Mahmûd Arnâûd. 11 Cilt. Beyrut: Darû İbn Kesir, 1. Basım, 1986.
- İbnü'l-Kutıyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz. *Târîhu iftitahi'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyari. Kahire-Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Mısri, 2. Basım, 1989.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer. *Târîhu İbni'l-Verdî : Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbari'l-beşer*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.

- İbnü's-Sağır, el-Malikî. *Ahbârü'l-eimmeti'r-Rüstemiyyin*. thk. Muhammed Nâsir - İbrâhim Behhâz. Beyrut: Daru'l Garbi'l İslâmî, 1985.
- İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî. *Nüzhetü'l-müştak fî ihtiraki'l-afak*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1989.
- İğdi, Ahmet. *Kuzey Afrika'da İbâzî Tarihçiler ve İbâzî Tarih Yazıcılığı (9-16. Yüzyıllar)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- İlgün, Kasım. *Halife Mansûr ve Dönemi (136-158/754-775)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- İsmail, Mahmûd. *el-Edarise fî'l-magribi'l-aksa: 172-375h*. Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1989.
- İstahrî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi. *Mesalikü'l-memalik*. Beyrut: Darû Sadr, 2004.
- Kadi İyaz, Ebû'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi. *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Malik*. thk. Abdülkâdir es-Sahravî. 2,4,6 Cilt. Muhammediyye: Matbaatu Fedâle, 1. Basım, 1966.
- Kalhâtî, Ebû Said Muhammed b. Said el-Ezdi. *el-Kesf ve'l-beyan*. thk. Seyyide İsmail Kaşif. 2 Cilt. Uman: Vezâretu Turasi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatu Umân, 1980.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhü'l-a'sa fî sına'ati'l-inşa*. 15 Cilt. Kahire: Matbaatu'l Emiriyye, 1915.
- Kapaşahin, Muhittin. *Ağlebîler (800-909)*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2013.
- Kars, Halit. *Hâricî Fırkalarından Sufriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Kavas, Ahmet. "Meysere el-Medgarî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/507-508. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Lekbal, Musa. *el-Magribü'l-İslâmî*. Cezâir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye, 2. Basım, 1981.
- Levi-Provençal, Evariste. *Histoire de l'Espagne Musulmane: la conquete et l'Emirat Hispano-Umaiyyade: (710-912)*. Paris: Editions Maisonneuve Larose, 1950.
- Lewinstein, Keith. "Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak: Gulat Araştırmacıları ve Sufriyye". çev. Mehmet Dalkılıç. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), 147-172.
- Lewinstein, Keith. "Sufriyya". *The Encyclopaedia of İslam*. 9/766-769. Leiden: E. J. Brill, 1997.
- Lightfoot, Dale R. - Miler, James A. "Sijilmasa: The Rise and Fall of a Walled Oasis in Medieval Morocco". *Annals of the Association of American Geographers* 86/1 (1996), 78-101.
- Makdiş, Mahmûd. *Nüzhetü'l-enzar fî acâibi't-tevarih ve'l-ahbar*. thk. Ali Zuvadi - Muhammed Mahfuz. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Garbi'l İslâmî, 1. Basım, 1988.
- Makkarî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Nefhü't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru veziriha Lisani'd-din İbni'l-Hatîb*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1. Basım, 1997.
- Makrizî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevaiz ve'l-i'tibar bi zikri'l-hitat ve'l-asar: el-Hitatü'l-Makriziyye*. thk. Halil el-Mansur. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.

- Merraküşî, Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Ömer. *Kitâbü'l-İstibsar fî acâibi'l-emsar*. 1 Cilt. Bağdat: Dâru's-Şuûni's-Sekâfe, 1986.
- Mîlî, Mübârek b. Muhammed el-Hilâlî. *Târîhu'l-Cezâ'ir fî'l-kadîm ve'l-hadîs*. 2 Cilt. Cezâyir: Müessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitab bi'l-Cezair, 1986.
- Mûnis, Hüseyin. *Fecrü'l-Endelüs*. Cidde: ed-Dârü's-Suudiyye, 1985.
- Mûnis, Hüseyin. *Tarihü'l-Magrib ve hadaretuhu*. 3 Cilt. Cidde: ed-Dârü's-Suudiyye, 1. Basım, 1985.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Kamil fî'l-edeb*. thk. Muhammed Ebu Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Daru'l Fikri'l Arabî, 3. Basım, 1997.
- Nu'mân b. Muhammed, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr el-Kadî et-Temîmî el-Kayrevânî. *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*. thk. el-Habib el-Fakî vd. Beyrut: Daru'l Muntazar, 1. Basım, 1996.
- Nu'mân b. Muhammed, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr el-Kadî et-Temîmî el-Kayrevânî. *Kitâbü İftitâhi'd-da've*. thk. Ferhât ed-Deşrâvî. Tunus: eş-Şirketü't-Tunusîyyetü't-Tevârih, 3. Basım, 1986.
- Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed. *Nihayetü'l-ereb fî fûnuni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1. Basım, 2003.
- Öz, Mustafa. "Ebû Hatim el-İbâzî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10/147-148. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. "İsti'râz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/374. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. "Kaade". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/589. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. "Takıyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özaydın, Abdülkerim. "Ağlebîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/475-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*. Ankara: TDV Yayınları, 6. Basım, 2020.
- Özkuyumcu, Nadir. *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*. Manisa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphane ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007.
- Paça, Hüseyin. "Midrârîler (Benû Vasûl)". Tarih. <http://www.islamtarihi.net>. Erişim 21 Nisan 2023. <http://www.islamtarihi.net/2017/06/midrariyer-benu-vasul.html>
- Rakik el-Kayrevanî, Ebû İshak er-Rakik İbrâhim b. el-Kâsım. *Târîhu İfrikîya ve'l-Magrib*. thk. Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb. Kahire: Darü'l-Ferhânî, 1. Basım, 1994.
- Razî, Ahmed b. Sehl. *Ahbâru Fah ve haberu Yahya b. Abdullah ve ehihi İdris b. Abdullah (intişâru'l-hareketü Zeydiyye fî'l-Yemen ve'l-Mağrib ve'l-Deylem)*. thk. Mahir Cerrar. Beyrut: Dâru'l Garbî'l İslâmî, 1. Basım, 1995.
- Rıdvân, Mübârek. "Benî Midrâr". *Ma'lemetü'l-Mağrib*. 5/1558-1561. Rabat: el-Metâbiû Salâ, 1992.

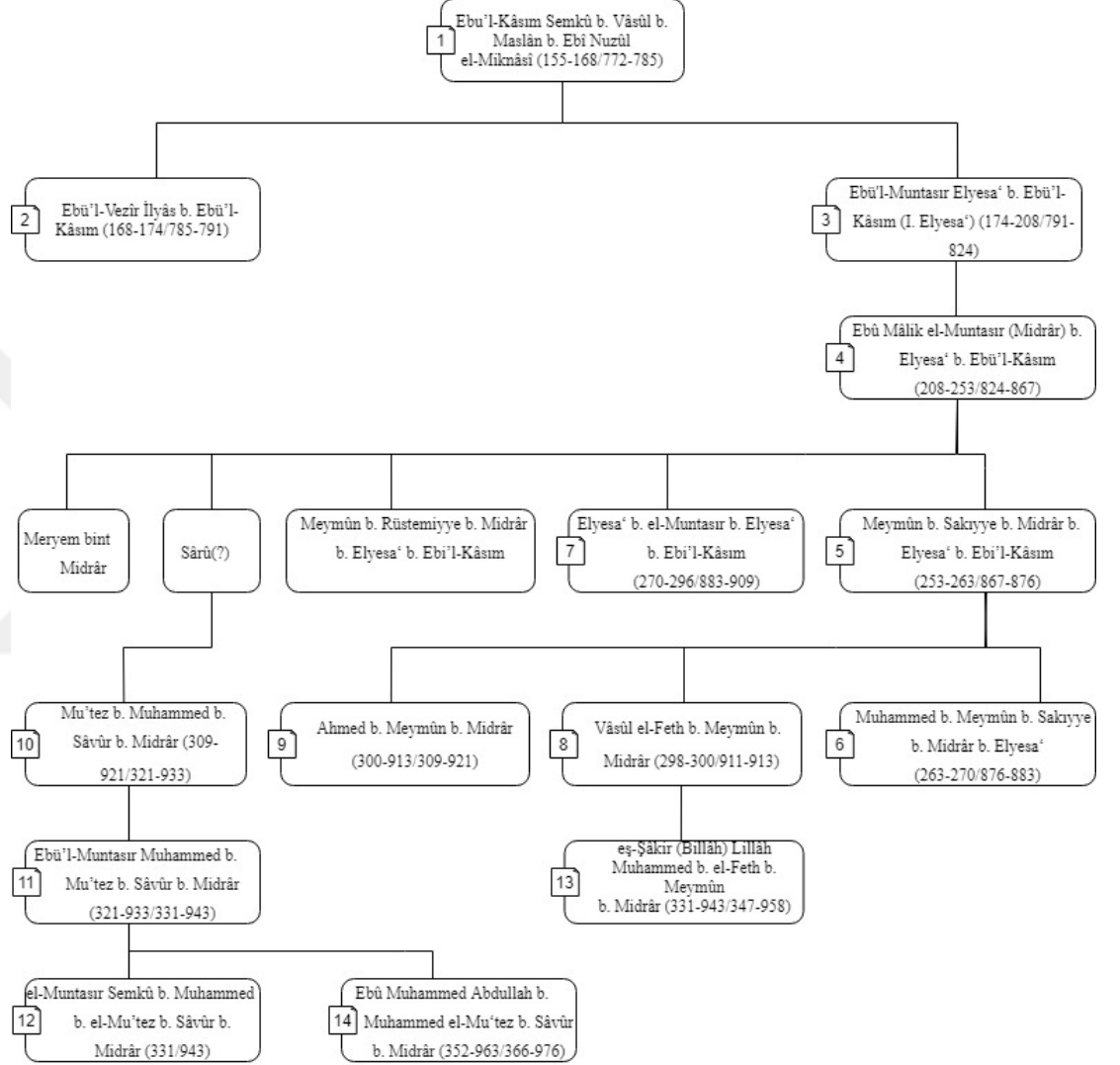
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vafl bi'l-vefeyat*. thk. Ahmed el-Arnaud - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Tûras, 2000.
- Salim, Abdülazîz. *Tarihü'l-Magrib fi'l-asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Müessesetu Şebabi'l-Câmia, ts.
- Samerrâî, Halil İbrahim vd. *Târihu'l-arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l-Cedîd el Mütteahide, 1. Basım, 2000.
- Selâvî, Ebû'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Hâlid b. Hammad. *Kitâbü'l-İstiksa li-ahbari düveli'l-Magribi'l-Aksa*. thk. Cafer Nâsirî - Muhammed Nâsirî. 7 Cilt. b.y.: Dârülbeyzâ, 1954.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Abdülazîz Muhammed Vekil. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1968.
- Şemmahî, Ebû'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdülvahid. *Kitâbü's-siyer*. thk. Ahmed b. Suud es-Siyâbî. 2 Cilt. Maskat: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1987.
- Şeyban, Lütfî. "Zenâte". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/246-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Tarihü'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim. 3-8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mearif, 1967.
- Vercelânî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr. *Kitabu Siyeri'l-e'imme ve ahbârihim*. thk. İsmâil el-Arabî. Beyrut: Daru'l Garbi'l İslâmî, 2. Basım, 1982.
- Watt, W. Montgomery. "Khârijite Thought in the Umayyad Period". *Der İslam* 36/3 (1961), 215-231.
- Ya'kubî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *el-Büldan*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- Yakut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldan*. 1-4 Cilt. Beyrut: Darû Sadr, 3. Basım, 1990.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Berberîler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/478-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zebidî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mustafa Hicazî. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, 1973.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaud. 5,24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 22,24 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 2. Basım, 1993.
- Zeytun, Muhammed Muhammed. *el-Kayrevan ve devruha fi'l-hadareti'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Menar, 1. Basım, 1988.
- Zirikli, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-*

- Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn.* 5,7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 15. Basım, 2002.
- Ziyâde, Nikola. *Dirâsâtü fi'l-Mağribi'l arabî ve's-Sûdanu garbî.* London: Riad el-Rayyes Books, 1. Basım, 1991.
- <https://www.visittafilalet.com>. Erişim 10 Eylül 2023.
<https://www.visittafilalet.com/visit-sijilmassa/>
- <https://en.numista.com>. Erişim 10 Eylül 2023.
<https://en.numista.com/catalogue/pieces85690.html>

EKLER

EK-1: Midrârî Hanedanlık Şeceresi

EK-2: Sicilmâse Kalıntıları⁶⁵⁷

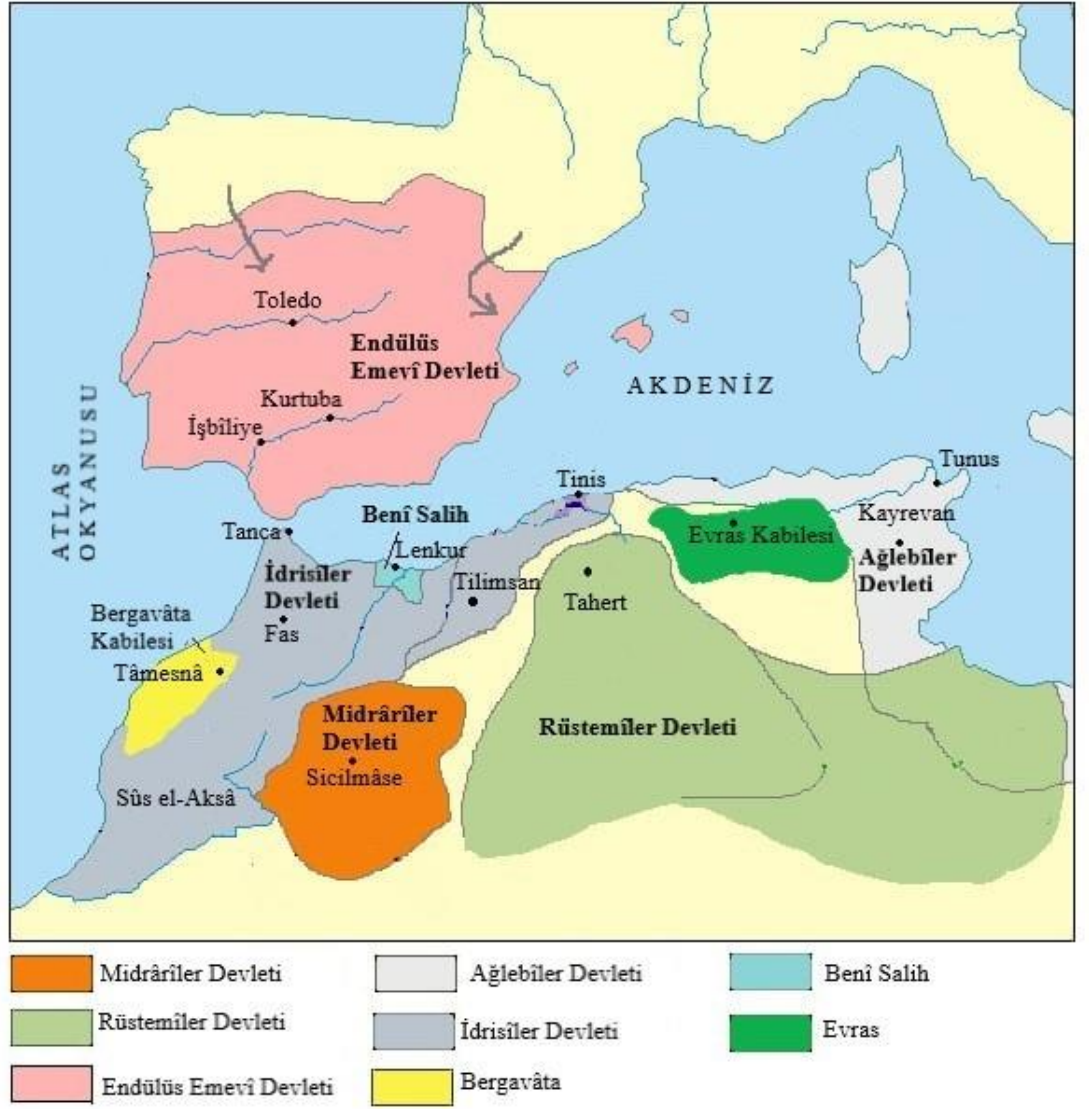
⁶⁵⁷ <https://www.visittafilalet.com> (Erişim 10 Eylöl 2023).

EK-3: Muhammed el-Feth'in Kestirdiği Altın Sikke⁶⁵⁸

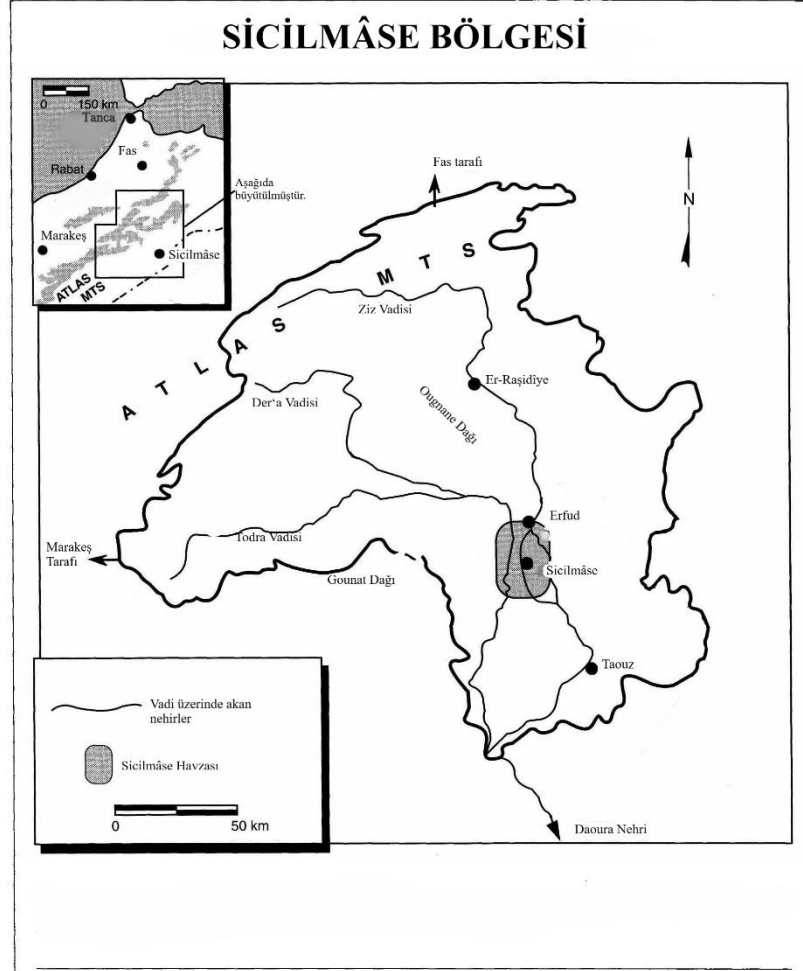
⁶⁵⁸ <https://en.numista.com> (Erişim 10 Eylöl 2023).

EK-4: Midrârîler Devleti ve Komşuları⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ <http://www.hukam.net> (Erişim 14 Eylül 2023). Sitesinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

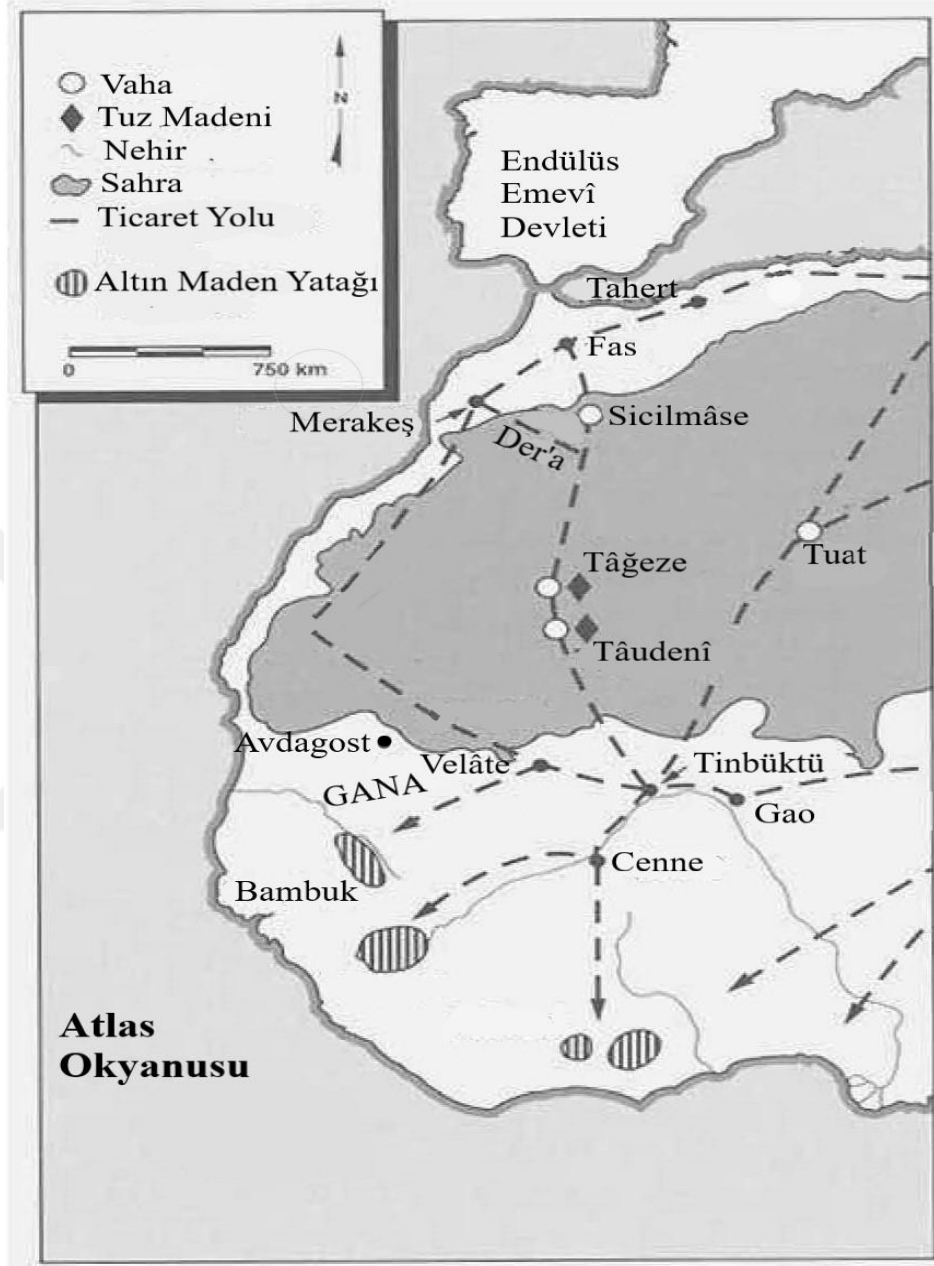
EK-5: Sicilmâse Bölgesi⁶⁶⁰

⁶⁶⁰ Dale R. Lightfoot - James A. Miler, "Sijilmassa: The Rise and Fall of a Walled Oasis in Medieval Morocco" adlı makaleden yararlanarak hazırlanmıştır.

EK-6: Kuzey Afrika Ticaret Yolları⁶⁶¹

KUZEY AFRIKA TİCARET YOLLARI

⁶⁶¹ Lightfoot - Miler, "Sijilmasa: The Rise and Fall of a Walled Oasis in Medieval Morocco" isimli makaleden yararlanarak hazırlanmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı: GÜRBÜZ, Celal

Uyruğu: Türkiye Cumhuriyeti

Doğum Tarihi ve Yeri:

Telefon:

E-mail:

ORCID:

Eğitim

Derece

Eğitim Birimi

Mezuniyet Tarihi

Yüksek Lisans

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

.....

Lisans

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

12.06.2017

İş Deneyimi

Yıl

Yer

Görev

2018-2023

Gevaş/VAN

Öğretmen

2023-.....

Hamur/AĞRI

Öğretmen

Yabancı Dil

.....

Yayınlar

.....

Hobiler

.....

TEZ ORJİNALLİK RAPORU

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

13/09/2023

Tez Başlığı / Konusu:

Kuzey Afrika'da Kurulan Hâricî-Sufî Devlet: Midrârîler

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 140 sayfalık kısmına ilişkin, 13/09/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19 (yüzde on dokuz) dır.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

13/09/2023
Celal GÜRBÜZ
Adı, Soyadı, İmza

Adı Soyadı : Celal GÜRBÜZ

Öğrenci No :1992001901

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Programı : İslam Tarihi

Statüsü : Y. Lisans ☐ Doktora ☐

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet Salih ARI
13/09/2023

ENSTİTÜ ONAYI
U Y G U N D U R
.../.../20
Prof.Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü